

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Dolaberidze, R. / დოლაბერიძე, რ. / Долаберидзе, Р. М.
- Title: XI-XIII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა / Намятники материальной культуры грузии XI-XIII вв.
- Publication Date: 1985
- Publisher: Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsccl_a556c36430

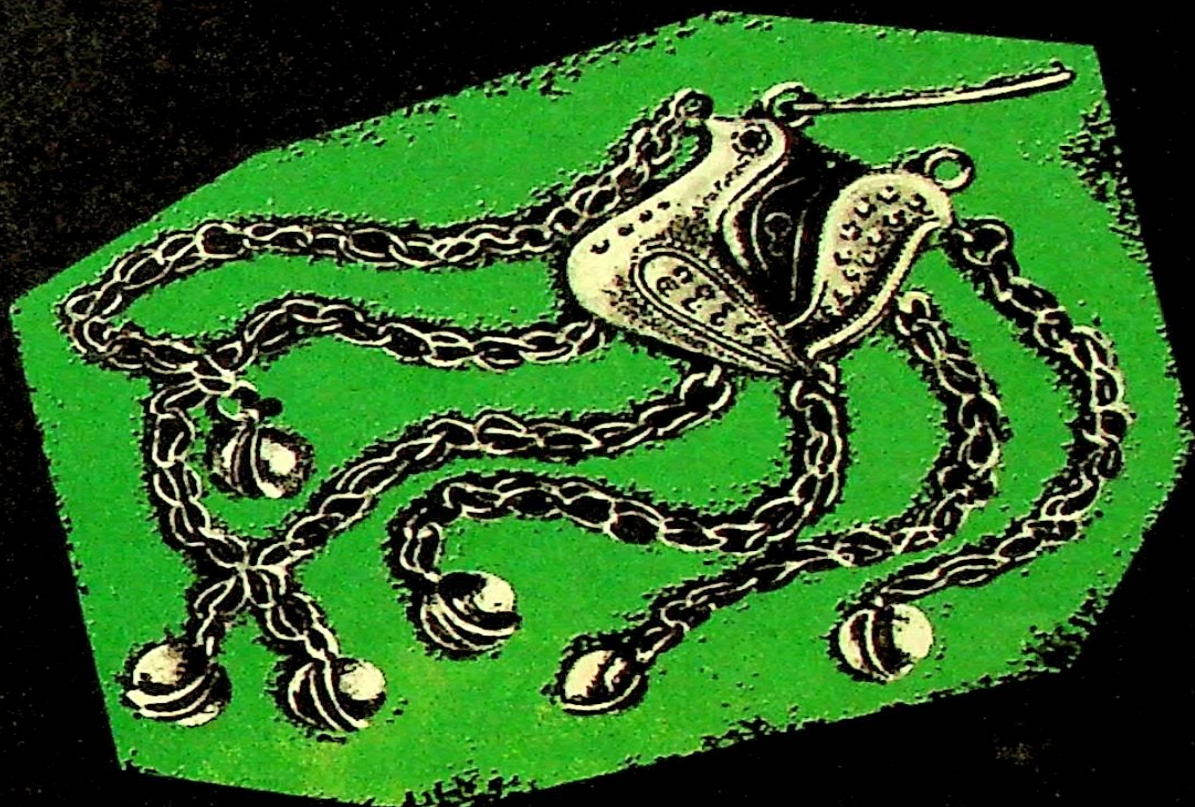
About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsccl/takedown-notice>.

სამსახურის დამაჯერებელი

XI-XIII სს.
საქართველოს
მეფობის პერიოდის
მეფის სასახლე

„მეფის სასახლე“

VE
1519

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

რუსუდან დოლაბერიძე

XI—XIII სს. საქართველოს
ნივთიერი კულტურა

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1985

მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი XI—XIII სს. სამკაული, კერძოდ, დმანისის ნაქალაქარში აღმოჩენილი სამკაულების განძი და ამ პერიოდის სხვადასხვა ძეგლზე მოპოვებული მძივები.

დმანისის განძის საოქრომჭედლო ნაწარმი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს, რადგან იგი განვითარებული შუა საუკუნეების მდიდრული, ოქროსა და ვერცხლის სამკაულების კომპლექსის აღმოჩენის პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი შემთხვევაა. ეს სამკაული თავისი ასორტიმენტით, ფორმებითა და შემკულობით გამოირჩევა საქართველოში აღრეულ ხანაში გავრცელებული სამკაულისაგან. იგი ამ ეპოქის ოქრომჭედლობის დამახასიათებელ ნიშნებს ატარებს და გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის საზოგადოების მაღალი ფენების სახმარი სამკაულის რაობა-რაგვარობაზე.

რედაქტორი პროფ. ლ. ქილაშვილი

65/85

შესავალი

IX—X საუკუნეებიდან იწყება საქართველოს ეკონომიკური და პოლიტიკური აღმავლობის ხანა. ქვეყნის წინსვლამ და გაძლიერებამ განაპირობა ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოქმნა. როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „არც ერთ დროს ფეოდალურს (თუ წინაფეოდალურს) საქართველოში გარკვეული ხანის მონაკვეთზე იმდენი ქალაქი არ წარმოშობილა, რამდენიც წარმოიშვა IX—XII სს. მანძილზე“¹. ახალი ფეოდალური ქალაქების წარმოქმნას და გაძლიერებას განონზომიერად მოჰყვა ხელოსნური ნაწარმის ახალი ნაკადი, კულტურის განვითარების მაღალი დონე. დღეისათვის ეს განსაკუთრებით მკვეთრადაა გამოვლენილი XI—XIII სს. არქეოლოგიურ მასალაში², რომელიც ამ ხანის კულტურული მონაპოვარია და ახალ, თავისებურ რგოლს ქმნის საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიაში. ამ პერიოდში მზადდება და ფართო მოხმარების საგანი ხდება მოჭიქული ჭურჭელი, წარმოიქმნება მინის და თიხის ყოველდღიურად სახმარი ჭურჭლის ახალი ფორმები, ვრცელდება ფაიანსის ჭურჭელი. ამავე დროს მკვეთრად იცვლება სამკაულის ასორტიმენტი და სახე. საზოგადოების მაღალ ფენებში გავრცელებულია ძვირფასი ლითონისაგან ნაკეთები მდიდრული, სხვადასხვაგვარი სასაფეთქლე საკიდები, აგრეთვე ოქრომჭედლობის თავისებურებებით გამორჩეული სხვა სამკაული. საყოველთაო ხმარებაშია მინის სამაჯურები. წახნაგოვანი და სხვა ფორმის მინის თუ ქვის მძივების გვერდით ვრცელდება ფაიანსის მძივები და მედალიონები.

სამკაული, ადამიანის ყოფის მუდმივი თანამგზავრი, მნიშვნელოვანი და მრავალისმთქმელი ნივთიერი მასალაა ამა თუ იმ ეპოქის სოციალური და ეკონომიური განვითარების სურათის წარმოსადგენად. იგი ასახავს ეპოქის სტილსა და მოდას, ერის მხატვრულ გემოვნებას და ესთეტიკურ მოთხოვნებს. როგორც ხელოსნური წარმოების ნაყოფი, სამკაული საინტერესო მასალას იძლევა მხატვრული ხელოსნობის სა-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 13—14.

² IX—X სს. მატერიალური კულტურა დღეისათვის ნაკლებადაა გამოვლენილი და შესწავლილი.

ერთო დონის წარმოსადგენად და ისეთი ცალკეული დარგების შესასწავლად, როგორცაა ამა თუ იმ ეპოქის საოქრომჭედლო ხელოვნება, მინის წარმოება, ქვისა და ძვლის მხატვრული დამუშავება და სხვ. ამავე დროს იგი ყველაზე გავრცელებული და უტყუარი მატერიალური საბუთია ხალხთა შორის სავაჭრო ურთიერთობისა და კულტურული ურთიერთგავლენის დასადგენად. ყოველივე ეს განაპირობებს სამკაულის შესწავლის აუცილებლობას თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში.

საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი სხვადასხვა ხანის სამკაულის შესწავლას საკმაოდ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში და უკვე შეიძლება გავადევნოთ თვალი, თუ როგორ იცვლებოდა სამკაული ეპოქის მოდის შესაბამისად. განვითარებული შუა საუკუნეების ცალკეულ ძეგლებზე აღმოჩენილი სამკაული, რომლის გარკვეული ნაწილი ჩვენი კვლევის საგანია, მეტ-ნაკლებადაა შესწავლილი ქართველი მკვლევარების — ლ. მუსხელიშვილის³, გ. ლომთათიძის⁴, ვ. ჯაფარიძის⁵, ლ. ჭილაშვილის⁶, ნ. უგრელიძის⁷, ი. გძელიშვილის და ო. ტყეშელაშვილის⁸, რ. რამიშვილის⁹, ვ. ლექვინაძის¹⁰, მ. სინაურიძის¹¹, მ. ჩხატა-

³ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938; ლ. მუსხელიშვილი, შ. ხიდაშელი, ვ. ჯაფარიძე, გუდარჯი, თბ., 1954; ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენიშის მოამბე, III, თბ., 1938.

⁴ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებულ არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, 1 თბ., 1955; გ. ლომთათიძე, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში; გ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა XI—XIII სს., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1979.

⁵ ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, თბ., 1959; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVIII—B, თბ., 1969.

⁶ ლ. ჭილაშვილი, რუსთავი, თბ., 1958; ლ. ჭილაშვილი, ძველი გავაზი, თბ., 1975.

⁷ ნ. უგრელიძე, მინა ძველ საქართველოში, თბ., 1961; ნ. უგრელიძე, ნატბეურის მინის საწარმო, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, 111, თბ., 1963.

⁸ ი. გძელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1961.

⁹ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სიონი, თბ., 1970.

¹⁰ ვ. ლექვინაძე, რუსთაველის ეპოქის ქართული ოქრომჭედლობის ძეგლები, საზქოთა ხელოვნება, № 9, თბ., 1966.

¹¹ მ. სინაურიძე, ქაზიყის 1938—1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXV—B, თბ., 1968.

რაშვილის¹², ც. ჩიკოძის¹³ ბ. მჭედლიშვილის¹⁴, ი. გაგოშიძის და ბ. ჯორბენაძის¹⁵, რ. დოლაბერიძის¹⁶ და სხვათა მიერ.

წინამდებარე ნაშრომში განხილულია XI—XIII სს. სამკაულის ერთი ნაწილი, კერძოდ, დმანისის ნაქალაქარში აღმოჩენილი სამკაულების განძი და დმანისში, უჯარმაში, თბილისში (განჯისკარი), გუდარეხში, ბოლნისში, ძველ ანაგაში, ნაჭივჭავეებში¹⁷, აგრეთვე რუსთავეში¹⁸ და სხვა ძეგლებზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მძივები¹⁹.

¹² მ. ჩხატარაშვილი, შუასაუკუნეთა რუსთავეში მინის წარმოების ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1969.

¹³ ც. ჩიკოძე, ქალაქ თელავის ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1969.

¹⁴ ბ. მჭედლიშვილი, ივრისპირების „ქვაბების“ არქეოლოგიური დაზვერვები, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ., 1977; ბ. მჭედლიშვილი, ივრისპირის „ქვაბების“ 1976 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VI, თბ., 1978.

¹⁵ ი. გაგოშიძე, ქართველი ქალის სამკაული, თბ., 1961; ბ. ჯორბენაძე, ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბ., 1982.

¹⁶ რ. დოლაბერიძე, XI—XIII სს. ბეჭდები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVII—B, თბ., 1967; რ. დოლაბერიძე, საქართველოს მინის სამაჯურები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVIII—B, თბ., 1969; რ. დოლაბერიძე, არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან, თბ., 1973; Р. М. Д о л а б е р и д з е, Грузинские украшения XI—XIII вв., Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тб., 1972.

¹⁷ მასალები ამ ძეგლებიდან დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების ფონდებში.

¹⁸ რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 1949—1951 წწ. განათხარი.

¹⁹ მასალის ამგვარი შერჩევა განპირობებულია იმით, რომ ამ პერიოდის სამკაულების ნაწილი—ბეჭდები და მინის სამაჯურები ჩვენს მიერ უკვე გამოქვეყნებულია — იხ. რ. დოლაბერიძე, XI—XIII სს. ბეჭდები; რ. დოლაბერიძე, საქართველოს მინის სამაჯურები.

დ მ ა ნ ის ის გ ა ნ ძ ი

დმანისის განძი სამკაულების საკმაოდ მდიდრულ და საინტერესო კომპლექსს წარმოადგენს. იგი აღმოჩნდა 1965 წ. დმანისის ნაქალაქარზე მიმდინარე არქეოლოგიური გათხრების დროს. განძის აღმოჩენისა და მასში შემავალი ნივთების შესახებ 1966 წ. ჟურნალ „საბჭოთა ხელოვნებაში“ გამოქვეყნდა ვ. ლეჟვინაძის სტატია²⁰. დმანისის განძი განხილული აქვს აგრეთვე დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს ვ. ჯაფარიძეს²¹. ვ. ჯაფარიძის ნებართვით ჩვენ შეგისწავლეთ დმანისის განძის მასალა ამ პერიოდის სხვა სამკაულებთან ერთად²².

დმანისის ნაქალაქარი მდებარეობს ისტორიულ ქვემო ქართლში, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით ასიოდე კილომეტრზე, სომხეთისკენ მიმავალ გზაზე. იგი ვანლაგებულია მდინარე მაშავერასა და ფინეზაურს შორის მდებარე მაღალ კონკხზე. რომელიც თავისი ციცაბო კედლებით ბუნებრივად დაცული და მტრისთვის მიუდგომელი იყო.

დმანისი, როგორც შუა საუკუნეების ერთ-ერთი ტიპური ქალაქი, ივ. ჯავახიშვილის ინიციატივით არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ობიექტი გახდა 1936 წ., როდესაც შოთა რუსთაველის პოემის „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლის იუბილესთან დაკავშირებით გადაწყდა რუსთაველისა და მისი ეპოქის ამსახველი გამოფენის მოწყობა. დმანისის ნაქალაქარის არქეოლოგიურ გათხრებს 1936—1937 წწ. ხელმძღვანელობდა ლ. მუსხელიშვილი²³. როგორც ჩატარებული კვლევა-ძიების

²⁰ ვ. ლეჟვინაძე, რუსთაველის ეპოქის ქართული ოქრომკედლობის ძეგლები. იხ. აგრეთვე, ვ. ლეჟვინაძე, განძი დმანისიდან, საქართველოს სახ. მუზეუმის XIV სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1966, გვ. 12—13.

²¹ ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, გვ. 64-68; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის შესწავლისათვის, გვ. 73—74.

²² Р. М. Долабериძе, Грузинские украшения XI—XIII вв., Авто-реферат, с. 21—25.

²³ ვ. ვ. ჯაფარიძე, ლ. ვ. მუსხელიშვილი, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1982, გვ. 3—8.

შედგებიდან გაზდა ცნობილი, დმანისი წარმოადგენდა შუა საუკუნეების ქართულ პროვინციულ ქალაქს, რომელსაც ჰქონდა თავისი გამაგრების სისტემა, შიდაციხე, წყლის საზიდი გვირაბი, გარეუბანი და ამ დროის ქალაქის დამახასიათებელი სხვა ნიშნები. ამავე დროს იგი სპეციფიკურ დაღს ატარებდა — წარმოადგენდა ტიპურ ახლოაღმოსავლურ სავაჭრო ქალაქს ნარევი მუსლიმანურ-ქრისტიანული მოსახლეობით²⁴.

1960 წ. ვ. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა განაახლა არქეოლოგიური გათხრები დმანისის ნაქალაქარზე, რომელიც დღესაც წარმატებით მიმდინარეობს. ამ წლების მანძილზე დმანისის ნაქალაქარზე გაითხარა არაერთი საცხოვრებელი ნაგებობა, ზეთსახდელი, კერამიკული და ძვლის დასამუშავებელი სახელოსნოები, მეჩეთი, სამაროვანი და სხვ., დაზუსტდა კულტურული ფენების სტრატეგრაფია, რამაც შესაძლებელი გახდა არქეოლოგიური მასალის საკმაოდ კონკრეტული დათარიღება. გამოვლენილმა ძეგლებმა მრავალი საინტერესო და ახლისმთქმელი მასალა შესძინა არა მარტო დმანისის, არამედ საზოგადოდ ქართული შუა საუკუნეების ქალაქის სპეციფიკის შესწავლის და კვლევის საქმეს²⁵.

დმანისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები — მრავალფეროვანი ადგილობრივი თუ იმპორტული კერამიკული ნაწარმი, მინის, ლითონის, ძვლისა და ქვის ნაკეთობანი, რომელთა შორის სამკაულიც მრავლად გვხვდება, ძირითადად განვითარებულ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნებიან და გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან ამ ეპოქის ქალაქის მკვიდრთა ყოფა-ცხოვრებაზე, ეკონომიკურ შესაძლებლობებსა და მატერიალურ დონეზე.

დმანისის არქეოლოგიურ მონაპოვრებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს დმანისის განძი, რადგან იგი განვითარებული შუა საუკუნეების მდიდრული, ოქროსა და ვერცხლის სამკაულების კომპ-

²⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 447—448.

²⁵ ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის ანგარიში; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური გათხრა, საქართველოს სახ. მუზეუმის XIV სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბ. 1966; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა; ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, 11, თბ., 1971; ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, თბ., 1973, გვ. 99—104; В. В. Джапаридзе, Отчет работы Дманисской археологической экспедиции, ПАИ в 1977 г., Тб., 1980, с. 262—275.

ლექსის აღმოჩენის პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი შემთხვევაა. აღსანიშნავია, რომ ამ ხანის აქამდე ცნობილი საოქრომჭედლო ნაწარმი უმეტესად ეკლესიებში დაცული საკულტო ხასიათის ძეგლებით იყო ცნობილი. დმანისის განძის სამკაული კი, რომლის ერთი ნაწილი მაღალმხატვრული ოსტატობით შესრულებული საიუველირო ნაწარმია, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის საზოგადოების მაღალი ფენების სახმარი სამკაულის რაობა-რაგვარობაზე.

განძი აღმოჩნდა დმანისის ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე მეჩეთის დასავლეთ კედელსა და ე. წ. „დერეფნიან შენობას“ შორის, მიწის ზედაპირიდან 1,6—1,8 მ სიღრმეზე. განძის გარშემო გამოვლენილი დაშლილი ხის კვალი მიანიშნებდა, რომ იგი ხის ყუთში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული. დერეფნიან შენობაში, რომელიც ბაზალტის ნაგლეჯი ქვებითა და დუღაბით ნაგებ ერთოთახიან საცხოვრებელ სახლს წარმოადგენდა, ორი საცხოვრებელი დონე გამოვლინდა: ზედა დონე, ზღურბლის გასწვრივ, 0,8 მ სიღრმეზე, თვით ამ შენობის საცხოვრებელი დონე, რომელიც XIII ს. ბოლოთი და XIV ს. დასაწყისით დათარიღდა; მეორე, ქვედა დონე კი, მისგან 0,4 მ სიღრმეზე გამოვლინდა და შედარებით ადრეული შენობის საცხოვრებელ დონეს წარმოადგენდა. როგორც გათხრებით დადასტურდა, დერეფნიანი შენობა ქვედა შენობის დანგრევის შემდეგ აშენდა. მის საცხოვრებელ დონეზე მრავალრიცხოვანი და საკმაოდ მდიდრული არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა. მათ შორის აღსანიშნავია არქიტექტურული დეტალები, რომელთაგან ერთს დეკორატიული წამონაზარდები და ფრინველის გამოსახულებები ამკობს, მსგავსი დმანისის სიონის XIII ს. კარიბჭის ჩრდილო ფასადის შემკულობისა, XII—XIII სს. კერამიკული ნიმუშები, ადამიანის რელიეფური გამოსახულებებით შემკული ლურჯი ფაიანსის სურა, რომელიც XII ს. სულთანაბადის კერამიკული ნაწარმის მსგავსია, მაგრამ ტექნოლოგიური ნაკლის გამო ადგილობრივი ნაწარმი შეიძლება იყოს და სხვ. ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე ეს ნაგებობა საკმაოდ კონკრეტულად XII ს. — XIII ს. დასაწყისით თარიღდება. ამ დონის ქვეშ, 1,8 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა მარცვლეულის ორმოები, რომლებიც სტრატეგრაფიული მდებარეობისა და მასში აღმოჩენილი მასალის მიხედვით XII საუკუნით, ხოლო ზოგიერთი უფრო ადრეული ხანითაც კი თარიღდება²⁶.

განძი აღმოჩნდა დერეფნიანი შენობის წინ, № 2 კვადრატში, მიწის ზედაპირიდან 1,6—1,8 მ სიღრმეზე, ხოლო ქვედა შენობის საცხოვ-

²⁶ ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, გვ. 64—68; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა, გვ. 65—69, 73—74.

რეზელის დონიდან — 0,4—0,6 მ სიღრმეზე. მისი ამგვარი სტრატეგრაფიული მდებარეობა მიანიშნებს, რომ იგი ქვედა შენობასთანაა დაკავშირებული და არა დერეფნიან შენობასთან და მისი შენახვის დრო XIII ს. პირველ ნახევარს არ უნდა სცილდებოდეს.

ვ. ლექვინაძე განძის დაფლვას ომიანობას უკავშირებს და ფიქრობს, რომ ეს უნდა მომხდარიყო ჯალალ-ედ-დინის 1225—1230 წწ. ან მონღოლთა 1235—1240 წწ. ერთ-ერთი შემოსევის დროს. მისი აზრით, განძი შენახულია თვით სახლის პატრონის მიერ, რომელიც საშუალო შეძლების მქონე უნდა ყოფილიყო²⁷.

ნაგებობა, რომელსაც მეორე ფენა მიეკუთვნება, სამწუხაროდ, არ შემორჩა. მაგრამ ამ დონეზე ფიქსირებული ორნამენტირებული არქიტექტურული დეტალები და ნივთიერი კულტურის სხვა ნაშთები მიუთითებენ, რომ ეს სახლი საკმაოდ შეძლებულ მოქალაქეს ეკუთვნოდა. მაგრამ ეს მაინც არ გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ განძის სამკაული, ყოველ შემთხვევაში მისი გარკვეული ნაწილი — სასაფეთქლეები, დიადემა და სხვ., რომლებიც საიუველირო ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენენ, ამ სახლის მეპატრონეთა და, საერთოდ, საშუალო შეძლების მოქალაქეთა სატარებელი სამკაული იყო. სამკაულებს შორის წყვილი სასაფეთქლე და კულონი ოქროსია, უმრავლესობა კი ვერცხლის. ვერცხლის კრიზისის გამო მისგან დამზადებული სამკაული, განსაკუთრებით ნატიფი ხელობით შესრულებული ნაწარმი, ალბათ, საკმაოდ ძვირად ფასობდა და უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი, ისევე როგორც ოქროს სამკაულები, საზოგადოების მაღალი წრის წარმომადგენელთა სახმარი ფუფუნების საგნებია.

დმანისის განძში შედის სხვადასხვა დასახელების ოქროსა და ვერცხლის 30-მდე სამკაული — სასაფეთქლე საკიდები, დიადემა, სამაჯურები და კულონი, აგრეთვე მძივები — მინის, ფაიანსის, ვიშრის, სარდიონის, მარჯნისა და სადაფის, სულ 113 ერთეული. მძივები ჩვენ გამოვყავით და მომდევნო თავში გვაქვს განხილული, განვითარებული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ძეგლებზე გამოვლენილ მძივებთან ერთად.

სასაფეთქლე საკიდები

საქართველოში აღრეული ხანიდან მოყოლებული სასაფეთქლე საკიდები და საყურეები²⁸ ეკონომიურად შეძლებული, დაწინაურებუ-

²⁷ ვ. ლექვინაძე, რუსთაველის ეპოქის ქართული ოქრომჭედლობის ძეგლები, გვ. 17—20.

²⁸ სასაფეთქლეების და საყურეების ერთმანეთისაგან გამოყოფა და მათი დანიშნულების ზუსტად განსაზღვრა ძნელია. დმანისის მონაპოვრები, ვფიქრობთ, უფრო თავსამკაულთან თუ თავსაბურავთან დაკავშირებული სასაფეთქლე საკიდები უნდა იყოს.

ლი სოციალური ფენის სამკაულია. ამაზე მიუთითებს ის, რომ ისინი ძვირფასი ლითონისგანაა ნაკეთები, გამოირჩევიან შესრულების მაღალი მხატვრული დონით და გამოვლენილია განსებში და მდიდრულ სამარხებში.

საყურის, როგორც ერთ-ერთი ტიპური სამკაულის ფორმა განვითარებული უნდა იყოს არქაული სასაფეთქლე რგოლისაგან, რომელთა დამახასიათებელი ნიშნულები თრიალეთში მოიპოვება. შემდგომში სასაფეთქლე სამკაულთა სხვადასხვა ფორმების არსებობა, რომლებიც ერთგვარად უკავშირდებიან ერთმანეთს, ახალი, უფრო სრულყოფილი და დეკორატიული ფორმის ძიების მომასწავებელია. ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის შუა ხანებში ამ სამკაულის ჩამოყალიბებულ ტიპად წარმოგვიდგება სხივებიანი სასაფეთქლეები სტეფანწმინდიდან, უფრო გვიან ახალგორული მდიდრული საზვიმო საკიდები²⁹, ბურთულიანი და ნახევარმთვარისებური საყურეები³⁰ და ა. შ. ელინისტური და ადრე-ფეოდალური ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვრებს შორის მდიდრული სასაფეთქლე საკიდების და საყურეების აღმოჩენის შემთხვევები არ არის აღნიშნული. დმანისის სასაფეთქლეები განსხვავდებიან ზემოდასახლებულ, ადრეული ხანის ამ სახის სამკაულებისაგან. ისინი სრულიად ახალი, მხატვრულად ჩამოყალიბებული ფორმებით ხასიათდებიან და მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით უკავშირდებიან განვითარებული შუა საუკუნეების ოქრომჭედლობის მთელ რიგ ნიმუშებს.

დმანისის განძის შემადგენლობაში 12 სასაფეთქლე საკიდი შედის. მათ შორის ერთი წყვილი ოქროსია, დანარჩენები კი ვერცხლის. სასაფეთქლეები დამზადების ტექნიკით და ფორმით ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. მათ შორის შემდეგი ჯგუფები გამოიყოფა: I. აუთრულ-ფილიგრანული, ექვსი თაღისგან შედგენილი პირამიდის ფორმის სასაფეთქლეები, II. სამთაღიანი პირამიდის ფორმის სასაფეთქლე — ფილიგრანული სასაფეთქლეების იმიტაცია, III. ფიგურული და ნახევარმთვარისებური სასაფეთქლეები და IV. სასაფეთქლეები, რომელთა კორპუსი ფარშევანგის სკულპტურული ფიგურებია.

I. ფილიგრანული, პირამიდული ფორმის სასაფეთქლეების დეკორი არქიტექტურული დეტალებით — თაღებითაა გადაწყვეტილი. ისინი ოთხი ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. ამათგან ერთი წყვილი ოქროსია, მეორე — ვერცხლის.

²⁹ ალ. ჯავახიშვილი, ქართული მხატვრული ხელოსნობის ისტორიიდან, საბჭოთა ხელოვნება, № 6, თბ., 1956, გვ. 27.

³⁰ ა. ქყონია, ოქროს სამკაული ვანის ნაქალაქარიდან, ვანი, VI, თბ., 1981, გვ. 17—32.

1. ოქროს წყვილი სასაფეთქლე (ინვ. № 81—65:1217) წარმოადგენს ექვსი ძირშეკრული თაღისაგან შედგენილ პირამიდას. თითოეული თაღი ცალკეა დამზადებული და ერთმანეთზეა მირჩილული. თაღები დაბალი და განიერია, ამიტომ მათ შორის თავისუფალი შუალედებია დარჩენილი. თაღის ზედაპირები ერთმანეთთან შეერთებულია გვერდის საშუალებით, რომელიც კიდევებს შორის მირჩილულ გიწრო ფირფიტას წარმოადგენს. ორივე პირი ფილიგრანულია. ორნამენტული სახე შედგება ორ წნულს შორის განლაგებული წვრილი მავთულის — S-ის მაგვარი ხვიებისაგან, რომლებიც მიჯრით განლაგებული რგოლების რიგს ქმნიან. ზოგან, უმთავრესად თაღების შეხების ადგილებში, მცირე, არასწორი ფორმის ფირფიტებია დარჩილული. სასაფეთქლის ძირზე დამაგრებულ ხუთ რგოლზე საკიდებით დაბოლოებული ძეწკვებია ჩამოკიდებული. საკიდების მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი. ერთზე ისინი აყურულია, კვერცხისებური ფორმის, მეორეზე — სადა, ბურთისებრი. ზედა თაღზე მირჩილულია ფართო, რელიეფურზედაპირიანი საკიდი რგოლი (ტაბ. I, 2).

სასაფეთქლეები გაცვეთილია, გრეხილური მთლიანადაა წაშლილი. საკიდების ნაწილი აკლია.

ზომა: $3,6 \times 3,3$ სმ; $3,5 \times 3,3$ სმ.

სასაფეთქლეები მაღალმხატვრული ოსტატობით შესრულებული საიუველირო ნაწარმია. ისინი განძის ყველაზე ძვირფას სამკაულს წარმოადგენენ და განძის სხვა ნივთებისაგან ნატიფი ნახელაობით გამოირჩევიან. უწვრილესი გრეხილური მავთულით შესრულებული მსუბუქი ორნამენტი, თავისუფალი არეები თაღებში და მათ შორის მდებარე შუალედებში, ამ სამკაულს ჰეროვნებას და სიმსუბუქეს ანიჭებენ. ამავე დროს დეკორატიული, სამ სართულად პირამიდულად განლაგებული თაღებით შედგენილი კომპოზიცია და კორპუსის ორმაგი აგებულება მდიდრულ, მონუმენტურ შთაბეჭდილებას ახდენს.

2. ვერცხლის ექვსთაღიანი წყვილი სასაფეთქლე (ინვ. № 81—65:1228). დამზადების ტექნიკით, კომპოზიციის დეკორატიული გადაწყვეტით და ორნამენტული შემკულობით ზემოაღწერილი ოქროს სასაფეთქლეების მსგავსია. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ დეტალებშია, კერძოდ, შედარებით მაღალი თაღები ძირშეუკვრელია და მთლიანად ავსებენ პირამიდას. სამი ქვედა თაღი განივ საყრდენზეა განლაგებული. ფილიგრანული სახე S-ის მაგვარი ხვიებისაგანაა შედგენილი, რომელთა ბოლოები ორმაგადაა ჩახვეული. ზედაპირებზე, ოქროს სასაფეთქლეებზე დარჩილული ფირფიტების ნაცვლად, ფუყე ნახევარსფეროებია გამოსახული, რომლებიც დეკორატიული ელემენტის როლს ასრულებენ. თითოეული თაღის თავისუფალი არე ორადაა

გაყოფილი გრეხილური მავთულით. ყუნწი უხეში ოთხმაგი გრეხილური მავთულისაა.

აგ სასაფეთქლეებიდან ერთს ფორმა შენარჩუნებული აქვს, მეორე ფრაგმენტულია. საკიდები არც ერთს არ შემორჩა. გრეხილური თითქმის მთლიანადაა წაშლილი. ყოველივე ამის გამო შთაბეჭდილება არასრულია. მაგრამ გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ მათი მხატვრული ღირებულება ბევრად უფრო დაბალია ოქროს სასაფეთქლეებთან შედარებით (ტაბ. II_{1,2}).

ზომა: $4,4 \times 3,3$ სმ.

დმანისის სასაფეთქლეების დეკორში არქიტექტურული დეტალების, თაღების გამოყენება და მათი კომპოზიციის აგება სამ სართულად, პირამიდულად განლაგებული თაღების სისტემის პრინციპზე, ერთი შეხედვით, ორიგინალურად გამოიყურება, თუმცა თაღის თუ თაღედის გამოყენება ორნამენტული მოტივის სახით ამ პერიოდის ქართული ოქრომჭედლობის სხვა ნიმუშებზედაც გვხვდება. მაგალითად, დმანისის განძის ორი ნახევარმთვარისებური სასაფეთქლე თაღებისაგან შედგენილი ორნამენტიცაა შემკული. 973 წ. იშხნის ჯვრის სამი ოქროს როზეტის ძირის მორთულობის ერთ-ერთ დეტალს აგრეთვე გრეხილურით შესრულებული წრიულად შემოვლებული თაღედი წარმოადგენს. იშხნის ჯვრის სახელურის ორნამენტი, რომელიც სევადითაა შესრულებული, აგრეთვე თაღების გამოყენების პრინციპზეა აგებული. იგი წარმოადგენს ძირშეუკვრელი თაღებისაგან შედგენილ ბადეს, რომლის ყოველი თვალი პალმეტიცაა შემკული³¹. გურჯაანში³² და ხევის სიონში³³ აღმოჩენილი XI—XIII სს. ვერცხლის ბეჭდების თვალბუდეს აგრეთვე გრეხილურით შესრულებული ცალკე მდგომი ოთხი თაღი ამკობს.

ზემომოყვანილი მაგალითები მიგვანიშნებენ, რომ თაღი თუ თაღედი განვითარებული შუა საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობის ორნამენტული შემკულობის ერთ-ერთი სახე იყო, რომელიც უფრო ადრეული ხანის საოქრომჭედლო ნაწარმისთვის არ ჩანს დამახასიათებელი.

მეორე ნიშანი, რომლითაც ეს სასაფეთქლეები ხასიათდებიან, არის ფილიგრანით შესრულებული აუტრული ორნამენტი, შედგენილი S-ის მაგვარი ხვიებისაგან, რომლებიც ერთი შეხედვით მიჯრით განლაგებული რგოლების რიგს ქმნიან. ჩვენამდე მოღწეული შუა საუკუნე-

³¹ Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Иллюстрации, Тб., 1959, таб. 60, 61.

³² რ. დოლაბერიძე, XI—XIII სს. ბეჭდები, ტაბ. III₄.

³³ ყაზბეგის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 1949 წ. სიონში აღმოჩენილი განძის მასალა.

ების ქართული ოქრომკედლობის ამგვარი ხასიათის ნიმუშების სიმცირე საშუალებას არ გვაძლევს ვიმსჯელოთ იმის შესახებ, თუ რამდენად ფართოდ იყო გამოყენებული ეს ორნამენტი. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ იგი გვხვდება იშხნის ჯვრის (973 წ.) ორი ოქროს როზეტის ძირის მორთულობაში³⁴, ანჩისხატზე დამაგრებულ ფილიგრანულ ოქროს მედალიონზე³⁵ და XII ს. მეორე ნახევრის მიქაელ კათალიკოსის ენკოლპიონის ჩარჩოს შემკულობაში (ზემო სვანეთი)³⁶.

ზემოგანხილული ოქროსა და ვერცხლის სასაფეთქლეების ზუსტი ანალოგია ჩვენთვის არ არის ცნობილი, მაგრამ მთელი რიგი ნიშნებით ისინი ემსგავსებიან ოქროს სასაფეთქლეს ელენე სტათატოსის კოლექციიდან. ეს სასაფეთქლე აგრეთვე ფილიგრანული ნიმუშევაია. იგი შედგება ღია საკიდი რგოლისაგან, რომლის დეკორში ოქროს წვრილი მავთულითა და ცრუ ცვარათი სამკუთხედებია გამოსახული. საკიდი რგოლი ძეწკვების საშუალებით უერთდება განივ საყრდენზე განლაგებულ ორ თაღს. თაღები და საყრდენი შემოსაზღვრულია გრეხილურით და შემკულია ფილიგრანული სახით — კლაკნილებით. თაღების ძირთან ფუყე ნახევარსფეროებია გამოსახული. საყრდენის ბოლოებიდან ჩამოშვებულია ორი ძეწკვი, დაბოლოებული გრეხილურით შემკული ოქროს ფირფიტებით. მათ ძირზე მირჩილულ ხუთ რგოლზე კი ჩამოკიდებულია ოქროს მავთულზე აგებული მძივები. ამ მძივებს შორის ოთხი მწვანე მინისაა, ერთი ზურმუხტის, სამი ლალის, ორი მკრთალი საფირონის, ოცდარვა სხვადასხვა ზომის არასწორი ფორმის მარგალიტი. მძივები უმთავრესად გამოყოფილია ერთმანეთისაგან ცვარათი შემკული ორმაგი დისკოებით. თაღებში ოქროს ძაფზე ორი რგოლია გაყრილი, რომელთა დანიშნულება გაურკვეველია. შესაძლებელია მასზე ჩამოკიდებული იყო საკიდი, რომელიც არ შემორჩა³⁷.

როგორც ვხედავთ, დმანური სასაფეთქლეები ზემოაღწერილ სასაფეთქლესთან მსგავსებას ავლენენ როგორც დამზადების ტექნიკით, ისე მხატვრულობის თვალსაზრისითაც. ფილიგრანული ტექნიკა და კომპოზიციის გადაწყვეტა თაღების საშუალებით, ძირის მორთვა საკიდებით, გარდა ამისა, ვერცხლის სასაფეთქლეებზე თაღების განლაგება განივ საყრდენზე და დეკორის მორთვა ფუყე ნახევარსფეროებით. აი ის ნიშნები, რომლებიც მათ მხატვრულ-სტილისტიკურ ერთიანობაზე მიუთითებენ.

³⁴ Г. Н. Чубинашвили, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. 60, 61.

³⁵ შ. ამირანაშვილი, *ბეჟა ოპიზარი*, თბ., 1956, ტაბ. 9.

³⁶ გ. ჩუბინაშვილი, *ქართული ოქრომკედლობა VIII—XVIII საუკუნეებისა*, ალბომი, ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები, თბ., 1957, ტაბ. 57a.

³⁷ Collection Helene Stathatos, *Les objets Byzantins et post-Byzantins*, a Limoges, 1957, გვ. 27, 28, სურ. 8.

ძვირფასი ქვისა და მარგალიტის მძივებით შემკული ოქროს სასაფეთქლე ელენე სტათატოსის კოლექციიდან საკმაოდ მდიდრულ სამკაულს წარმოადგენს. იგი თავსამკაულზე ან დიადემაზე სასაფეთქლეების დონეზე ჩამოსაკიდებელი სამკაულია და, როგორც ფიქრობენ, წარმოადგენს იმ სამკაულის შედარებით უბრალო ვანმეორებას, რომელიც მონარქებისა და სხვა დიდი პირების გვირგვინს ამკობდა. სასაფეთქლე X ს. შემდგომი ხანით არის დათარიღებული და მიეკუთვნება ბიზანტიურ ტიპს³⁸.

არსებობს აგრეთვე ერთგვარი კავშირი დმანურ სასაფეთქლეებსა და ბენაკის მუზეუმის (ათენი) ოქროს საყურეს შორის. ამ საყურის დეკორის შემკულობაში ცენტრალური ადგილი უკავია სვეტებზე დაჯდნობილ ნალისებურ თაღს, რომლის ორივე მხარეზე სტილიზებული ფრინველებია გამოსახული. დეკორის შესამკობად თაღის გამოყენების გარდა, ამ სასაფეთქლეებს ერთმანეთთან აახლოებს აგრეთვე ფილიგრანული ორნამენტული ჩარჩო, რომელშიც ეს კომპოზიციაა ჩასმული. იგი ზუსტად ისეთივეა, როგორიც დმანური სასაფეთქლეების თაღების ორნამენტი — წვრილი მავთულის S-ისმაგვარი ხვებისაგან შედგენილი რგოლების რიგი. ბენაკის მუზეუმის საყურეს ბერტა სეგალი სირიულ-ეგვიპტურ ნაწარმად მიიჩნევს და VII ს. ათარიღებს³⁹. მაგრამ ეს თარიღი არ არის გაზიარებული და იგი უფრო გვიანი ხანის ნაწარმადაა მიჩნეული⁴⁰. ე. ვერულანო ამ საყურეს X—XI სს. ათარიღებს. იგი თვლის, რომ თაღის აყურულობა და მასზე გამოსახული ფრინველების სტილიზაცია განიცდის X—XI სს. ისლამური ხელოვნების გავლენას. ოქროს მავთულის ამგვარი ორნამენტი გამოსახულია აგრეთვე ბენაკის მუზეუმში დაცულ ისლამურ ოქროს საყურეებზე, რომლებიც დათარიღებულია X—XII სს⁴¹.

დეკორის შესამკობად თაღია გამოყენებული აგრეთვე ბრიტანეთის მუზეუმის ოქროს საყურეზე. მას განსხვავებული ფორმა აქვს, მაგრამ ეს დეტალი აახლოებს როგორც ე. სტათატოსის კოლექციის სასაფეთქლესთან და ბენაკის მუზეუმის საყურესთან⁴², ისე დმანისის სასაფეთქლეებთან.

აღსანიშნავია, რომ ფილიგრანული ტექნიკა ფართოდ იყო გავრცელებული ოქრომჭედლობაში აღმოსავლეთის ვრცელ ტერიტორია-

³⁸ იქვე.

³⁹ B. Segall, Museum Benaki Athen, Katalog der Goldschmiede Arbeiten, Athenes, 1938, გვ. 157, სურ. 246.

⁴⁰ Collection Helene Stathatos, გვ. 28.

⁴¹ Aimilia Veroulanou, Les Bijoux, Splendeur de Byzance, Europalia 82, Hellas-Grece, Musées royaux d' Art et d' Histoire, Bruxelles, გვ. 203.

⁴² Collection He'ene Stathatos, გვ. 28.

ზე ჯერ კიდევ წინაქრისტიანულ ხანაში და ისლამური პერიოდის ირანული საიუველირო ნაწარმიც უმეტესად ფილიგრანულია. მცენარეულ ხვეულებთან ერთად, რომელსაც ფართოდ იყენებდნენ მთელს შუა საუკუნეებში, სამკაულის შესამკობლად S-ისმაგვარი ორნამენტიც გვხვდება⁴³.

მთელი ამ მასალის შორეულ, მაგრამ საინტერესო პარალელად შეიძლება მოვიყვანოთ აგრეთვე სვანეთში დაცული XIII—XIV სს. იტალიური წარმომავლობის აჭურული ტყვიის მედალიონები, რომელთა ქვედა სექტორის შემკულობას თაღედი წარმოადგენს, ზედა ნაწილი კი საერო სცენებს და სიმბოლიკურ გამოსახულებებს უკავია⁴⁴.

დმანისის სასაფეთქლეები ზემოდასახელებულ საოქრომჭედლო ნაწარმთან მეტ-ნაკლებად ავლენენ მსგავსებას. ეს მსგავსება ზოგიერთ დეტალში გამოიხატება, როგორცაა დეკორში არქიტექტურული დეტალის — თაღის, ან ფილიგრანული S-ისმაგვარი ორნამენტის გამოყენება და სხვ. მაგრამ დმანისის სასაფეთქლეები, ისეთი განსხვავებული სპეციფიკური ნიშნით, როგორცაა კომპოზიციის გადაწყვეტა პირამიდულად განლაგებული თაღებით, თავისებურ ელფერს ატარებენ და გამოირჩევიან ზემოაღნიშნულ საოქრომჭედლო ნაწარმს შორის. ვფიქრობთ, რომ საერთო მსგავსებანი ეპოქის სტილით უნდა იყოს განპირობებული, რაც მხატვრულ ძიებათა ერთიანობის, საერთო ხაზით განვითარების შედეგი შეიძლება იყოს.

განვითარებული შუა საუკუნეების საოქრომჭედლო ნაწარმის მხატვრულ დეკორში არქიტექტურული დეტალის — თაღის გაჩენა იმით უნდა აიხსნას, რომ თაღი საერთოდ ამ პერიოდის მხატვრული შემკულობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დეკორატიულ-ორნამენტული მორთულობაა და იგი ხელოვნების სხვადასხვა სფეროშია გავრცელებული მეტ-ნაკლებად.

საქართველოში ყველაზე ფართოდ და ნრავალმხრივად ეს შემკუ-

⁴³ P. Ackerman, Jewelry in the Islamic Period, A Survey of Persian art. Arthur Upham Pope, volume III, London and New-York, 1939, გვ. 2664.

⁴⁴ კ. მაჩაბელი, სვანეთის საგანძურებიდან, თბ., 1982, გვ. 110—138. როგორც კ. მაჩაბელი აღნიშნავს, ტყვიის მედალიონებზე გამოსახული თაღედი თავისი რიტმით მოგვაგონებს XII—XIII სს. ადრეგუთური, იტალიური ტაძრების ფასადებისთვის დამახასიათებელი პორიზონტალური თაღედების მწკრივს. ამ მედალიონების ყველაზე ახლო პარალელად და შესაძლებელ პროტოტიპად მას მიაჩნია ადრეგუთური ვიტრაჟების წრიული კომპოზიციები თაღედებით ქვედა ნაწილში. XIII—XIV სს. თაღედიანი კომპოზიციები გავრცელებულია აგრეთვე იტალიურ და ფრანგულ სპილოს ძვლის ნაკეთობათა დეკორატიულ მორთულობაშიც და სხვ.

ლობა საკულტო ძეგლებზე⁴⁵, განსაკუთრებით ხუროთმოძღვრებაშია გამოვლენილი. ტაძრების შემკობა თაღების სისტემით უკვე VII ს. ჩაისახა⁴⁶. მაგრამ X ს. მეორე ნახევრიდან, როდესაც ქართული საკულტო ხუროთმოძღვრების ძეგლების ფასადების მორთვას განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა, ეს მოტივი უკვე მკვეთრად გამოხატული პლასტიკური ფორმით მკვიდრდება. XI—XII სს. იგი ფასადების მხატვრული გაფორმების მთავარი დეკორატიული მორთულობაა და ამ დროის ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ თვალსაჩინო თავისებურებას წარმოადგენს⁴⁷, ისევე როგორც მდიდრულად მოჩუქურთმებული თაღებით ტაძრების კარ-სარკმლის საპირეებისა და გუმბათის ყელის მორთვა⁴⁸. X ს. ბოლოდან და XI ს. ჩნდება მხატვრულად გაფორმებულ თაღში მოთავსებული კედლის სკულპტურა. ამის თვალსაჩინო მაგალითია ნიკორწმინდა⁴⁹. XII—XIII სს. თაღები დეკორატიული ჩარჩოს სახით გამოყენებულია აგრეთვე კედლის მხატვრობაში⁵⁰, ხელნაწერ წიგნთა გასაფორმებლად და მინიატურებისათვის⁵¹, კედურ

⁴⁵ დეკორის შესამკობად თაღების გამოყენებს ერთ-ერთი ადრეული მაგალითია VI ს. მეორე ნახევრის ხანდისის სტელა, რომელსაც პილასტრებზე დაყრდნობილი თაღები და გაბმული თაღების მოტივით შემკული კარნიზი აქვს. იხ. Никო Чубинашвили, Хандиси, Тб., 1972, с. 14, таб. 1—3.

⁴⁶ В. Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, Тб., 1981, с. 82.

⁴⁷ შუა საუკუნეებში დეკორატიული თაღების საშუალებით ხუროთმოძღვრული ძეგლების ფასადების გაფორმებას არსებითი როლი ჰქონდა მიკუთვნებული აგრეთვე სხვა ქვეყნებშიც — სომხეთში, რუსეთში, რომაულ დასავლეთში, ბიზანტიურ საბერძნეთში, ბალკანეთის სხვა ქვეყნებში, რუმინეთში. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ხუროთმოძღვრული ძეგლების თავისებურ განვითარებასთან დაკავშირებით ყველგან ამ თემას თავისებური ინტერპრეტაცია მიეცა. В. Беридзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 82—90.

⁴⁸ В. Беридзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

⁴⁹ Н. А. Аладашвили, Монументальная скульптура Грузии, М., 1977, таб. 90, 118, 146, 153, 156, 167, 174, 175, 178.

⁵⁰ მაცხვარიშის ეკლესიაში დემეტრე I მეფედ კურთხევის სცენა და სხვ. იხ. Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, ქართული ხელოვნება, 4, თბ., 1955, ტაბ. 56, 72; ყინჭვისში (მეფეთა პორტრეტები) და დავით გარეჯის ეკლესიებში (ნათლისმცემელი, ხარება) კომპოზიციის ჩასმა დეკორატიულ თაღებში უკვე მოხატულობის დამახასიათებელი მომენტია. როგორც გალიბეგაშვილი აღნიშნავს, ეს თაღები შეიძლება განვიხილოთ როგორც ეპოქის დეკორატიული ტენდენციების გამოხატულება. ამ თაღების მთელი რიგი დამახასიათებელი ნიშნების გათვალისწინებით იგი აყენებს საკითხს მინიატურული და მონუმენტური ფერწერის ურთიერთგავლენის შესახებ და აღნიშნავს, რომ გავლენა პირველისა მეორეზე უნდა აიხსნას აღნიშნულ ეპოქაში საქართველოში პალეოლოგთა ხელოვნების გავლენით. იხ. Г. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тб., 1983, с. 35.

⁵¹ И. Амиранашвили, Грузинская миниатюра, М., 1966, таб. 3—12, 21, 30—33; Р. Шмерлинг, Образцы декоративного убранства грузинс-

ხატებზე⁵². თალი, როგორც ორნამენტული შემკულობა, ფართოდაა გავრცელებული სვანეთის მატერიალური კულტურის სხვადასხვა ხასიათის ძეგლებზე — უძველესი კოშკებისა და სახლების გარეგნულ შემკულობაში, გომურის ხის ტიხრების ფასადებზე, ავეჯზე და სხვ. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ რკალი და კამარა სვანური ორნამენტის ყველაზე დამახასიათებელი სახეა და იგი სვანურ ხალხურ ხელოვნებას სპეფიციკურ ხასიათს ანიჭებს⁵³.

ეს მონაცემები საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დეკორატიული მოტივის სახით თალის გამოყენება საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების სამკაულის დეკორში სავსებით კანონზომიერი მოვლენაა, რომელიც მხარს უბამს ბიზანტიის და სხვა აღმოსავლეთის ქვეყნების ოქრომჭედლობის მხატვრულ-დეკორატიულ ტენდენციებს.

II. სამთალიანი სასაფეთქლე (ინვ. № 81—65: 1229) ზემოაღწერილი ფილიგრანული სასაფეთქლეების მინაბაძს წარმოადგენს. მისი დეკორი, მათ მსგავსად, პირამიდულად განლაგებული თაღებითაა გადაწყვეტილი და აუთრულობით ხასიათდება. მაგრამ იგი განსხვავებული, შედარებით მარტივი ტექნიკითაა დამზადებული და მდარე ხარისხის ნაწარმს წარმოადგენს. სასაფეთქლის ზედა თაღზე მირჩილულია მინიატურული ჭურჭელი, რომელსაც სანელსაცხებლის დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. იგი მაღალყელიანია, აქვს გაშლილი პირი და დაბალი, სფერული ტანი, რომელზედაც სახელურის ნაშთი შეინიშნება. ზედა თაღზე მავთულის საკიდი რგოლია მირჩილული.

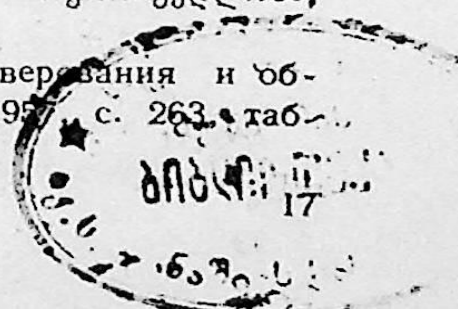
სასაფეთქლის კორპუსი თავისი აგებულებით პირამიდის მსგავსად გამოჭრილი ვიწრო კოლოფის მსგავსია. მისი საფასადო მხარეები — ორი, თხელფურცლოვანი, ერთნაირად ორნამენტირებული ფირფიტა, ერთმანეთთან დაკავშირებულია კიდეების ირგვლივ მირჩილული ვიწრო ფირფიტის, გვერდის საშუალებით. საფასადო მხარეებზე გრეხილურით შესრულებულია რგოლებით შემკული პირამიდულად განლაგებული სამი თალი და მათ შიგნით თითო რკალი, ხოლო ცენტრში თაღებს შუა წარმოქმნილ შუალედში — რგოლი. ქვედა თაღების ძირი

ких рукописей, Тб., 1940, таб. 2—5; Р. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI столетий, Тбилиси, 1979, таб. 14—22, 25—29.

⁵² Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Иллюстрации, об. Памятники X века; გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ოქრომჭედლობა, ტაბ. 9, 11, 12, 32, 33.

⁵³ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957, с. 263, таб. XIII, XIV, XVI, XVII, XXVIII, XXIX—XXXII.

2. რ. დოლაბერიძე

შეკრულია განივი ზოლით, რომელიც აგრეთვე რგოლებითაა შემკული. გრეხილურით შესრულებული დეკორატიული ელემენტები — რგოლები, რკალები და მათ ზევით დარჩენილი თავისუფალი არეები გახვრეტილ-დაფანჯრულია. თაღების ძირთან მირჩილულია მსხვილი, ბრტყელთავიანი ბურცოვები, რომლებიც დეკორატიულ დატვირთვას ატარებენ, ისევე როგორც ფუყე ნახევარსფეროები ვერცხლის ფილიგრანულ სასაფეთქლეებზე. ძირი ამ სასაფეთქლესაც საკიდებით ჰქონდა შემკული. მაგრამ ისინი არ შემორჩა. სასაფეთქლე ძალზე გაცვეთილია და გრეხილური ზოგან მთლიანადაა წაშლილი (ტაბ. II₃).

ზომა: $3,8 \times 2,5$ სმ.

ფილიგრანული სასაფეთქლეების მსგავსად ამ სასაფეთქლის დეკორში, როგორც ვხედავთ, თაღები და მათი განლაგების პირამიდული სისტემაა გამოყენებული. მაგრამ აქ თაღები ფილიგრანულ ერთმანეთთან მირჩილულ ცალკეულ დეტალებს კი არ წარმოადგენენ, არამედ ისინი გრეხილურითაა დატანილი მთლიან ფირფიტაზე ორნამენტული მოტივის სახით. აუთრულობაც ფილიგრანული ტექნიკით — წვრილი მავთულის ჰვირული S-ისმაგვარი ხვიების ერთმანეთთან მირჩილვის გზით კი არ არის მიღებული, არამედ ორნამენტულ დეტალებზე ნახვრეტების დატანის საშუალებით. აშკარაა, ხელოსანი არ იყო დაუფლებული ფილიგრანულ ტექნიკას და ნაცად ხერხს მიმართა, დაამზადა ფილიგრანული სასაფეთქლეების მინაბადი. მან გაიმეორა თაღების მოტივი და მათი კომპოზიციური განლაგება, ორნამენტულ დეტალებზე ნახვრეტების დატანის გზით მიაღწია ჰვირულობას და ერთი შეხედვით ვარკვეული ეფექტი მიიღო. ხელოსნის გამოუცდელობას და ხელის გაუწაფავობას მიანიშნებს უზუსტობანი თაღებისა და რგოლების მოხაზულობაში, რის გამოც რგოლები ზოგან ვერ ავსებენ ჩარჩოს. ამ სასაფეთქლის ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია.

ფილიგრანული ნაწარმის მინაბადს წარმოადგენს აგრეთვე განძის ერთი საკიდი ბურთულა, რომელიც ვავარსითაა დაბოლოებული. იგი მთლიანად დაფარულია სათითაოდ გახვრეტილი გრეხილური რგოლებით. ამავე ტექნიკითაა დამზადებული ფოთლისმაგვარი მოყვანილობის აუთრული საკიდი (ინვ. № 81—65: 1225), რომელიც აღმოჩნდა დმანისის მახლობლად ს. ბოსლებში, კოლმეურნეობის ვენახში.

შემომოტანილი ნიმუშები მიანიშნებენ, რომ მაღალმხატვრული საიუველირო ნაწარმის მიბაძვით შედარებით უბრალო სამკაულის დამზადება განვითარებული შუა საუკუნეების ოქრომჭედლობისათვის დამახასიათებელი მოვლენა უნდა ყოფილიყო.

III. ამ ჯგუფში შედის ერთი ფიგურული და ოთხი ნახევარმთვარისებური ფორმის სასაფეთქლე. თავისი აგებულებით ისინი სამთაღიანი სასაფეთქლის მსგავსნი არიან. მათი კორპუსი ფუყე ვიწრო კო-

ლოფს წარმოადგენს. საფასადო მხარეები — ერთნაირად ორნამენტირებული ორი ფირფიტა, მათ კიდეებს შორის მირჩილული ორნამენტირებული ვიწრო გვერდის საშუალებითაა დაკავშირებული. სასაფეთქლეებზე საკიდის გასაყრელი ორ-ორი რგოლია მირჩილული. თვით საკიდი არც ერთს არ შემორჩა, რის გამოც მათი ტარების წესი ჩვენთვის გამოუცნობი რჩება.

1. ფიგურული სასაფეთქლე (ინვ. № 81—65:1231) სულ ერთი ცალია. სასაფეთქლის ზედა მრგვალი ნაწილი კუთხის საშუალებით ელიფსურ ფიგურაში გადადის. სასაფეთქლე საკმაოდ მდიდრულადაა ორნამენტირებული. ორნამენტი შესრულებულია გრეხილურით, წნულით, სხვადასხვა ზომის ფუყე ნახევარსფეროებით და გავარსით. გავარსი თანაბარია და სიმეტრიულადაა განაწილებული. თითოეული მარცვალი ფაქიზად გამოყვანილი გრეხილური რგოლითაა შემოსაზღვრული. რაც აძლიერებს მის დეკორატიულობას. შუაში განლაგებული ორნამენტული ზოლი — გრეხილურ და წნულ ხაზებს შუა მოთავსებული გავარსის რიგი, კომპოზიციას ორ ნაწილად ყოფს. ზედა, მომრგვალებული მხარის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩამოტეხილი და შეკეთებულია მასზე ნაკლული ადვილის შესავსებად მირჩილულია გრეხილურშემოვლებული ორი მსხლისებური ფიგურა, შემკული ნახევარსფეროთი და გავარსით. მეორე მხარეს კუთხეში შერჩენილია ორნამენტის ნაწილი — სამი მცირე ზომის ნახევარსფერო. სასაფეთქლის ქვედა, ელიფსურ ნაწილში გამოსახულია ოდნავ დაგრძელებული ნახევარსფერო, რომლის ირგვლივ წრიულად განლაგებულია გრეხილური რგოლები და გავარსი. სასაფეთქლის გვერდი აგრეთვე მხატვრულადაა გაფორმებული. კიდეებზე შემოვლებულ წნულებს შორის მწყობრად გასდევს გავარსის რიგი. ორივე კუთხე და ძირი წვრილი გავარსისაგან შედგენილი სამიწახნაგა პირამიდებითაა შემკული (ტაბ. IV₂).

სასაფეთქლე ძალზე დაზიანებულია. ზედა მხარე ნაკლული და გადაკეთებული აქვს.

ზომა: $4,4 \times 2,8$ სმ.

სასაფეთქლე ფაქიზად და გემოვნებით შესრულებული საიუველირო ნაწარმია. სხვადასხვა ზომის ფუყე ნახევარსფეროები და მოხდენილი, გრეხილშემოვლებული გავარსი გარკვეულ ორნამენტულ ქარგას ქმნიან. მაღალი მხატვრულობით გამოირჩევა გავარსით შემკული გვერდი. კუთხეებში მირჩილული წვრილი გავარსის სამწახნაგა პირამიდები პარმონიულადაა შერწყმული დეკორში და ამ სამკაულს დასრულებულ სახეს ანიჭებენ.

ამ სასაფეთქლის ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია.

ნახევარმთვარისებური ფორმის სასაფეთქლეების ოთხივე ეგზემპლარი (ინვ. № 81—65:1232) ერთნაირი ფორმისაა და მათი დეკო-

რატული მორთულობაც ერთი და იგივე სქემას მისდევს. სასაფეთქლის წრიულ ნაწილს ირგვლივ საკმაოდ ვანიერი ორნამენტული აშია აქვს შემოვლებული. აშია უშუალოდ შემოსაზღვრავს ცენტრალურ ნაწილს, რომელიც სხვადასხვა ორნამენტული სახეებითაა შემკული. ამიტომ თითოეულს ცალკე აღვწერთ.

2. სასაფეთქლე გრეხილურითაა ორნამენტირებული. აშია წარმოადგენს გრეხილურებს შუა მოქცეული რგოლების რიგს. ცენტრალური ნაწილი კი შემკულია ჰერალდიკურად განლაგებული ორი მანისებური ფიგურით, რომელთა წვერები ერთმანეთს რგოლით უკავშირდებიან. მანებში თითო, ხოლო მათ ზევით, აშიის კიდესთან, სამსამი რგოლია. სასაფეთქლის ზედა ნაწილი, რომელზედაც შებრუნებული თალი უნდა ყოფილიყო გამოსახული, დაზიანებულია. გვერდის მომრგვალებული ნაწილი მიჯრით განლაგებული ნახევარსფეროებითაა შემკული (ტაბ. IV₃).

სასაფეთქლე დაზიანებულია. ზედა ნაწილი აკლია, გრეხილური თითქმის მთლიანადაა წაშლილი.

ზომა: $4,1 \times 4,1$ სმ.

3. სასაფეთქლეს ზემოაღწერილი სასაფეთქლის მსგავსი ორნამენტული აშია ამკობს. ცენტრში თალებისაგან შედგენილი კომპოზიციაა. ზედა ნაწილში ერთმანეთთან გადამხული სამი თალია, ქვევით — ერთი. იგი ზედა შუა თალს ებჯინება. გვერდი ზემოაღწერილი სასაფეთქლის მსგავსად ფუყე ნახევარსფეროებითაა გაფორმებული (ტაბ. IV₁).

სასაფეთქლე დაზიანებული და ნაკლულია. გრეხილური მთლიანადაა წაშლილი.

ზომა: $3,7 \times 3,5$ სმ.

4. სასაფეთქლის აშია ფუყე ნახევარსფეროებითაა დეკორირებული. ცენტრალური ფიგურა ყვავილისებურია — შუაში გამოსახულია ნახევარსფერო, ხოლო მის ირგვლივ გრეხილური რგოლები. გვერდს კუწუბებით დაბოლოებული ნახევარსფეროების რიგი ამკობს. ზედა ზოგადი გვერდი შუაში გახვრეტილია. ნახვრეტი გაკეთებულია გრეხილურ რგოლში. ეს ნახვრეტი განკუთვნილი უნდა იყოს სასაფეთქლის ფუყე კორპუსში ნელსაცხებლის ან სურნელოვანი ზეთის ჩასახსმელად (ტაბ. IV₄).

სასაფეთქლე დაზიანებულია.

ზომა: $2,5 \times 2,8$ სმ.

5. სასაფეთქლე მცირე ფრაგმენტის სახითაა წარმოდგენილი. შემორჩენილია მისი ზედა ნაწილი, რომელიც მხოლოდ ზოგიერთი ორნამენტული დეტალის აღნიშვნის საშუალებას იძლევა. აშია, ჩანს, მკიდროდ განლაგებული გრეხილურშემოვლებული გავარსით იყო შედგე-

ნილი. ზედა სწორ გვერდთან ნაწილობრივ შემორჩენილია წვრილი გავარსის ფიგურების ფრაგმენტები, რომელთა შორის ორმაგი გრებილურით შესრულებული ხაზი ჩანს (ტაბ. IV₅).

ფრაგმენტის ზომა: $4 \times 2,3$ სმ.

როგორც აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი სასაფეთქლის ზედა სწორ გვერდზე დატანილია ნახვრეტი, რომელიც, ჩვენი აზრით, სასაფეთქლეში კეთილსურნელოვან ნივთიერებათა ჩასახმელად იყო განკუთვნილი. ვფიქრობთ, ასეთივე ნახვრეტი უნდა ჰქონოდათ ამ ტიპის სხვა სასაფეთქლეებსაც, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ სწორედ ზედა ნაწილი აქვთ დაზიანებული ან ჩამოტეხილი და ნახვრეტი მხოლოდ ამ ერთადერთ ეგზემპლარზე შემორჩა. ნიშანდობლივია, რომ ამავე კონსტრუქციის სასაფეთქლეზე, რომელიც დაფანჯრულია, სანელსაცხებლე, მინიატურული ჭურჭლის სახით, გარედანაა მირჩილული, რაც მიაწინებს ამ ტიპის სასაფეთქლეების სანელსაცხებლედ გამოყენებაზე.

შემოადწერილი სასაფეთქლეები დაზიანებული და ნაკლებია, ხოლო ერთი მათგანი ფრაგმენტს წარმოადგენს. გაცვეთილი და სახე-შეცვლილია მათი ორნამენტული შემკულობაც. გრებილური წაშლილია, ნახევარსფეროები — ჩაჭყლეთილი და ა. შ., რის გამოც მათ მხატვრულ ღირებულებაზე წარმოდგენა არ არის სრული. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მანებიითა და თაღებით მორთულ სასაფეთქლეებზე ორნამენტი ზომიერადაა გამოყენებული. ორნამენტული სახე მთლიანად არ ავსებს მათ ზედაპირს და პრიალა, შეუმკობელი ადგილები სასიამოვნო ფონს ქმნიან. მცირე ზომის სასაფეთქლეს კი დეკორი გადატვირთული აქვს. ნახევარსფეროებით შემკული ორნამენტული აშია მაღალ რელიეფს ქმნის ცენტრალური კომპოზიციის ირგვლივ, რომელიც მთლიანად ავსებს შუა ნაწილს. კუწუბებიანი ნახევარსფეროებით მორთულ გვერდს საკმაოდ ძლიერი დეკორატიული ეფექტი აქვს და სამკაულს მდიდრულ სახეს აძლევს.

საერთოდ უნდა აღვნიშნოს, რომ ამ ჯგუფის სასაფეთქლეების გვერდების მორთულობას, მათ ორნამენტულ დამუშავებას, მხატვრულ კომპოზიციაში სრულიად განსაზღვრული, ამასთან მნიშვნელოვანი და აუცილებელი ადგილი უკავია.

ამ სასაფეთქლეების პირდაპირი ანალოგიები არ არის ცნობილი. ვ. ლექვინაძეს ნახევარმთვარისებური სასაფეთქლეების პარალელად მოჰყავს კოლტები, ძველი რუსეთის თავად-ბოიართა წარმომადგენელ ქალთა ძვირფასი სამკაული, აგრეთვე რამდენიმე ძვირფასი კოლტი ბიზანტიიდან და სპარსეთიდან. ამასთან მას მიაჩნია, რომ დმანისის სასაფეთქლეებთან უფრო ახლოს სპარსული კოლტები დგანან⁵⁴. ამ

⁵⁴ ვ. ლექვინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 20.

ჯგუფის სასაფეთქლეებს ზოგიერთი საერთო ნიშანი მართლაც ეძებნებათ რუსულ კოლტებთან. ესენია: კორპუსის ფუყე კოლოფისებური აგებულება და მისი გამოყენება კეთილსურნელოვან ნივთიერებათა ჩასასხმელად — სანელსაცხებლედ, აგრეთვე საკიდის გასაყრელი ორ-ორი რგოლის განლაგება ზედა გვერდის ორივე ბოლოში, რაც შემადგენელია ტარების ერთნაირ წესზე მიანიშნებს⁸⁵. მაგრამ ძირითადი განსხვავებული ნიშნებით, როგორიცაა დამზადების ტექნიკა, ფორმა და დეკორის მხატვრული გაფორმება, დმანისის სასაფეთქლეები რუსული, ბიზანტიური თუ სპარსული კოლტებისაგან სრულიად განსხვავებულ ჯგუფს ქმნიან.

IV. სასაფეთქლეები, რომელთა კორპუსი ფარშევანგის მცირე სკულპტურული ფიგურებია (ინვ. № 81—65: 1233). ვერცხლის, წყვილი. დამზადებულია ერთმანეთთან მირჩილული ორი ტვიფრული ნახევრისაგან. ფარშევანგს მაღალი, გამოყვანილი კისერი აქვს, რომელიც სიმაღლეზე რიგებად განლაგებული გავარსის ვარდულებითაა შემკული. თვალები გამოხატულია გავარსშემოვლებულ მრგვალ ბუდეებში ჩასმული ცისფერი პასტის თვლებით. ნისკარტი კონუსისებურია. მასზე დამაგრებულია რგოლი, რომელშიც გაყრილია ბურთულით დაბოლოებული ძეწკვები. ძეწკვის გასაყრელი რგოლები დამაგრებულია აგრეთვე მკერდზე, ძირზე და კუდზე. ფრთები გამოხატულია ნუში-სებური მოყვანილობის გავარსშემოვლებული ბრტყელი ზედაპირებით და შემკულია გავარსის ვარდულებით. ფარშევანგის კუდი მაღლაა აზიდული. იგი აგრეთვე ვარდულებითაა შემკული და ირგვლივ გავარსი აქვს შემოვლებული. კუდსა და კისერს შუა ჩასმულია თხელფურცლოვანი ფირფიტა, რომელზედაც დარჩილულია ფრინველის სქემატური ფიგურა, შემკული ერთმანეთთან შეტყუპებული დიდ-პატარა რგოლით. კუდის წვერზე და თავზე, რომლებიც ერთ სიბრტყეზეა განლა-

⁸⁵ აღსანიშნავია, რომ კოლტებთან დაკავშირებით, მათი დანიშნულებისა და ტარების წესის შესახებ, სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. მაგალითად, ა. არციხოვსკის მიაჩნია, რომ კოლტი არის თმებში ჩასაწნავი ფუყე საკიდი (იხ. А. В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954, გვ. 212). გ. კორზუხინას აზრით, კოლტი თავსამკაულთანაა დაკავშირებული, რომელზედაც იგი მძივების აცმით ან ძეწკვების საშუალებით მაგრდებოდა (იხ. Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.-Л., 1954, с. 63—64). ბ. რიბაკოვის რეკონსტრუქციით კოლტი აგრეთვე თავსამკაულთანაა დაკავშირებული და მასზე ფუყე საკიდებისაგან შედგენილი კომპლექტით იყო ჩამოკიდებული (იხ. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, с. 53—54), ხოლო მინანქრიანი ოქროს კოლტები თავად ქალთა ძვირფას, მინანქრით და მარგალიტებით შემკულ გვირგვინზე ორნამენტირებული ოქროს ჯაჭვებით იყო დამაგრებული და მხრებისაკენ ეშვებოდა (იხ. Б. А. Рыбаков, Русское прикладное искусство, Л., 1971, გვ. 35). დმანისის სასაფეთქლე-სანელსაცხებლები, ვფიქრობთ, აგრეთვე თავსამკაულთან დაკავშირებული სამკაული უნდა ყოფილიყო.

გებულის, ორ-ორი რგოლია დამაგრებული. თავის მხარეს რგოლების წყვილში გაყრილია წვრილი მავთულის საკმაოდ დიდი, ბოლოებმოხრილი რგოლი. მეორე რგოლი, რომელიც კუდის მხარეს უნდა ყოფილიყო გაყრილი, აკლია (ტაბ. III).

სასაფეთქლეები გაცვეთილი და დაზიანებულია.

ზომა: $4,4 \times 3,3$ სმ.

ფარშევანგის ფიგურის გადმოცემაში პირობითობა ჭარბობს. იგი ზასიათდება ზოგიერთი ნაკვთის თუ დეტალის სრული იგნორირებით და ფორმის გამოსახვის ერთგვარი სქემატიზმით. მიუხედავად ამისა, ფარშევანგის ფიგურა თავისი მონუმენტურობით და გამომხატველობით ძალით ძლიერ შთაბეჭდილებას ახდენს. დიდი ცისფერი თვალები ფარშევანგს საოცარ მეტყველებას ანიჭებენ, რაც შესრულების მაღალმხატვრულ ოსტატობაზე მიუთითებს.

ფარშევანგების მხატვრულ შემკულობას დეკორატიული ხასიათის დეტალები — წვრილი გავარსის ვარდულები წარმოადგენენ. ისინი ზომიერად და მიზანდასახულადაა გამოყენებული. სკულპტურულად გამოყვანილ მაღალ კისერზე ვარდულები განლაგებულია სიმალლეზე მწყობრ რიგებად, ხოლო ბრტყელი ზედაპირებით გადმოცემული ფრთები და კუდი მთლიანადაა შევსებული. ეს მხატვრული შემკულობა ფერადოვნებას ანიჭებს და აცოცხლებს მთელ ფიგურას. ფარშევანგს განსაკუთრებით ამშვენებს და ჰაეროვანს ხდის ირვვლივ ჩამოკიდებული პირგახსნილი ბურთულებით დაბოლოებული მსუბუქი ძეწკვები.

მთელი რიგი ხალხების რელიგიურ წარმოდგენებში ფარშევანგი გარკვეული მნიშვნელობის სიმბოლოს წარმოადგენდა⁵⁶ და ფართოდ გავრცელებული მხატვრული სახე გახდა სახელით ხელოვნებაში.

ფარშევანგის გამოსახულებანი ყველაზე ადრეული ძეგლი საქართველოში დღეისათვის ელინისტურ-რომაული ე. წ. სამსხვერპლო ვერცხლის პატერაა. რომელსაც ვერძის სკულპტურული თავით დაბოლოებული სახელწერა აქვს⁵⁷. იგი აღმოჩნდა მცხეთა-არმაზისხევის პიტიახშთა ნეკროპოლზე, მდიდრულ VI სემარხში, რომელიც II ს. მი-

⁵⁶ Энциклопедический словарь, Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, С.-Петербург, 1897, т. XXIIA, с. 558; A Dictionary of Symbols, I. E. Cirlot, 1973, გვ. 251; Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, H. Leclercq, Paon, t. XIII, 1 partie, Paris, 1937, col. 1075.

⁵⁷ ანალოგიური „სამსხვერპლო პატერები“ გამოსახულია რომაულ ბარელიეფებზე მსხვერპლშეწირვის სცენებში და ღვთაებებისათვის შეწირულ ნივთთა შორის. იხ. К. Мачабели, Позднеантичная торевтика Грузии, Тб., 1976, с. 35—37, таб. V; კ. მახაბელი, ძველი ქართული ვერცხლი, თბ., 1983, გვ. 103, ტაბ. 33—34.

ეკუთვნება⁵⁸. არმაზისხევული მონაპოვარი ერთგვარად მიაწიშნებს, რომ საქართველოში ფარშევანგი ქრისტიანული რელიგიის გავრცელებამდე იყო ცნობილი და რომ ეს სახე, შესაძლებელია, რომიდან შემოვიდა, სადაც ამ ფრინველის ფართოდ მოშენება II ს. დაიწყო, და არა აღმოსავლეთიდან ან საბერძნეთიდან⁵⁹. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ფარშევანგებიანი პატერა იბერიაში ღვთისმსახურებრივ ფუნქციასაც ასრულებდა და მასზე გამოსახული ფარშევანგები, ისევე როგორც ვერძის თავი, თავისი სიმბოლური ვაგებით არ იყო უცხო მომხმარებლისთვის.

ფარშევანგის სახე მყარად დამკვიდრდა ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში. საერთოდ ფარშევანგი ერთ-ერთი ქრისტიანული სიმბოლოა, რომელიც წარმართული სიმბოლიკიდან გადმოვიდა ქრისტიანულში და ისევე როგორც წარმართულ რელიგიაში, უკვდავებას⁶⁰, აღდგომას⁶¹, გაზაფხულს და მაისის თვეს⁶² განასახიერებდა. აღსანიშნავია, რომ ფარშევანგის რელიგიურ-სიმბოლური მნიშვნელობა აშკარად აღრექრისტიანული ხანის ძეგლებზეა გამოვლენილი⁶³, განვითარებულ

⁵⁸ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე მცხეთა I, (არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები), თბ., 1955, გვ. 76, სურ. 33.

⁵⁹ ფარშევანგის სამშობლო ინდოეთი და ცეილონია. ამ ქვეყნებიდან იგი ვრცელდება საბერძნეთში, ხოლო საბერძნეთიდან რომში, რომიდან კი დასავლეთის, სხვა ქვეყნებში და შესაძლოა წინა აზიაშიც. იხ. Энциклопедический словарь, Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, с. 558.

⁶⁰ ამგვარი სიმბოლური ვაგება ემყარებოდა გადმოცემას იმის შესახებ, რომ ფარშევანგის ხორცი უხრწნადა, რაც სულის უკვდავების მინიშნებად მიაჩნდათ. ფიქრობენ აგრეთვე რომ ეს შეხედულება განაპირობა ფარშევანგის კუდმა, რომელიც გაშლილ მდგომარეობაში მრგვალია, ხოლო წრე და წრიულად განლაგებული გველი საზოგადოდ უკვდავებას გამოხატავდნენ (П. С. Уваров, Христианская символика, М., 1908, с. 199—202).

⁶¹ რადგან ფარშევანგი ყოველ ზამთარს ბუმბულს კარგავს, გაზაფხულზე კი იბრუნებს, რი სხეულის აღდგომის სიმბოლოდაც მიაჩნდათ (Dictionnaire d'archeologie chretienne et de Liturgie. col. 1075).

⁶² ბუნების წრიულ მოძრაობაში მკვდრების აღდგომას, მათ სულიერ განახლებას ხედავდნენ (П. С. Уваров, დასახ. ნაშრ., გვ. 101, 201).

⁶³ მაგალითად, ზიარების საიდუმლოების სიმბოლურ-ალეგორიული მინიშნებაა სცენა — მაღალფეხიანი სასმისი და მის ორივე მხარეზე პირისპირ მდგომი ფარშევანგები (ცალი ფარშევანგი ჩამოტეხილია), რომელიც გამოხატულია VI—VII ს. თიხის შორენკეცზე ურბნისიდან (ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 116—117, სურ. 50) და მსგავსი სცენა ბრამბას ეკლესიაში აღმოჩენილ VI—VIII სს. ფილაზე (Л. Г. Хрушкова, Скульптура раннесредневековой Абхазии, Тбилиси, 1980, გვ. 37, ტაბ. XX₁), კურკელი, რომელსაც მთავარი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ზიარების დროს, ევქარისტული დანიშნულებისაა და ზიარების სიმბოლოს წარმოადგენს (П. С. Уваров, დასახ. ნაშრ., გვ. 175). ფარშევანგები კი იკონოგრაფიულად გამოხატავენ ქრისტეს მოძღვრებასთან ზიარების შედეგად შეძენილი სულის

შუა საუკუნეებში კი იგი უმთავრესად დეკორატიულ-ორნამენტული მოტივის ხასიათს ატარებს⁶⁴.

საქართველოში დღეისათვის ცნობილი ძეგლების უმრავლესობა, რომლებმაც ფარშევანგის გამოსახულება შემოგვინახა, საკულტო-საეკლესიო ხასიათის, უმთავრესად მონუმენტური ხელოვნების ნიმუშე-

უკვდავების იდეას — სწავლებას მომავალ ცხოვრებაზე, მევდრების აღდგომაზე და სამოთხეზე, რაც მჭიდროდაა დაკავშირებული ზიარების და ნათლობის საიდუმლოებასთან (П. С. Уваров, დასახ. ნაშრ., გვ. 20).

აღსანიშნავია, რომ ზიარების საიდუმლოებისა და ფარშევანგის, როგორც სულის უკვდავების სიმბოლოს მჭიდრო კავშირი, დასტურდება საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ევქარისტული დანიშნულების მინის ჭურჭლებით. ფარშევანგის ფიგურა, სიციცხლის ხე და ბერძნულ ენაზე შესრულებული ზიარების ფორმულა ΠΙΕ ΗΧΗΣ — „შესვი, იციცხლე“, შესრულებულია მინის ფიალაზე მცხეთა-სამთავროდან (ნ. უგრელიძე, ფარშევანგის გამოსახულებით შემკული მინის ჭურჭელი სამთავროდან, მიმომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 11). ამ ფორმულისა და ფარშევანგის გამოსახულების ნაწილი შემორჩენილია აგრეთვე მინის ჭურჭლის ფრაგმენტზე ბიჭვინთიდან (ნ. უგრელიძე, პალეოქრისტიანული სიმბოლოებით შემკული მინის სასმისები ბიჭვინთის ნაქალაქარიდან, I მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., 1983, გვ. 104).

სიმბოლურად ნათლობის საიდუმლოებას გადმოსცემს V ს. რელიეფი — ჯვარი და მის ორივე მხარეზე პირისპირ მდგომი ორი ფარშევანგი, რომელიც შესრულებულია ბოლნისის სიონის სანათლავეს კაპიტელზე (Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Сион, ენიშის მოამბე, IX, თბ., 1940, ტაბ. IV) და მსგავსი სტენა V ს. ბაზაზეა, რომელიც კზილ ქილისას ეკლესიის ფასადის წყობაშია ჩაშენებული (ვ. ჯაფარიძე, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბ., 1982, გვ. 32, 80, ტაბ. XXXI₂).

⁶⁴ ჯვარი და მის ორივე მხარეზე პირისპირ მდგომი ფარშევანგები ტრადიციულად მეორდება. მაგრამ X ს. მოყოლებული იგი დეკორატიულობას იძენს. როგორც ნ. ალადაშვილი აღნიშნავს, „ეს დიდი ხნიდან ცნობილი მოტივი შუა საუკუნეებში უკვე დამუშავებულია ქართველი ოსტატის დეკორატიული უნარისა და მხატვრული აზლის შესაბამისად (ნ. ალადაშვილი, ნიკორწმინდის რელიეფები, თბ., 1957, გვ. 86). მაგალითად, ხცისის რელიეფზე (1002 წ.) ფარშევანგები რეალურია, მაგრამ მათ შორის გამოსახული ფიგურა ჯვრის იმიტაციას წარმოადგენს. იგი მცენარეული მოტივია — გამოხატავს წრიულად შეკრულ, ერთმანეთისაკენ მიმართულ ორ დეკორატიულ ფოთოლს თუ ყლორტს, რომელიც ღეროს სახით ვერტიკალურადაა ამჯღლებული. ფარშევანგის დაგრძელებული ნისკარტები ამ ღეროს ეხებიან და მთლიანობაში ფიგურა ჯვრის შთაბეჭდილებას ქმნის, მის იმიტაციას წარმოადგენს. ამასთან რელიეფი მოთავსებულია ხრამისკენ მიმართულ სამხრეთის ფასადზე და არ არის გაანგარიშებული მისი სიუჟეტის აღქმაზე (Р. Шмерлинг, Древний Цвимоэтский храм близ селения Хциси, ქართული ხელოვნება, 4, თბ., 1955, გვ. 166, ნახ. 8, ტაბ. 52). პატარა ონის ეკლესიის რელიეფზე (XI ს.) კი არც ფარშევანგი და არც რომელიმე სხვა კონკრეტული ფრინველი არ გამოიყენება, ხოლო ორნამენტულად გაფორმებული ჯვარი დეკორატიული ფიგურის შთაბეჭდილებას ახდენს (ნ. ალადაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 85, ტაბ. 38).

ბია⁶⁵. ამ ძეგლების უმეტესი ნაწილი ქვაზე ამოკვეთილი რელიეფებია⁶⁶. გვხვდება იგი აგრეთვე ფრესკულ მხატვრობაში⁶⁷, ქართულ ხელნაწერ წიგნთა მორთულობაში⁶⁸ და თიხის შორენკეცზე⁶⁹.

ღმანური ფარშევანგებიანი სასაფეთქლეები თავისი ხასიათით გამოირჩევიან ზემოდასახელებული, ქრისტიანულ კულტთან დაკავშირებული ძეგლებისაგან. მაღალმხატვრული ოსტატობით და გემოვნებით დამზადებული ეს სამკაული მაღალი წრის საზოგადოების წარმომადგენელთა სახმარი ფუფუნების საგანია.

თავსამკაულის ნიმუშები, რომელთა კორპუსზე ფრინველთა სკულპტურული ფიგურებია გამოსახული, ქართულ საოქრომჭედლო მასალებს შორის ადრეული ხანიდან გვხვდება. ესენია ძვ. წ. V—IV სს. ვანის სხივებიანი სასაფეთქლეები, ახ. წ. I—II სს. კლდეეთის, ლოოსა და ვონიოს ბალები თუ თავსამკაული. როგორც ფიქრობენ, ამ გამოსახულებათა სიმბოლიკა ერთმანეთთან გენეტიკურად უნდა იყოს დაკავშირებული⁷⁰.

⁶⁵ ბიზანტიურ ხელოვნებაში განსხვავებულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე, კერძოდ, მონუმენტურ ფერწერაში და სკულპტურაში ეს თემა შედარებით იშვიათად აღწევს და მუშავდება ძირითადად მცირე ხელოვნების ნაწარმოებებში. იხ. Т. Б. Вирсаладзе, фресковая роспись в церкви архангелов села Земо-Крихи, ქართული ხელოვნება, თბ., 1963, № 6, გვ. 159—163, ნახ. 7. ფარშევანგის გამოსახულებით შემკული ბიზანტიური და სხვა ქვეყნების მცირე ხელოვნების ძეგლები იხ. Т. Б. Вирсаладзе, დასახ. ნაშრ. გვ. 159—160; В. П. Даркевич, Светское искусство Византии, М., 1975, с. 204—205; рис. 321—327; О. Falke, Kunst — geschichte der Seidenweberei, Bd. I, Berlin, 1936, ნახ. 43, 143, 155, 176, 178, 179 და სხვ.

⁶⁶ Г. Н. Чубинашвили, Болнисский сион. таб. IV, ვ. ჯაფარიძე, ადრეული შუა საუკუნეების..., გვ. 32, 80, таб. XXXI₂; ლ. მუსხელიშვილი, უკანგორის ისტორიული ნაშთები, ენიჭის მოამბე, X, თბ., 1941, გვ. 173—175, სურ. 7; ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა I, გვ. 76; ლ. რჩეულიშვილი, ქართული ხელოვნების ძეგლების სამი უცნობი ძეგლი, ქართული ხელოვნება, თბ., 1942, 2, გვ. 33, таб. 19₂; Л. Г. Хрушкова, დასახ. ნაშრ., გვ. 35, таб. XX₁; პ. ზაქარაია, დილომი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. X, თბ., 1953, გვ. 96—97, სურ. 7, 14, таб. V₂; Р. Шмерлинг, Древний Цвимоэтский храм..., გვ. 166, ნახ. 8, таб. 52 და სხვ.; ნ. ალადაშვილი, ნიკორწმინდის რელიეფები, თბ., 1957, გვ. 74, 84—86, таб. 28, 37₁, 38_{1,3}.

⁶⁷ Т. Б. Вирсаладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 158—159, ნახ. 7; Т. С. Шевякова, Монументальная живопись раннего средневековья Грузии, Тб., 1983, с. 13, таб. 41.

⁶⁸ Р. Шмерлинг, Образцы декоративного убранства грузинских рукописей, таб. III₂; Р. Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI столетий, таб. 15, 29, 32, 39, 40.

⁶⁹ ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, გვ. 116—117, სურ. 50.

⁷⁰ ით. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი,

გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ფრინველის სახე საზოგადოდ არ არის უცხო შუა საუკუნეების სამკაულის დეკორის მხატვრული შემკულობისათვის. მაგალითად, მტრედი, არწივი თუ სხვა ფრინველი. ცალკე ან წყვილად გამოსახული, უმთავრესად სიცოცხლის ხის კომპოზიციაში, გვხვდება VI ს. სირიის, უფრო გვიან კი ეგვიპტურ-არაბულ და ბიზანტიურ საოქრომპედლო ნაწარმს შორის, საყურეებისა და კოლტის ტიპის საკიდების დეკორში⁷¹. XI—XIII სს. მინანქრით შესრულებული მტრედებისა და სირინოზების გამოსახულებანი გავრცელებულია რუსულ საიუველირო ხელოვნებაში⁷². ამავე პერიოდში ეს მოტივი ჩეხურ სამკაულებშიც აისახა⁷³. მაგრამ ამ მასალებს შორის თავისებურებით გამოირჩევიან და ცალკე დგანან ფარშევანგის მცირე სკულპტურული ფიგურებით დამშვენებული სასაფეთქლეები დმანისის განძიდან.

დიადემა

დმანისის განძში შედის თავსამკაულის ერთი საინტერესო ნიმუში, რომელიც ძაფებზე აგებული ვერცხლის ვარსკვლავისებური ფიგურებისა და მძივებისაგან შედგება. ვ. ლექვინაძე ამ სამკაულს ყელსაბამისებურ სამაჯურს უწოდებს⁷⁴. მაგრამ ზომით და კონსტრუქციით ეს სამკაული სამაჯურს არ ჰგავს. მისი ტარება ყელსაბამადაც უხერხული უნდა ყოფილიყო, რადგან იგი სწორხაზოვანია და ელასტიურობა არ ახასიათებს. ჩვენი აზრით, იგი შუბლზე სატარებელ დიადემის ტიპის თავსამკაულს წარმოადგენს, რომელიც შესაძლებელია სარჩულზე იყო დამაგრებული. განძში აღმოჩენილი ოთხი ვერცხლის ვარდული, ვფიქრობთ, ასეთივე დიადემის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენს.

1. დიადემა (ინვ. № 81—65:1238) შედგენილია ოთხ ძაფზე აგებული ხუთი ვარსკვლავისებური ფიგურისაგან, რომელთა შორის ორორი, ხოლო ბოლოებში თითო-თითო სიმაღლეში გაოთხმაგებული ვერცხლის მძივია. მარჯნის მძივების ორი აცმა ზედა და ქვედა კიდეებზე სწორხაზოვნადაა განლაგებული და ჩარჩოსავით კრავს მთელ კომპოზიციას.

გონოს განძი, თბ., 1980, გვ. 20 — 23, ტაბ. XXI, XXII, XXVIII, XXX, XXXI, XXXII.

⁷¹ B. Segall, Katalog, გვ. 157 — 158, 180, სურ. 245, 287; Collection Helene Stathatos, გვ. 15, ნახ. 9, 10, 15, 17.

⁷² Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1896, таб. I₁, II₉, VI_{1,4}, X₂₋₃; Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, с. 53—54.

⁷³ J. Poulik, Pevnost v luznim lese, Edice Kolumbus Mlada fronta, Praha, 1967, გვ. 132.

⁷⁴ ვ. ლექვინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19

დიადემის ძირითადი შემადგენელი ნაწილები ხუთი ვარსკვლავისებური ფიგურაა. ისინი დაბალი კოლოფის მსგავსად არიან შეკრულნი — ორნამენტირებული ზედაპირი და სადა, შეუმკობელი ძირი ერთმანეთთან დაკავშირებულია კიდეებს შორის მირჩილული ვიწრო გვერდის საშუალებით. შუა ფიგურას, სხვებისაგან გამორჩეულად, მრგვალ ბუდეში ჩასმული ცისფერი პასტის თვალი ამკობს. დანარჩენებზე კი ცენტრში გამოსახულია წვრილი გავარსის ექვსქიმიანი ვარსკვლავით შემკული ფუყე ნახევარსფერო, ხოლო მის ირგვლივ გრეხილური რგოლები და მსხვილი, გრეხილურშემოვლებული გავარსის წრე. ასეთივე გავარსის რიგი ქიმებზედაც გასდევს. ყოველი ქიმის წვერი სამადაა ვანშტოვებული და სამკუთხა შვერილებით ბოლოვდება, რომლებიც წვრილი გავარსითაა შემკული. წვრილი გავარსის სამკუთხედები ქიმებს შორისაცაა გამოსახული (ტაბ. V).

დიადემა გაცვეთილი და დაზიანებულია.

ზომა: სიგრძე — 23 სმ, სიგანე — 2,8 სმ.

დიადემა საკმაოდ მდიდრულ და ეფექტურ სამკაულს წარმოადგენს. იგი ხასიათდება ზომიერი, ამასთან მეტყველი და თვალწარმტაცი პოლიქრომიით. მონაცისფრო მკრთალი ვერცხლისა და მოწითალო-მოვარდისფრო მარჯნის ფერთა შეხამებას აცოცხლებს ცისფერი თვალი ყელსაბამის ცენტრში. ამ ეფექტს კიდევ უფრო მეტად აძლიერებს სიმაღლეზე გაოთხმაგებული ვერცხლის მძივებითა და მარჯნით შემოსაზღვრული მდიდრულად ორნამენტირებული ვარსკვლავისებური ფიგურებისაგან შედგენილი მწყობრი აუური — ამ სამკაულის მეტად დამახასიათებელი თავისებურება.

დახვეწილი გემოვნება განსაკუთრებით ვარსკვლავისებური ფიგურების შემკულობაში გამოსჭვივის. გრეხილური რგოლებით შემოსაზღვრული მსხვილი, თანაბარი გავარსით გამოსახული წრე და მისგან რადიალურად გამოსული ხაზები, სხივოსნურ იერს ანიჭებენ ამ ფიგურას. ამავე დროს თვალს იზიდავს უწვრილესი გავარსით ფაქიზად შედგენილი მინიატურული ვარსკვლავები და სამკუთხედები. მთელი ეს დეკორატიული მორთულობა დიადემას საზეიმო ხასიათს ანიჭებს.

ანალოგიური სამკაული ჩვენთვის არ არის ცნობილი.

2. როგორც აღვნიშნეთ, დიადემის შემადგენელი ნაწილებია ვერცხლის ოთხი ვარდული (ივნ. № 81—65:1238) ამავე განძიდან. ისინი, ზემოაღწერილი ვარსკვლავისებური ფიგურების მსგავსად, დაბალი კოლოფის აგებულებისაა. ვვერდებზე ძაფზე ასაგები ნახვრეტებია დატანილი. ზედაპირი ორნამენტირებულია, ძირი კი სადა, შეუმკობელი.

ვერდულები რვაფურცლაა. მოგრძო, სწორი ფურცლები განლაგებულია სხივებივით. მათი ორნამენტული შემკულობა ერთნაირია. კი-

დის ირგვლივ გრეხილურია შემოვლებული. ცენტრში გამოსახულია ფუყე ნახევარსფერო, მის ირგვლივ წრიულად განლაგებული გრეხილური და გრეხილურშემოვლებული გავარსი, ხოლო ფურცლებზე — ასეთივე გავარსის რიგი (ტაბ. V).

ამ ვარდულებისა და დიადემის ვარსკვლავისებური ფიგურების ახლო ანალოგიას წარმოადგენს ოქროს ექვსფურცლა ვარდული რუსთავის ნაქალაქარიდან⁷⁵. იგი აგრეთვე კოლოფისებური აგებულებისაა და გვერდები გახვრეტილი აქვს. თითოეული ფურცელი გარშემოვლებულია გრეხილურით და გავარსით და შემკულია წვრილი გავარსის ვარდულით. აღსანიშნავია, რომ რუსთავის ოქროს ვარდულს საკმაოდ მყარი სტრუქტურაფიული თარიღი გააჩნია. იგი აღმოჩნდა რუსთავის ციხის მახლობლად მდებარე მდიდარი არქეოლოგიური მასალის შემცველ შვიდოთახიან ნაგებობაში და აქ აღმოჩენილი მონეტებით XII—XIII სს. 60-იანი წლებით თარიღდება⁷⁶. ეს ანალოგია მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომ დმანისის განძში შემავალი სამკაულის ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი XIII ს. შუა ხანები უნდა იყოს.

სამაჯურები

დმანისის განძში 10 ვერცხლის სამაჯური შედის. სამაჯურები ყველა გახსნილია. ფორმის მიხედვით მათ შორის შეიძლება სამი ჯგუფი გამოიყოს: I. ბრტყელი სამაჯურები ორნამენტირებული ზედაპირით, II. წახნაგოვანი, ნახევარსფეროებით დაბოლოებული სამაჯურები და III. გრეხილი, გველის თავებით დაბოლოებული სამაჯურები.

I. ბრტყელი, ფირფიტოვანი სამაჯურები 6 ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. ყველა ოვალურადაა მორკალული. სამაჯურები ორი სახისაა — ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ღეროს სიგანითა და ორნამენტული შემკულობით.

პირველი სახის სამაჯურები სამი ეგზემპლარითაა (ინვ. № 81—85:1237) წარმოდგენილი, ერთნაირი ფორმისაა და მსგავსი ორნამენტული შემკულობით ხასიათდებიან. ისინი დამზადებულია ფართო, თხელი ფირფიტისაგან. სამაჯურების კიდე ვიწროდაა გადმოკეცილი და რელიეფურად გამოიყოფა. ირგვლივ მას საკმაოდ განიერი დეკორატიული ჩარჩო შემოუყვება. ჩარჩოს შიგნით არე ორნამენტირებულია. დეკორატიული მორთულობის ხასიათი ერთგვაროვანია. შესამკობად გამოყენებული მხატვრული ხერხები და სახეები უმთავრესად

⁷⁵ გ. ლომთათიძე, რუსთავში წარმოებულ... გვ. 188, ტაბ. XXII; ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი რუსთავი, გვ. 82; ტაბ. XXIII.

⁷⁶ ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 85—86.

მეორდება. მაგრამ ყოველ მათგანს ორნამენტული დეტალების განსხვავებული განლაგება თავისებურ ელფერს ანიჭებს.

1. სამაჯურის დეკორატიული ჩარჩო წარმოადგენს გავარსის ორ რიგს, რომელიც განლაგებულია წნულ და წნულ-გრეხილურ ხაზებს შუა. გავარსი მსხვილია, ლურსმნისთავისებური მოყვანილობის, გრეხილშემოვლებული. სამაჯურის ცენტრს გრეხილური ხაზებით შედგენილი დეკორატიულად გაფორმებული ოთხკუთხედი ამკობს. მის შუაში ოთხკუთხა მოყვანილობის საკმაოდ დიდი თვალბუდეა (თვალი ამოვარდნილია), რომელსაც ირგვლივ სამ-სამი წვრილი გავარსისგან შედგენილი ფიგურები შემოუყვება. კუთხეები შემკულია ფუყე ნახევარსფეროებით და თითო მსხვილი ლურსმნისთავისებური გავარსით. ამ კომპოზიციას მხატვრულად დასრულებულ სახეს აძლევს ვერტიკალურ გვერდებთან მოთავსებული ორნამენტული შემკულობა. იგი წარმოადგენს წვერით ერთმანეთთან გადაბმული სამკუთხედისა და რომბის კომბინაციას, რომელთა შორის დიდი ზომით შუა ფიგურა გამოირჩევა. მსგავსი ორნამენტული სახე შესრულებულია აგრეთვე სამაჯურის ბოლოებში, ჩარჩოს შიგნით. სამაჯურის გვერდები შემკულობის გარეშეა დატოვებული. თავისუფალი სადა არე სასიამოვნო, მშვიდ ფონს ქმნის ცენტრალური ორნამენტული ნაწილის ირგვლივ და თავისი პრიალა ზედაპირით მხატვრულობა შეაქვს დეკორში (ტაბ. IX₃).

სამაჯური გაცვეთილი და დეფორმირებულია, ცალი ბოლო დაზიანებული აქვს.

ზომა: $5,7 \times 4,2$ სმ; ღეროს სიგანე — $5,4$ სმ.

2. სამაჯურის დეკორატიული ჩარჩოს გასწვრივი აშიები ერთი ბოლოდან მეორემდეა მისული და გავარსის ორი რიგისაგან შედგება. ბოლოებში ჩარჩოს ზოლი ოდნავ განიერია, შემკულია გავარსის ორი რიგით და მათ შორის მოთავსებული წვრილი გავარსის ვარდულებით. გავარსი მსხვილი, გრეხილშემოვლებულია, განლაგებულია მჭიდროდ.

ჩარჩოს შიგნით მოთავსებული მხატვრული კომპოზიცია შედგენილია ერთმანეთისაგან დაცილებული სამი დეკორატიული ოთხკუთხედისგან. თითოეული ოთხკუთხედის ცენტრში გამოსახულია დიდი ფუყე ნახევარსფერო, ხოლო კუთხეებში შედარებით მცირე ნახევარსფეროები. ცენტრალურ ნახევარსფეროებს ირგვლივ შემოუყვება ერთმანეთზე მოთავსებული სამ-სამი წვრილი გავარსის ფიგურა. რადიალურად განლაგებული ასეთივე ოთხი ფიგურა თვით ნახევარსფეროებსაც ამკობს. კუთხის ნახევარსფეროების ორივე მხარეს თითო გავარსის ვარდულია გამოსახული. ვარდულებს შორის, ვერტიკალურ გვერდთან და ზედ კუთხეებში თითო მსხვილი გავარსია. გვერდის ოთხკუთხედებში ვარდულების ნაცვლად დაუდევრად სამი ან ოთხი წვრილი გავარსის ფიგურაა მიჩაილული. ჩარჩოს კიდე, ოთხკუთხედებს შორის დატოვებულ შუა-

ლედებში, ერთმანეთზე მოთავსებული სამ-სამი წვრილი გავარსის სამკუთხედითაა შემკული. შემკულობის ეს თითქოს უმნიშვნელო დეტალი ერთმანეთისაგან დაცილებულ ოთხკუთხედებს ერთ მხატვრულ კომპოზიციაში აერთიანებს (ტაბ. IX₁).

სამაჯური გაცვეთილი და დეფორმირებულია, ცალი ბოლო ჩამოტეხილი აქვს. შიგნიდან ერთ ადგილას შეკეთებულია.

ზომა: $5,7 \times 4,2$ სმ; ღეროს სიგანე — 5 სმ. ცალკეული ფრაგმენტის ქორდა — 3,5 სმ; 2,3 სმ.

3. სამაჯურის ჩარჩოს შემკულობას წარმოადგენს წნულ და წნულ-გრეხილურ ხაზებს შორის მოთავსებული მიჯრით განლაგებული გრეხილშემოვლებული მსხვილი გავარსის ორი რიგი. კომპოზიცია აქაც შედგება ერთმანეთისაგან დაცილებული სამი დეკორატიული ოთხკუთხედისაგან. შუა ოთხკუთხედის ცენტრში მსხვილი ფუყე ნახევარსფეროა გამოსახული, ხოლო კუთხეებში შედარებით მცირე ზომის ნახევარსფეროები. გვერდის ოთხკუთხედების ცენტრს ოთხკუთხა თვალბუდეში ჩასმული მწვანე მინის თვლები ამკობს (ერთი თვალი ნაკლული და ირიზებულია). ნახევარსფეროს და თვალბუდეებს ირგვლივ, ფართო აშიის სახით, შემოვლებულია ერთმანეთზე მოთავსებული სამ-სამი წვრილი გავარსის ფიგურა. ასეთივე სამი ფიგურა გამოსახულია თვით ნახევარსფეროზე და ჩარჩოს კიდეებთან ოთხკუთხედებს შორის შუალედებში. კუთხის ნახევარსფეროებთან და აქა-იქ გვერდებთან დაუდევრად მირჩილულია სამი ან ოთხი წვრილი გავარსისაგან შედგენილი ფიგურა. ოთხკუთხედებს შორის დატოვებული სადა შეუმკობელი ზედაპირები ერთგვარად განტვირთავენ დეკორს და მხატვრულობის თვალსაზრისით გარკვეულ რგოლს ასრულებენ (ტაბ. IX₂).

სამაჯური მთელია, მაგრამ გაცვეთილი.

ზომა: $5,5 \times 4$ სმ; ღეროს სიგანე — 5,1 სმ.

სამაჯურების დეკორატიულ-ორნამენტული შემკულობა გააზრებულია და მოფიქრებული. იგი შედგება განიერი დეკორატიული ჩარჩოსაგან, რომელიც მსხვილი გავარსის ორი რიგითაა შემკული და მხოლოდ ერთზე გვერდის ნაწილებში, გავარსის რიგებს შუა, ვარდულებია ჩართული. ჩარჩოს შიგნით მოთავსებული კომპოზიცია წარმოადგენილია დეკორატიული ოთხკუთხედებით. ყოველი ოთხკუთხედი მსხვილი ფუყე ნახევარსფეროთი ან თვალბუდეში ჩასმული ფერადი თვლითაა აქცენტირებული. სხვა ორნამენტული დეტალები — კუთხეებში განლაგებული ნახევარსფეროები და წვრილი გავარსის ფიგურები დეკორატიულად დასრულებულ სახეს აძლევენ თითოეულ ოთხკუთხედს. თავისი სადა პრილა ზედაპირებით კომპოზიციაში გარკვეული მხატვრული ელფერი შეაქვს ოთხკუთხედებს შორის დატოვებულ შეუმკობელ შუალედებს თუ სადა გვერდებს.

სამაჯურების შესამკობლად გამოყენებული გავარსი სხვადასხვა ყალიბისაა — მსხვილი, ლურსმნისთავისებური მოყვანილობის, საშუალო ზომის და წვრილი. ამათგან პირველ ორს, როგორც წესი, გრებილური აქვს შემოვლებული. მაგრამ გრებილური რგოლები თითქმის შეუმჩნეველია და დეკორატიულ როლს არ ასრულებენ. წვრილი გავარსით შესრულებულია მცირე ვარდულები, სამკუთხედები, სამკუთხედისა და რომბის კომბინაციები და სხვა ფიგურები. ისინი უმთავრესად სწორი ფორმისაა და სიმეტრიულადაა განაწილებული. მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში ისინი შებრუხებულად ან უადგილო ადგილზეა მირჩილული. ასეთივე დაუდევრობა შეინიშნება გრებილურის გამოყვანაშიც. ხაზის სისწორე ყოველთვის არ არის დაცული, გვერდი-გვერდ განლაგებული გრებილური ზოგან ერთმანეთისგან დაცილებულია. ამის გამო სამაჯურები ნაჩქარევი ნახელავის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. მაგრამ ამ დეფექტების მიუხედავად თავისი დიდი ზომით და მდიდრული დეკორატიული მორთულობით ისინი ეფექტურად გამოიყურებიან.

მეორე სახის ბრტყელი სამაჯურები აგრეთვე სამი ცალია (ინვ. № 81—65:1236). მათი ღერო, ზემოგანხილულ სამაჯურებთან შედარებით, უფრო ვიწრო და სქელფურცლოვანია. სამაჯურის ზედაპირი მთლიანად ორნამენტირებულია. კომპოზიცია შედგება გავარსის სამკუთხედებს შორის მოქცეული დეკორატიული ფიგურებისაგან. ცენტრში დიდი ფუყე ნახევარსფერო და მის ირგვლივ განლაგებული გავარსის სამკუთხედები ვარსკვლავისებურ ფიგურას ქმნიან. ერთ სამაჯურზე ეს ფიგურა ექვსქიმიანია, ორზე კი რვაქიმიანი. კიდესთან, ქიმებს შუა, ორ-ორი სეგმენტჩამოჭრილი ნახევარსფეროა გამოსახული. ამ ფიგურას ვარკვეულ ოთხკუთხა ჩარჩოში აქცევს მისკენ ძირით მმართველი გავარსის ორი სამკუთხედი, რომელიც ირგვლივ ბუდის მსგავსადაა შემოტიხრული. გვერდის ფიგურები მოთავსებულია ამ სამკუთხედის წვერსა და სამაჯურის ბოლოში მდებარე ასეთივე სამკუთხედის წვერს შუა. ისინი ცენტრალური ფიგურისაგან განსხვავდებიან. შუა ადგილი აქაც დიდ ფუყე ნახევარსფეროს უკავია, რომლის ორივე მხარეს თითო-თითო მცირე ნახევარსფერო და გავარსია გამოსახული. გავარსის სამკუთხედები კი, რომლებიც ცენტრში ნახევარსფეროს ირგვლივ ქიმების სახითაა განლაგებული და ამ ფიგურას ვარსკვლავისებურ იერს ანიჭებენ, აქ შეჯგუფებულია ზედა და ქვედა კიდებთან. ნახევარსფეროები სათითაოდ ბუდითაა შემოსაზღვრული. გვერდსა და სამკუთხედებს შორის დარჩენილ თავისუფალ არეებზე გავარსის თითო სამკუთხედი გამოსახული (ტაბ. VIII).

სამაჯურები ძალზე გაცვეთილია. გავარსს თავი უმთავრესად გადასწორებული აქვს. ორი სამაჯური შიგნიდან შეკეთებულია, ხოლო ერთი ორადაა გატეხილი.

ორი სამაჯური ერთნაირი ზომისაა: $5,8 \times 4,5$ სმ, ღეროს სიგანე — 2,1 სმ; მესამე სამაჯურის ფრაგმენტების ქორდა — 5,2 სმ, 3,3 სმ, ღეროს სიგანე — 2,1 სმ.

ზემოგანხილული სამაჯურების ეს ორი სახე, განსხვავებული ზომისა და ორნამენტული შემკულობის მიუხედავად, მთელი რიგის ნიშნებით, როგორიცაა ბრტყელი, ფირფიტოვანი ფორმა და სწორი ბოლოები, დეკორატიული ფიგურების აქცენტირება ფუყე ნახევარსფეროებით და საერთოდ, დეკორში ფუყე ნახევარსფეროების გამოყენება, ერთმანეთთან გარკვეულ მსგავსებას ავლენენ.

II. ფუყე, სამწახნაგა ნახევარსფეროებით დაბოლოებული სამაჯურები 2 ცალია (ინვ. № 81—65:1234). ერთი მათგანი დაზიანებულია, მაგრამ საერთო ფორმა შენარჩუნებული აქვს. იგი წრიულადაა მორკალული. მეორე სამაჯური დეფორმირებულია. სამაჯურებს სამი წიბო გასდევს. ამათგან შუა — საკმაოდ მკვეთრადაა გამოყოფილი. წიბოების შუა გვერდები მცირედ მომრგვალებულია. სამაჯურის ბოლოებზე შემოვლებულია რელიეფური რგოლებით შემკული სალტე, რომელსაც ძირითადად გარეთ მიმართული ფუყე ნახევარსფეროები ებმის. ნახევარსფეროები უძირკვე. ძირი აკლია თუ არ ჰქონდა, ძნელი სათქმელია (ტაბ. VII).

მთელი სამაჯურის ზომა: $9,5 \times 9,1$ სმ; ღეროს სიგანე — 1,4 სმ, დაზიანებული სამაჯურის ქორდა — 8,5 სმ; რკალის სიგანე — 1,4 სმ.

ანალოგიური სამაჯურები ჩვენთვის არ არის ცნობილი.

III. გრეხილრკალიანი, გველის თავებით დაბოლოებული სამაჯურები ორი ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი (ინვ. № 81—65:1235). მათი რკალი დაგრეხილია სამი თხელფურცლოვანი ვიწრო მილისა და გრეხილური მავთულისაგან (გრეხილური მავთულის მცირე ნაწილი მხოლოდ ერთგანაა შემორჩენილი). სამაჯურები ბოლოებისკენ ცოტათი შევიწროებულია. ბოლოებზე შემოვლებულია თხელფურცლოვანი რელიეფური სალტე, რომელსაც ებმის გველის თავის ფუყე სკულპტურული ფიგურა. გველის თავი გადმოცემულია მომრგვალებულ-ბრტყელი ზედაპირებით. მასზე გრეხილურით გამოსახულია ერთმანეთისკენ ძირითადად მიმართული, თითო რგოლით შემკული, ორი მსხლისებური ფიგურა და კონცენტრული წრეხაზები, რომლებიც თვალს გასაზრებელია. მსხლისებური ფიგურები და კონცენტრული წრეხაზები ცენტრში გვერდებში შეზნექილ ოთხკუთხედს ქმნიან. ორი კონცენტრული წრეხაზი გამოსახულია აგრეთვე თავიდან რკალზე გადასვლის ნაწილშიც (ტაბ. VI).

სამაჯურები წარმოდგენილია ფრაგმენტების სახით.

ცალკეული ფრაგმენტის ქორდა — 6,2 სმ, 4,8 სმ, 4,7 სმ, 4,5 სმ, 4,5 სმ; ღეროს სიგანე — 0,8—1 სმ.

გველისთავიანი სამაჯურები მაღალმხატვრული ოსტატობითაა შესრულებული. გრეხილი რკალი და გველის თავი, გადმოცემული სკულპტურული ფორმით, აგრეთვე მასზე გარკვეულ კომპოზიციაში განლაგებული გრეხილურით შესრულებული გამოსახულებანი — მსხლი-სებური და კონცენტრული წრეხაზები, გამომხატველობით ძალას ატარებენ და მთლიანობაში სკულპტურულ მეტყველებას ანიჭებენ მთელ ფიგურას.

გველის გამოსახულება უძველესი დროიდან გვხვდება საქართველოს ტერიტორიაზე. დღეისათვის გველის ყველაზე ადრეული გამოსახულებანი — რელიეფური ფიგურები, დადასტურებულია ჟინვალის საკულტო ძეგლზე გამოვლენილ ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შორის. — კერის ფრაგმენტებზე⁷⁷ და დიდ ჭურჭელზე⁷⁸.

ბრინჯაოს ხანაში გველის გამოსახულებით შემკული ჭურჭელი არა ერთია ცნობილი⁷⁹. ფიქრობენ, რომ ეს ჭურჭელი გამოყენებული იყო სურსათ-სანოვავის შესანახად⁸⁰; სხვა მოსაზრებით კი გველი გააზრებულია როგორც ადამიანის ჯანმრთელობის სიმბოლო და მიჩნეულია, რომ გველის გამოსახულებიანი ჭურჭელი წამლების დასამზადებელი ნედლეულის შესანახად და მოსახარშად იყო განკუთვნილი⁸¹. ამავე ხანაში გველის გამოსახულება რქის რიტუალური დანიშნულების ნივთზედაც არის მოცემული⁸².

რკინის ხანაში გველის გამოსახულება საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება სხვადასხვა დანიშნულებისა და ხასიათის ძეგლებზე. მაგალითად,

⁷⁷ Р. Рамишвили, В. Джорбенадзе, З. Каландадзе и др., Археологические изыскания в Арагвском ущелье — ПАИ, Тб., 1974, (1976), с. 71.

⁷⁸ Р. Рамишвили, В. Джорбенадзе, З. Каландадзе, Жинвальская экспедиция, ПАИ, Тб., 1975 (1979), с. 109.

⁷⁹ ლ. მაკავარიანი, მაგიური გამოსახულებანი სამთავროს სამაროვნის გვიანი ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელზე, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე XXVIII — В, თბ., 1969, გვ. 39—42; ტაბ. I; კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973, გვ. 113—116, ტაბ. XXVIII, 2, XXX.

⁸⁰ ლ. მაკავარიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

⁸¹ კ. ფირფილაშვილი, თრიალეთისა და სამთავროს არქეოლოგიური თხრისას აღმოჩენილი გველის გამოსახულებიანი ჭურჭლის დანიშნულების შესახებ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XVIII, თბ., 1957, გვ. 377—382.

⁸² ი. კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, ტაბ. V; თ. ქერესელიძე, ძვლის ნივთების კატალოგი, თბ., 1978, ტაბ. XV.

იგი შედის ბრინჯაოს ცულებისა⁸³ და სარტყლების⁸⁴ დეკორში. აქ გველი გამოხატულია სხვადასხვა კომპოზიციებში, ხშირად თევზთან ერთად და შინაარსობრივად გაგებულია როგორც ბუნების დიდი დედის უძველესი ზოომორფული სახე, დაკავშირებულია ნაყოფიერების მთავარ ღვთაებასთან ან თვით განასახიერებს მას⁸⁵. ამასთან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ძვ. წ. VII—V სს. გველის თავებით დაბოლოებული სამაჯურების სიმრავლე⁸⁶. რკინის ხანაში გველის სახის ფართოდ გავრცელება, შესაძლებელია, იმაზე მიუთითებს, რომ ამ პერიოდში უკვე ჩამოყალიბებული იყო გარკვეული წარმოდგენა გველზე, როგორც კეთილ, ადამიანის დამხმარე ძალაზე.

გველის გამოსახულება საქართველოში დღესაც გვხვდება სხვადასხვა სახისა და ხასიათის ნივთიერ ძეგლებზე⁸⁷. ხოლო გველთან დაკავშირებული უძველესი, წარმართობისდროინდელი რწმენა-წარმოდგენების გადმონაშთები ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბოლო დრომდეა შემონახული. მაგალითად, სვანების რწმენით, მეზირი მფარველი ძალაა, რომელშიც გაერთიანებულია ადგილის, სახლისა და კერის კულტები. იგი ადამიანს შეიძლება გამოეცხადოს ხბოს, ბაყაყის, გველის, თაგვის და სხვა სახით. ამიტომ გველს პატივს სცემენ და არ კლავენ. ეს კულტი დღესაც ნაყოფიერებასთან არის დაკავშირებული და დოვლათის მომტანია⁸⁸. იგი სხვა არაფერია, თუ არა კერის, დედაბოძის, „სიცოცხლის ხის“ დამცველი და მფარველი⁸⁹.

ქრისტიანული წარმოდგენებით წრე და წრიულად მოხრილი გველი უკვდავებას გამოხატავენ⁹⁰. გველი სიბრძნის სიმბოლოცაა. იგი სი-

⁸³ ლ. ფანცხავა, კოლხური და ყოზანური კულტურის მხატვრული ხელოვნობის ისტორიისათვის, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1975, გვ. 92—100.

⁸⁴ მ. ხიდაშელი, ცენტრალური აზიურკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეული რკინის ხანაში, თბ., 1982, ტაბ. I, IV, V, და სხვ.

⁸⁵ ლ. ფანცხავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 100, 64; მ. ხიდაშელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115, 61; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 221.

⁸⁶ ც. დავლიანიძე, ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, თბ., 1983, გვ. 59—67, ტაბ. VIII; გ. ავალიშვილი, ზოომორფული სამაჯურები ქვემო ქართლიდან, საბჭოთა ხელოვნება, 1967, №8, გვ. 58, სურ. 2, 3; რ. რამიშვილი, კამარახევის სამაროვანი, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, თბ., 1959, გვ. 15—16, სურ. 9.

⁸⁷ ნ. რეხვიაშვილი, სალოცავი „მზიერი“ (გიუნი), საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXIV—B, თბ., 1963, გვ. 215.

⁸⁸ მ. ჩართოლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 172—201; ნ. რეხვიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 203;

⁸⁹ ლ. ფანცხავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

⁹⁰ П. С. Уваров, Христианская символика, с. 202.

ბერეში იშორებს თავის ძველ კანს და განახლებას განიცდის⁹¹. შე-
საძლებელია, ქრისტიანულ ხანაში გველის თავებით დაბოლოებული
სამაჯურები ამ სიმბოლურ შინაარსს გამოხატავდნენ და მათი ტარება
ამგვარი წარმოდგენებით იყო განპირობებული.

შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალებს შორის, დმანისის გან-
ძის გველისთავეებიანი სამაჯურების გარდა, აღსანიშნავია ტიპოლოგიუ-
რად განსხვავებული გველის თავებით დაბოლოებული ვერცხლის წყვი-
ლი სამაჯური, მიკვლეული იმირის-გორის სამარხში (XIII ს. — XIV ს.
დასაწყისი)⁹².

გველის თავებით დაბოლოებული სამაჯურების გავრცელების ტერი-
ტორია შუა საუკუნეებში საკმაოდ ფართოა. მათი აღმოჩენის შემთხ-
ვევები, საქართველოს გარდა, აღინიშნება სომხეთში⁹³, ბიზანტიაში⁹⁴,
ძველ რუსეთში⁹⁵, განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ისინი ბელორუსი-
ის ცენტრალურ ნაწილში, ლიტვისა და ლატვიის ტერიტორიაზე, აღმო-
სავლეთ პრუსიაში, რასაც აღნიშნულ ხანაში ამ ტერიტორიაზე გველის
კულტის არსებობით ხსნიან⁹⁶.

კულონის ტიპის საკიდი

დმანისის განძში ერთი ცალი კულონის ტიპის საკიდი შედის. იგი
ოქროსია, ბურთულა, დაბოლოებულია გავარსის პირამიდით (ინვ.
№ 81—65:1230). საკიდის კორპუსი შედგება ორ რიგად განლაგებული
გრეხილური რგოლებისაგან. რგოლები სამმაგია. მათში ჩასმულია ცის-
ფერი პასტის თვლები. თვლების უმრავლესობა ირიზებულია. საკიდის

⁹¹ ფ ს ე ვ დ ო ბ ა ს ი ლ ი კ ა პ ა დ ო კ ი ე ლ ი, „ისაია წინასწარმეტყველის განმარტე-
ბა“, მთარგმნელი ე ქ ვ თ ი მ ე ა თ ო ნ ე ლ ი, იხ. ნ. ქ ა ჯ ა ი ა, შენი სიბერე, სიახ-
ლე ორბის, „ცისკარი“, 1983, № 11, გვ. 155.

⁹² რ. დ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე, იმირისის გორის ფეოდალური ხანის ჩაშვებული სა-
მარხები, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965, 1971 წწ.),
თბ., 1975, გვ. 188, 192, 193, სურ. 73.

⁹³ В. А. А б р а м я н, Ремесло в Армении IV—XVIII вв., Ереван, 1956,
рис. 34; Н. Г. А к о п я н, Художественный металл средневековой Армении
IX—XIII вв., Археологические памятники Армении, 10, вып. III, Ереван,
1981, с. 74, таб. X₁, XI.

⁹⁴ Collection Helene Stathatos გვ. 32, სურ. 16, 17.

⁹⁵ Г. Ф. К о р з у х и н а, Русские клады, с. 63, таб. XIV₂, XXIX₁₁₋₁₂,
XXX₄, XXXI₅₋₈, XLII₁₋₃; Н. В. Х о л о с т е н к о, Клад у Борисовского со-
бора в Чернигове, СА, 1962, с. 235, 236, рис. I₁₋₂.

⁹⁶ В. Р. Т а р а с е н к о, Древний Минск, Материалы по археологии
БССР, т. I, 1957, с. 235—236, рис. 36; Ф. Д. Г у р е в и ч, Украшения со змеи-
ными головами из прибалтийских могильников, КСИМК, Л., 1947, XV, с.
68—76, рис. 41.

თავსა და ბოლოში ორმაგი გრეხილურით ხუთქიმიანი ვარსკვლავია გამოსახული საკიდი რგოლი, რომელიც ვარსკვლავის ცენტრშია მიჩილული, წვრილი მავთულისაა (ტაბ. I₃).

ზომა: $1,6 \times 1,1$ სმ.

ეს სამკაული თავისი ნახელაობითა და მხატვრულობით დაბალი ღირებულებისაა. გრეხილური უხეშია. რგოლები და ვარსკვლავისებური ფიგურები დაუდევრადაა შესრულებული. ამავე დროს დეკორში ცისფერი თვლებით შეტანილი პოლიქრომია მდიდრულ, ეფექტურ შთაბეჭდილებას ახდენს.

საკიდები

დმანისის განძში აღმოჩნდა სამკაულზე დასამაგრებელ ძეწკვზე ჩამოკიდებული ათი ვერცხლის საკიდი. საკიდები ყველა ბურთულაა. ერთი მათგანი აყურულია და გავარსის მარცვლითაა დაბოლოებული. მისი ზედაპირი მთლიანად დაფარულია ჰაერაკულად განლაგებული გრეხილური რგოლებით, რომლებიც სათითაოდაა გახვრეტილი. ეს საკიდი სამთალიანი სასაფეთქლის მსგავსი ტექნიკითაა დამზადებული და, როგორც აღინიშნა, ფილიგრანული ნაწარმის მინაბაძს წარმოადგენს. შესაძლებელია, იგი სამთალიან სასაფეთქლეზე იყო ჩამოკიდებული (ტაბ. VII).

საკიდი ძალზე გაცვეთილია. გრეხილური მთლიანადაა წაშლილი.

ზომა: $1,7 \times 0,9$ სმ; სიგრძე ძეწკვთან ერთად — 3,5 სმ.

დანარჩენი საკიდები დამზადებულია ორი ტვიფრული ნახევრისაგან, რომლებსაც შეერთების ნაწილში, პირის ირგვლივ გრეხილური აქვს შემოვლებული. ბურთულები პირგახსნილია. ძეწკვები დაწნულია ერთმანეთში გაყრილი ორ-ორი რგოლისაგან.

ზომა: $1,2 \times 0,7$ სმ; $0,7 \times 0,4$ სმ; სიგრძე ძეწკვთან ერთად — 10,4 სმ, 5,3 სმ.

დმანისის განძის საოქრომჭედლო ნაწარმი წარმოდგენილია სამკაულების სხვადასხვა სახეებით, რომლებიც მხატვრულად ჩამოყალიბებული ფორმებითა და ორნამენტული შემკულობით ხასიათდებიან. ესენია სასაფეთქლეები, დიადემა, სამაჯურები და კულონი. ეს სამკაული თავისი ასორტიმენტით, ფორმებითა და შემკულობით გამოირჩევა ადრეული ხანის სამკაულებისაგან. იგი მორთულობის სრულიად ახალ კომპლექტს წარმოადგენს, როლის პროტოტიპი მაღალი წრის წარმომადგენელთა კიდევ უფრო ძვირფასი და მდიდრული სამკაულები უნდა იყოს.

განძში თავმოყრილი სამკაულები გამოირჩევიან მხატვრული შესრულების დონით. მათი უმრავლესობა — სასაფეთქლეები, გარდა იმიტაციისა, დიადემა, გველისთავეებიანი და ნახევარსფეროებით დაბო-

ლოებული სამაჯურები მაღალხარისხოვნად შესრულებული საიუველი-
რო ნაწარმია, ოქროს კულონი და ბრტყელი სამაჯურები კი შედარე-
ბით შდარე ნაკეთობაა, ხოლო ფილიგრანული სასაფეთქლეების მინა-
ბაძი — სამთლიანი სასაფეთქლე, უბრალო, დაუდევარ ნახელავს წარ-
მოადგენს. ყოველივე ეს და განსაკუთრებით კი მდარე, იაფფასიანი
მინაბაძის არსებობა განძში მიუთითებს, რომ ეს სამკაულები სხვადა-
სხვა კვალიფიკაციის მქონე ხელოსნების მიერაა დამზადებული.

სამკაულების დიდი ნაწილი, დამზადების ტექნიკისა და მხატ-
ვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით ერმანეთთან ახლო მსგავსებას
ავლენენ. ისინი დამზადებულია ვერცხლის ან ოქროს თხელფურცლო-
ვანი ფირფიტებისაგან მირჩილვის ტექნიკის საშუალებით, ზოგჯერ
ტვიფრული დეტალების გამოყენებით. მირჩილვა, ეს რთული ოპერაცია,
შესრულებულია საკმაოდ მაღალი ოსტატობით. მირჩილვის ადგილები,
იქ, სადაც ეს განსაკუთრებით საჭიროა, სრულიად გლუვი და შეუმჩნე-
ველია.

ნიშანდობლივია, რომ დმანისის განძის სამკაულებს აერთიანებთ
საერთო დეკორატიული ჩანაფიქრი. მაგალითად, სასაფეთქლეები, რომ-
ლებიც ფორმით და შემკულობით განსხვავებულ ჯგუფებს ქმნიან,
აგრეთვე დიადემის ვერცხლის დეტალები, საერთო დეკორატიულ პრინ-
ციპს ექვემდებარებიან, რომელიც ყველა კერძო შემთხვევაში თავი-
სებურადაა გამოვლენილი. უპირველეს ყოვლისა. ეს გლინდება მათ
ფორმაში — ფუყე, კოლოფისებურ აგებულებაში. სასაფეთქლეების
ამგვარი კონსტრუქციული გადაწყვეტა დეკორატიული მიზნით, ორი
საფასადო მხარის შექმნის აუცილებლობითაა გაპირობებული. იგი
საშუალებას აძლევს ხელოსანს მეტი დეკორატიულობა შეიტანოს სამ-
კაულში, მორთოს მისი ორივე საფასადო მხარე, შემოქმედებითად
გადაწყვიტოს ძირის და გვერდების მორთულობა და მთლიანობაში
სამკაულს მხატვრულად დასრულებული სახე მისცეს. დეკორატიულ
პრინციპზეა დამყარებული აგრეთვე დიადემის შემადგენელი ვარსკვლა-
ვისებური დეტალების, აგრეთვე დმანისის განძისა და რუსთავის ვარ-
დულისებური ფიგურების აგებულებაც. ამ დეტალების ზედაპირი, რო-
მელიც მთელ ორნამენტულ დატვირთვას ატარებს, კოლოფისებური
აგებულების შედეგად მაღლაა აწეული, რაც ორნამენტული შემკულო-
ბისა და თვით სამკაულის ფორმის მკვეთრად, რელიეფურად წარმო-
ჩენის საშუალებას იძლევა. ამის გამო მთელი ფიგურა მეტ გამომ-
ხატველობით ძალას იძენს და უმაღლ იპყრობს ყურადღებას.

აღსანიშნავია, რომ თავისი აგებულებით ზემოდასახელებული სამ-
კაულები გარკვეულ მსგავსებას ავლენენ განვითარებული შუა საუ-
კუნეების ქართული ოქრომკედლობის სხვადასხვა ხასიათის ნიმუშებ-
თან. მაგალითად, ოქროს და ვერცხლის ფილიგრანული სასაფეთქლეები

პარალელს პოულობენ ანჩის ხატის მაცხოვრის ხატზე დამაგრებულ ფილიგრანულ ოქროს ოთხკუთხა მედალიონთან⁹⁷ და ანჩის ხატის ოქროს ჯაჭვის ფილიგრანულ ვარდულისებური და მომრგვალებული ფორმის დეტალებთან. ხოლო დიადემის ვარსკვლავისებური ფიგურები და ვარდულები, აგრეთვე ფუყე სასაფეთქლეები თავისი კონსტრუქციით, კოლოფისებური აგებულებით, შეიძლება შევადაროთ ძვირფასი ქვებით შემკულ როზეტებს, რომლებიც იშხნის ჯვრის (973 წ.) დეკორში იყვნენ დამაგრებული და აქცენტების როლს ასრულებდნენ⁹⁸, თამარ მეფის (1184—1213 წწ.) ძვირფასი ქვებით მოოჭვილ ოქროს ჯვარს და გიორგი III საბეჭდავი ბეჭდის სათვალბუდე ნაწილს, რომელზედაც წმ. გიორგი იყო გამოსახული⁹⁹.

ნიშანდობლივია, რომ მხატვრული ეფექტის გასაძლიერებლად ქართულ ოქრომჭედლობაში ფუყე, კოლოფისებურ კონსტრუქციას სამკაულებისათვის გაცილებით უფრო ადრეულ ხანაში იყენებდნენ. მაგალითად, მცხეთაში II ს. მეორე ნახევრის ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი ყველაზე ეფექტური და მდიდრული ოქროს ყელსაკიდები, რომელთაგან ერთი მოოჭვილია ფერადი თვლებით, ხოლო მეორეს ამეთვისტოსგან გამოთლილი ვერძის თავი ამკობს, საკმაოდ მოზრდილ და მაღალ კოლოფებს წარმოადგენენ¹⁰⁰. დაბალი კოლოფის აგებულებისაა აგრეთვე ასპარუგ პიტიახშის ქამრის ბაღთა, შემკული სარდინის გემითა და ალმანდინის თვლებით, ყელსაბამის შემადგენელი საწკარუნოდერაკიანი ნაწილები¹⁰¹, IV—V სს. სახსრებიანი სამაჯურის შემადგენელი ელემენტები¹⁰² და სხვა უფრო გვიანდელი ძეგლები.

მაგრამ საოქრომჭედლო ტექნიკის ეს მხატვრულ-დეკორატიული გადაწყვეტა, თავისებურად ჩამოყალიბებული სახით, ფართოდ ვრცელდება განვითარებულ შუა საუკუნეებში და ამ პერიოდის საიუველირო ნაწარმის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს.

⁹⁷ შ. ამირანაშვილი, ბეჯა ობიხარი, ტაბ. 9.

⁹⁸ Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Иллюстрации, ტაბ. 60, 61, გ. ჩუბინაშვილი, 973 წლის ჯვარი იშხნიდან საქართველოს მუზეუმის მოამბე, VI, ტფ., 1931.

⁹⁹ გიორგი III საბეჭდავი ბეჭედი ინახებოდა გელათში სხვა განძეულობასთან ერთად, მაგრამ XIX ს. დასაწყისში დაიკარგა. იხ. Н. Кондаков, Д. Бакрадзе, Описание памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии СПб., 1890, с. 41; Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 430; ს. ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიტიკური მასალები, თბ., 1965, გვ. 39—48.

¹⁰⁰ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, გვ. 66, 84—85; ტაბ. IV, IX.

¹⁰¹ იქვე, გვ. 26, 30, ტაბ. I, სურ. II, 5.

¹⁰² იქვე, გვ. 116, 124, ტაბ. XIII_{1,2}.

დმანისის განძის თითოეული სამკაულის დეკორი მხატვრულად გააზრებული და დასრულებული სახით არის წარმოდგენილი. მასში დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი ორნამენტულ შემკულობას. შესამკობად ფართოდაა გამოყენებული გრეხილური, რომელიც ზოგან ერთმანეთის გვერდითაა განლაგებული და წნულის სახით წარმოგვიდგება, სხვადასხვა ზომის გავარსი, ფუყე ნახევარსფეროები და შედარებით იშვიათად ფერადი თვლები. ეს ორნამენტული დეტალები ოსტატურადაა განაწილებული და ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ორნამენტულ სახეებს ქმნიან.

გრეხილური დეკორის ერთ-ერთ მთავარ შემკულობას წარმოადგენს. ერთნაირი დეკორატიული ჩანაფიქრი, სამკაულის კონტურის გრეხილურით შემოვლება, გამოყენებულია სასაფეთქლეებისა და დიადემის ვერცხლის დეტალების მოსართავად. ეს მხატვრული ხერხი ერთგვარ სისტემაში, მთლიანობაში აქცევს დეკორს და სამკაულს მხატვრულად სრულყოფილ სახეს აძლევს. ამასთან ერთად გრეხილური ფართოდაა გამოყენებული თვით ორნამენტიკაში. გრეხილურითაა შესრულებული აყურული სახეები ოქროსა და ვერცხლის პირამიდულ სასაფეთქლეებზე, აგრეთვე ორნამენტი ნახევარმთვარისებურ სასაფეთქლეებზე. ზოგ შემთხვევაში გრეხილური შემოვლებულია შემკულობის ცალკეული დეტალის — ნახევარსფეროების და თვალბუდეების ირგვლივ, ფარშევანგის სკულპტურულ ფიგურებზე კი ნაკვთების — თვლების, ფრთებისა და კუდის გარშემო. ამგვარი დეკორატიული მიდგომა გამოყენებულია აღნიშნული დეტალების თუ ნაკვთების გამოსაყოფად და ხაზგასასმელად.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს გავარსის მორთვა მის ირგვლივ შემოვლებული გრეხილურით, რაც გავარსის ცალკეულ მარცვალს განსაკუთრებულ დეკორატიულობას ანიჭებს. თუმცა ამ შემთხვევაშიც განმსაზღვრელია ამ დეკორატიული ელემენტების შესრულების ხარისხი. მაგალითად, ფიგურული სასაფეთქლე და დიადემის ვერცხლის დეტალები მორთულია მოხდენილი გრეხილური რგოლებით შემოსაზღვრული თანაბარი ზომის გავარსით, რომელიც განსაკუთრებული დეკორატიულობით გამოირჩევა. ფართო სამაჯურებზე კი გრეხილური რგოლები მჭიდროდ, ნაჩქარევადაა შემოვლებული მსხვილი, ზოგჯერ ლურსმნისთავისებური გავარსის ირგვლივ, რის გამოც არ აღიქმება და დეკორატიულ დატვირთვას არ ატარებს.

აღსანიშნავია, რომ სამკაულების დეკორში გრეხილურის ასე ფართოდ და მრავალმხრივად გამოყენება განვითარებული შუა საუკუნეების ოქრომჭედლობის დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს, ხოლო გრეხილური რგოლებით გავარსის შემკობა მორთვის ახალი, ადრეული ხანის ოქრომჭედლობისთვის უცნობი ხერხია.

გავარსი, ზემოაღნიშნულ თავისებურებასთან ერთად, სხვა ნიშნებითაც გამოირჩევა ადრეული ხანის სამკაულების შესამკობად გამოყენებული გავარსისაგან. უპირველეს ყოვლისა თვალში გვხვდება გავარსის მარცვლების მეტ-ნაკლებად გადიდებული ზომა, განსაკუთრებით კი ლურსმნისთავისებური ფორმის გავარსის გამოყენება. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ გავარსის სიდიდე ყოველთვის შეესაბამება თვით სამკაულის ხასიათსა და ზომას. გავარსის მორთვის კიდევ ერთი ახალი ტენდენცია შეიძლება აღინიშნოს ბრტყელი, ვიწრო სამაჯურების შემკულობაში. კერძოდ, მასზე გამოსახული მსხვილი გავარსის სამკუთხა ფიგურები ბუდეებშია მოთავსებული, შემოტიხრულია. გავარსის მორთვის ზემოაღნიშნული ხერხები ადრეული ხანის ოქრომჭედლობაში არ გვხვდება. ამასთან, მეორე მხრივ, აღსანიშნავია, რომ დმანისის განძის სამკაულების შემკულობაში ტრადიციულად მეორდება ადრეული ხანის ოქრომჭედლობისათვის დამახასიათებელი წვრილი გავარსით გამოყვანილი ვარდულები, სამკუთხედები, რომბები, პირამიდები და სხვ.

მორთვის ახალი სისტემა, როგორიცაა გავარსის ფიგურების ბუდეებში მოთავსება, ფუყე ნახევარსფეროებზედაც ვრცელდება. მაგალითად, მორთვის ეს ხერხი გამოყენებულია ბრტყელი, ვიწრო სამაჯურების შემკულობაში.

ფუყე ნახევარსფეროები, რომლებიც დმანისის განძის სამკაულის მორთულობაში ფართოდაა გამოყენებული, აგრეთვე ამ პერიოდის ოქრომჭედლობის მხატვრული მორთულობის ერთ-ერთი დამახასიათებელი მომენტიცაა. დიდი ზომის ნახევარსფერო ფიგურის ცენტრშია მოთავსებული და უმთავრესად მახვილის როლს ასრულებს. მცირე ნახევარსფეროები კი განლაგებულია კუთხეებში, ან მწყობრი რიგის სახით სასაფეთქლეების ორნამენტულ აშის, თუ გვერდის მორთულობას წარმოადგენენ.

დმანისის განძის სამკაულის დეკორის შესამკობად ფერადი თვლების გამოყენების შემთხვევებიც გვაქვს. ფართო სამაჯურებზე დეკორატიული ოთხკუთხედების ცენტრში, ბუდეებში ჩასმული მწვანე თვლები ფერადოვან აქცენტებს წარმოადგენენ, ხოლო დიადემის ცენტრალურ ფიგურაში მოთავსებული ცისფერი თვალი მოწითალო მარჯნის და ვერცხლის მძივებთან ერთად სასიამოვნო პოლიქრომიას ქმნის. მაგრამ ფერთა შერჩევითა და შეხამებით ეს სამკაულები გამოირჩევიან გვიანანტიკური ხანის ქართულ ოქრომჭედლობაში გაბატონებული ფერადი ქვებით მოოჭვილი ნაწარმისაგან და თავისებურ ხასიათს ატარებენ. განსხვავებულია ბუდეებში თვლების ჩასმის მანერაც. მაგალითად, სამაჯურებზე თვლები ჩასმულია საკმაოდ მაღალ თვალბუდეებში,

რომლებიც ირგვლივ მორთულია გრეხილურით, თუ გავარსის ორნამენტული ფიგურებით.

დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი სასაფეთქლეების ძირის მორთულობაც. სასაფეთქლის ფორმის შესაბამისად მის შესამკობად ორი ხერხია გამოყენებული. სწორძირიანი პირამიდის ფორმის სასაფეთქლეები და ფარშევანგის ფიგურები ძეწკვებზე ჩამოკიდებული საკიდებითაა შემკული, კოლოფისებური მოყვანილობის ფიგურული და ნახევარმთვარისებური სასაფეთქლეების ძირ-გვერდი კი, რომელიც ვიწრო ფირფიტას წარმოადგენს და მომრგვალებული ფორმა აქვს, ორნამენტირებულია ირგვლივ შემოვლებული, მიჯრით განლაგებული გავარსით, ან ფუყე ნახევარსფეროებით. დეკორატიული თვალსაზრისით ძირის ვაფორშების ორივე ხერხი სრულყოფილია. იგი მხატვრულად დასრულებულ სახეს აძლევს სასაფეთქლეს და ეფექტურს ხდის მას. ეფექტურობით განსაკუთრებით საკიდებიანი ძეწკვებით მორთული სასაფეთქლეები გამოირჩევიან. სამკაულის ძირის მორთვა ძეწკვებზე ჩამოკიდებული საკიდებით არაერთხელაა დადასტურებული ანტიკური ხანის სამკაულების შემკულობაში — ახალგორულ¹⁰³ და ვანის¹⁰⁴ ფიგურულსაკიდიან საყურეებზე, კლდეეთში, გონიოში და დაბა ლოოში აღმოჩენილ ბალთებზე თუ თავსამკაულზე¹⁰⁵ და სხვა. მორთვის მეორე ხერხი კი, ისევე როგორც ამ სასაფეთქლეების ფორმა, ადრეული ხანის სამკაულებისთვის უცხო ჩანს.

ყოველივე ზემოთქმულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ დმანისის განძის სამკაულები ადრეული ხანის საოქრომჭედლო ნაწარმისაგან გამოირჩევიან ახალი ფორმებით, მორთვის ზოგიერთი ვანსხვაებული ხერხით და საერთოდ, მდიდრული დეკორატიულ-ორნამენტული მორთულობით, რითაც სავსებით ესადაგებიან ამ პერიოდის ქართული ოქრომჭედლობის განვითარების გეზს. საერთო შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად და დიდი ეფექტის მისაღწევად დმანისის განძის სამკაულებზე ორნამენტული შემკულობა მოჭარბებულადაა გამოყენებული, გადატვირთულია დეტალებით და ზოგჯერ თითქმის მთლიანად ფარავს მთელ ზედაპირს. ამ თვალსაზრისით საიუველირო ხელოვნების ეს ნიმუშები ეხმაურებიან XII ს. ქართული ხელოვნების სხვა დარგების — ხუროთმოძღვრების და ჭედური ხელოვნების ძეგლებს, რომლებიც ხა-

¹⁰³ Я. Н. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тбилиси, 1934, с. 23—29. таб. III²⁶.

¹⁰⁴ ა. ჭყონია, ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან, გვ. 27—30, ტაბ. 8.

¹⁰⁵ თ. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი, გონოს განძი, გვ. 19—23, ტაბ. XXI—XXII.

სიათღებთან ორნამენტული დეკორის განვითარებით და მდიდრული მორთულობის განსაკუთრებული სიყვარულით¹⁰⁶.

როგორც ითქვა, დმანისის განძის მხოლოდ ზოგიერთ სამკაულს გამოეძებნა მცირერიცხოვანი და ისიც არაპირდაპირი პარალელი. მიუხედავად ამისა, ზოგჯერ მხოლოდ ცალკეული დეტალით მიმსგავსებული ეს ანალოგიებიც კი საკმარისია იმის დასაანახად, რომ დმანისის სამკაულები მკაფიოდ გამოხატული თავისებურებების მიუხედავად, ზოგიერთი ტექნიკური და მხატვრულ-დეკორატიული გადაწყვეტით ან ფორმის განვითარების თვალსაზრისით, საერთოს პოულობს ამ პერიოდის როგორც ბიზანტიურ, ისე არაბულ, სპარსულ და რუსულ სამკაულებთან (ფილიგრანი, თალის გამოყენება დეკორში, ნახევარმთვარი-სებური — კოლტის ტიპის სასაფეთქლეების ფართო გავრცელება და სხვ.) და შეიძლება შთაგონებულიც კი არის ამ ქვეყნების საოქრომჭედ-ლო წარმოების მიღწევებით, რაც, ვფიქრობთ, კულტურულ ურთიერთობათა და ამ ეპოქის საერთო მოდის გავრცელების შედეგი უნდა იყოს.

დმანისის განძის სამკაულის განხილვამ და ანალიზმა ამა თუ იმ სახის სამკაულისათვის კონკრეტული თარიღის დადგენის საშუალება არ მოგვცა. ამის ერთ-ერთი მიზეზია ის, რომ ჩვენ ვერ შევძელით ფართო პარალელური მასალების მოშველიება, რადგანაც ჩვენამდე მოღწეული ამ პერიოდის უცხოური სამკაული, ისევე როგორც ქართული, მცირერიცხოვანია. ამასთან ისინი უმთავრესად არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი კომპლექსებიდან კი არ მომდინარეობენ, არამედ კერძო კოლექციებიდანაა მოხვედრილი მუზეუმებში და მათი დათარიღება ზოგჯერ მყარ საფუძველს მოკლებულია, აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს.

დმანისის განძის დაფლვის თარიღი, როგორც შესავალში უკვე აღინიშნა, სტრატეგრაფიული მონაცემებით XIII ს. პირველ ნახევარს არ უნდა სცილდებოდეს. მაგრამ თვით მასალის დათარიღების დროს უეჭველად გასათვალისწინებელია მისი დაცულობა. მაგალითად, ხაზგასმითაა აღსანიშნავი, რომ განძის სამკაულებს შორის არ არის არც ერთი კარგად შენახული ნივთი. მათი უმრავლესობა დაზიანებული, გატეხილი და ნაკლულია, ზოგი კი დროთა განმავლობაში შეკეთებულიც. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხანგრძლივი ხმარებისაგან სამკაულები გაცვეთილია. მაგალითად, გრეხილურს უმთავრესად თავისი პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს და იგი უბრალო მავთულის შთაბეჭდილებას ტოვებს, გავარსის მარცვლები ზოგან დეფორმირებული და თავებ-დაბრტყელებულია, ჩაქყლეთილია ნახევარსფეროების უმრავლესობა.

ყოველივე ეს იმას მიუთითებს, რომ განძში მოხვედრამდე ისინი ხან-გრძლივი დროის განმავლობაში იყო ხმარებაში, შესაძლებელია ორისამი საუკუნის მანძილზედაც კი. ამდენად, განძში შესული სამკაულის თარიღი, დღეისათვის, ვფიქრობთ, ზოგადად XI—XIII ს. პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს. ეს ის პერიოდია, როდესაც ქართულმა კულტურამ და მასთან ერთად ოქრომჭედლობამ მაღალ განვითარებას მიაღწია. დმანისის განძის საოქრომჭედლო ნაწარმი აშკარად ამ ეპოქის ოქრომჭედლობის დამახასიათებელ ნიშნებს ატარებს და მისი ორგანული ნაწილია. იგი შევიდა ქართული საოქრომჭედლო ხელოვნების საგანძურში და შეავსო მხატვრული ხელოსნობის განვითარების მრავალსაუკუნოვანი ჯაჭვი XI—XIII სს. ნიმუშებით.

თ ა ვ ი II

მ ძ ი ვ ე ბ ი

საქართველოს ტერიტორიაზე მძივსაკიდების და მძივების დამზადებისა და ტარების ტრადიცია თავდაპირველად ავგაროზებად, ხოლო შემდგომში სამკაულად, უძველესი დროიდან მომდინარეობს. ყველაზე ადრეული, ზედაპალეოლითური მძივსაკიდები დამზადებულია ბუნებაში მზა სახით არსებული ნედლეულის — მინერალებისაგან¹. III ათასწლეულში, მეტალურგიის განვითარების ადრეულ საფეხურზე, ქვის მძივების გვერდით პირველად ჩნდება მინისებრი პასტისაგან დამზადებული მძივები². ამ დროიდან მოყოლებული ქვის, მინისა და სხვა მასალის მძივები მეტ-ნაკლები რაოდენობითაა აღმოჩენილი საქართველოს სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებზე.

განვითარებული ფეოდალური ხანის საქართველოს ძეგლების არქეოლოგიური გათხრა-შესწავლის შედეგად აღმოჩნდა მძივების მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რომელთა შორის გვხვდება როგორც ხელოვნური მასალის — მინისა და ფაიანსის, ისე ბუნებრივი ნედლეულისაგან დამზადებული — ქვის, ქარვის, ნიჟარისა და ქვლის მძივები. როგორც მასალით, ისე დამზადების ტექნიკითა და მხატვრული შემკობა-გადამუშავებით მძივები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ამიტომ ყოველი მათგანი თავისებურ განხილვას მოითხოვს. მძივები მასალის მიხედვით დაყოფილი გვაქვს ჯგუფებად. მინის მძივებს შორის, მათი დამზადების ტექნიკის შესწავლის საფუძველზე, გამოყოფილია ქვეჯგუფები. სხვა მასალის მძივები კი განხილულია ტიპებად და სახეებად მათი ფორმისა და შემკულობის მიხედვით.

1. ჯგუფი. მინის მძივები

საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი ყველაზე ადრეული მინის ნაწარმი მძივებია. პირველი მინის მძივები ძვ. წ. III ათასწლეუ-

¹ ნ. კილაძე, მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XIV, № 9, თბ., 1953, გვ. 567, სურ. 6 ა.

² აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, ურბნისი, თბ., 1962, გვ. 42; ტ. ჩუბინაშვილი, ამირანის გორა, თბ., 1963, გვ. 61—62.

ლის I ნახევრით დათარიღებული ძეგლების — ქვაცხელებისა³ და ამირანის გორას⁴ მასალებს შორის გვხვდება. ეს მძივები დამზადებულია მინის ყველა კომპონენტის შემცველი ნახევრადშემდნარი, გაუმჟვირი მინის კაზმისაგან⁵. ძვ. წ. XV საუკუნიდან, მინის წარმოების განვითარებასთან ერთად, უმჯობესდება დაბალხარისხოვანი, გამჭირვალე მინისაგან ნაკეთები მძივები⁶. განსაკუთრებით უმჯობესდება მინის ხარისხი და იზრდება მძივების რიცხვი ანტიკურსა და ადრეფეოდალურ ხანაში. XI—XIII სს. მინის მძივები, ადრეულ ხანასთან შედარებით, ნაკლებად ჩანს გავრცელებული. მიუხედავად ამისა, ისინი ფორმისა და შემკულობის მრავალგვარობით ხასიათდებიან.

საქართველოს XI—XIII სს. მინის მძივები დამზადების ტექნიკის მიხედვით ძირითადად სამ ჯგუფად იყოფა: მყარ ღეროზე მინის შერბილებული მასის დახვევით, მყარი მინის გამოჭრა-დამუშავებით, აგრეთვე მინის მასის გაჭიმვით.

1. ქ ვ ე ჯ გ უ ფ ი. მინის მძივები, დამზადებული მყარ ღეროზე გამდნარი რბილი მინის მასის დახვევით. განმეორებითი გახურების შედეგად მიიღებოდა გლუვი ზედაპირი. ამ ხერხით დამზადებულ მძივებზე მეტ-ნაკლებად, მაგრამ ყოველთვის შეინიშნება დამზადების კვალი — ირგვლივი, მსუბუქი ღარები, რაც განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ირიზებულ ცალებზე. ჰაერის ბუშტულები განაწილებულია მძივის გარშემო, ელიფსებისა და ზოლების სახით. მძივების არხის ფორმასა და ზომას განსაზღვრავს ღერძი, რომელზედაც ხდებოდა მინის მასის დახვევა. უმეტეს შემთხვევაში იგი ცილინდრულია, იშვიათად კი კონუსისებრი. ამ ტექნიკით დამზადებული მძივები გამოირჩევიან ფორმისა და შემკულობის მრავალსახეობით.

ტიპი 1. სადა, შეუმკობელი მძივები. იყოფა ცხრა სახედ.

ს ა ხ ე 1. სფერული მოყვანილობის მძივები. ვანსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ზომით და მინის ფერით. მძივები დამზადებულია გამჭვირვალე და ნახევრადგამჭვირვალე თეთრი, გამჭვირვალე და გაუმჟვირი ცისფერი, შავი, გამჭვირვალე ყვითელი და ლურჯი მინისაგან. მათი უმრავლესობა ირიზებულია (13 ეგზ.). ზომა — 15—14 მმ (ტაბ. XI₁)

³ ა. ჯავახიშვილი, ლ. ლლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

⁴ ტ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 61—62.

⁵ რ. ბახტაძე, საქართველოს უძველესი მინების შესწავლისათვის, თბ., 1964, გვ. 3.

⁶ იქვე, გვ. 94.

აღმოჩენის ადგილი დმანისი⁷, თბილისი (განჯისკარი)⁸, უჯარ-
მა⁹, გუდარეხი¹⁰, ბოლნისი¹¹, რუსთავი¹² (XI—XIII სს.).

ს ა ხ ე 2. მრგვალ-ბრტყელი, რვოლისებრი მძივები. ხასიათდება შე-
დარებით მსხვილი არხით. მათი უმეტესობა საშუალო ზომისაა. გვხვდე-
ბა აგრეთვე წვრილი, ე. წ. ჭიჭმატა და იოტა მძივები. მძივებისათვის გა-
მოყენებულია გამჭვირვალე თეთრი, გამჭვირვალე და გაუმჭვირი ცისფე-
რი, გამჭვირვალე ლურჯი და წითელი, ნახევრადგამჭვირვალე ყვითელი
და მწვანე, აგრეთვე გაუმჭვირი მწვანე მინა (ასამდე ეგზ.). სიგრძე —
1—7 მმ, დიამეტრი — 3—12 მმ (ტაბ. XI₂).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹³, რუსთავი¹⁴ (XI—XIII სს.).

ს ა ხ ე 3. ელიფსოიდური მძივები. დამზადებულია გამჭვირვალე
თეთრი, გაუმჭვირი ცისფერი და ლურჯი, აგრეთვე შავი მინისაგან. მძი-
ვებს შორის ზომაში განსხვავება დიდი არ არის (22 ეგზ.). სიგრძე — 9—
11 მმ, დიამეტრი — 8—9 მმ (ტაბ. XI₃).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁵, რუსთავი¹⁶ (XII—XIII სს.).

ს ა ხ ე 4. წაკვეთილი კონუსის ფორმის მძივები. უმთავრესად წვრი-
ლი არხით. გვხვდება გამჭვირვალე თეთრი, გაუმჭვირი ცისფერი, ნახევ-
რადგამჭვირვალე ყვითელი და შავი მინის. განსხვავდებიან ერთმა-
ნეთისაგან ზომებით (5 ეგზ.), სიგრძე — 5—7 მმ, დიამეტრი — 7—10
მმ (ტაბ. XI₄).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁷ (XIII ს.).

ს ა ხ ე 5. მოკლე ცილინდრული მძივები. გვხვდება საშუალო და
წვრილი არხით. მძივებისათვის გამოყენებულია შავი, გაუმჭვირი ცისფე-
რი, გამჭვირვალე ლურჯი, გამჭვირვალე და გაუმჭვირი ყვითელი და
მწვანე მინა. მძივები გვხვდება როგორც საშუალო ზომის, ისე წვრილი
იოტები (ორასამდე ეგზ.). სიგრძე — 1—6 მმ, დიამეტრი — 1—6 მმ

⁷ ს ს მ, ინვ. № 1533, 1336, 1558, 2—62/657, 61—64/137. 81—65/1271.

⁸ ს ს მ, ინვ. № 1—54/188, 1046, 2285.

⁹ ს ს მ, ინვ. № 2—57/120.

¹⁰ ს ს მ, ინვ. № 2—58/529.

¹¹ ს ს მ, ინვ., № 2513 ა, 2521 ა.

¹² რ მ მ, ინვ. № 1242, 1840.

¹³ ს ს მ, ინვ. № 774, 850, 1525, 1527, 1535, 1537, 2010. (6 ეგზ.), 2—62/ 406,
81—65/1245 (3 ეგზ.).

¹⁴ რ მ მ, ინვ. № 1106, 1798 1823 (დიდი რაოდენობით).

¹⁵ ს ს მ, ინვ. № 1529, 2—63 (594, 618).

¹⁶ რ მ მ, ინვ. № 1840.

¹⁷ ს ს მ, ინვ. № 2—63/581, 81—65/1087, 1119, 1245, 1356.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁸, რუსთავი¹⁹ (XIII ს.).

ს ა ხ ე 6. ოთხწახნაგა მძივები. წახნაგები მკვეთრად არ არის გამოყოფილი. მძივები დამზადებულია გაუმჟვარი ცისფერი და ყვითელი, აგრეთვე გამჟვარვალე მოწითალო მინისაგან. ღერძზე წამოცმული, თბილი მინის მასა, ბრტყელ ზედაპირზე მოთავსებით, ან შესაძლებელია, ხელითაც კი არის დაწახნაგებული. მძივებს შორის განსხვავება აღინიშნება ზომებში (8 ეგზ.). სიგრძე — 2-7 მმ, დიამეტრი — 4-5 მმ (ტაბ. XI_{6,5}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁰ (XII—XIII სს.).

ს ა ხ ე 7. მრგვალ-ბრტყელი რთული, შეტყუპებული მძივები, ერთი მათგანი ცისფერი დახშული მინისაა და შედგება ორი თანატოლი მძივისაგან; მეორე კი, ყვითელი გამჟვარვალე მინის, სამი მძივისაგან (2 ეგზ.), სიგრძე — 8—12 მმ, დიამეტრი 5—7 მმ (ტაბ. XI_{7,9}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁰ (XII—XIII სს.).

ს ა ხ ე 8. ცილინდრული შეტყუპებული მძივები. ცისფერი გაუმჟვარი მინისაა. შედგება ერთმანეთის გაყოლებაზე მდებარე ორი მოკლე ცილინდრისაგან (2 ეგზ.), სიგრძე — 7 მმ, დიამეტრი — 9 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²², რუსთავი²³ (XII—XIII სს.).

ს ა ხ ე 9. პარალელურად განლაგებული შეტყუპებული მძივი ანუ მძივგამყოფი. ცისფერი გაუმჟვარი მინის. ძალზე ირიზებული. მცირე ზომის (1 ეგზ.), სიგრძე — 7 მმ, საერთო დიამეტრი — 9 მმ (ტაბ. XI₈).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁴ (XII—XIII სს.).

როგორც ვხედავთ, ღერძზე მინის დახვევით მიღებული სადა, შემკობელი მძივები ფორმის მრავალგვარობით გამოირჩევიან. მათ შორის შესაძლებელი გახდა 9 სახის გამოყოფა. მართალია, დღეისათვის ზოგი სახე მხოლოდ ერთი ან ორი მძივითაა წარმოდგენილი, მაგრამ თვალსაჩინოებისათვის მაინც საჭიროდ ვცანით მათი ცალკე გამოყოფა. მძივების უმრავლესობა საშუალო ზომისაა, ხშირია აგრეთვე წვრილი ჭიჭმატა და იოტა მძივები. მძივების ძირითადი ნაწილი დაუდევარი ნახელავია — მინა ირიზებული.

მძივები დამზადებულია უმთავრესად ფერადი, ბაცი შეფერილობის მინისაგან. შედარებით იშვიათად გვხვდება შავი და ლურჯი მინაც.

¹⁸ სს მ, ინვ. № 1543, 2010, 61—64/779, 81—65/1243/3 ეგზ./, 1245/18 ეგზ. და სხვ.

¹⁹ რ მ მ, ინვ. № 2082 (მძივების გრძელი აცმა).

²⁰ სს მ, ინვ. № 81—65/1245 (8 ეგზ.).

²¹ სს მ, ინვ. № 81—65/1245, 1542.

²² სს მ, ინვ. № 81—65/1245.

²³ რ მ მ, ინვ. № 1808.

²⁴ სს მ, ინვ. № 81—65/1245.

ფართოდაა გამოყენებული სხვადასხვა გამჭვირვალობის თეთრი; ყვითელი, ცისფერი, წითელი და მწვანე ფერის მინა. განსაკუთრებით ხშირად აღინიშნება ცისფერი დახშული მინისაგან ანუ პასტისაგან დამზადებული მძივები.

ტიპი II. ორნამენტირებული მძივები. მინის მძივების მხატვრული შემკობა-დამუშავება გაპირობებულია მათი დამზადების ტექნიკით. ღერძზე წამოცმული მძივი გარეგანი დაწოლისა და დამუშავების შედეგად არ ვანიცდის არხის დეფორმაციას და შესაძლებლობას აძლევს ოსტატს გამოიყენოს მინის მხატვრული შემკობის ისეთი ხერხები, როგორიცაა ინკრუსტირება და დაღარვა.

აღსანიშნავია, რომ XI—XIII სს. მძივებს შორის ინკრუსტირებული და დაღარული მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ამიტომ სახეებში, რომლებიც ორნამენტის ხასიათის მიხედვით გვაქვს გამოყოფილი, მძივებს ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით არ ვანაწევრებთ და ზოგადად ვიძლევიტ მათ აღწერას.

ს ა ხ ე I. ინკრუსტირებული მძივები გვხვდება სხვადასხვა ფორმის — სფერული, ელიფსოიდური, ცილინდრული, ერთ შემთხვევაში კი დიდ-პატარა ცილინდრი ერთმანეთის პარალელურადაა შეტყუპებული (ტაბ. XI₁₀—16,19). მძივები დამზადებულია დახშული ან ნახევრადგამჭირვალე უმთავრესად შავი, ლურჯი, ერთ შემთხვევაში კი ცისფერი მინისაგან. მძივის მუქი ფონი ეფექტურადაა აჭრელებული თეთრი, ყვითელი, ყავისფერი და წითელი ფერის თვლებით. სხვადასხვა მოხაზულობის თვლები, ვარშემოხაზული განსხვავებული ფერის წრეებითა და წამწამებით, გვხვდება როგორც გაბნეული სახით (ტაბ. XI₁₀), ისე გადაბმულ წრეხაზებში ჩასმული (ტაბ. XI_{13,19}). საინტერესოა რუსთავის ცისფერი დახშული მინის მსხვილი მძივი, შემკული ყვითელი და ყავისფერი ვარსკვლავისებრი გამოსახულებებით (ტაბ. XI₁₆), აგრეთვე შავი მძივი ზედაპირზე წითელი მინის ურთიერთგადამკვეთი ზოლებით (ტაბ. XI₁₅). ორნამენტი უმთავრესად შესულია მძივის სტრუქტურაში, მხოლოდ ერთ შემთხვევაში გაბნეულად ჩასმული მრგვალი თვლები რელიეფურადაა გამოყოფილი (ტაბ. XI₁₁). ერთი შავი მინის მძივი თეთრი ტალღური სარტყლითაა შემკული. მძივები განსხვავებული ზომისაა, ჭარბობს საშუალო ზომის ნიმუშები (9 ეგზ.). ზომა 14—15 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁵, რუსთავი²⁶ (XII — უმთავრესად — XIII სს.).

ზემოთ დასახელებული მძივების ნაწილს ანალოგები მოეძებნება სიონის შუაფეოდალური ხანის მძივებს შორის²⁷.

²⁵ სს მ, ინვ. № 1577, 81—65/1104, 1289, 61—64/853, 6—61/75.

²⁶ რ მ მ, ექსპოზიცია.

²⁷ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106—107, სურ. 14 6,62, 334.

როგორც ვხედავთ, XI—XIII სს. მძივებს შორის ინკრუსტირებული ნიმუშები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი. მიუხედავად ამისა, თითოეული მძივი ფორმისა და ორნამენტული სახის თავისებურებით გამოირჩევა.

აღსანიშნავია, რომ ზოგი მათგანის, მაგალითად, რუსთავის ინკრუსტირებული მძივების ანალოგები ჩვენთვის უცნობია, დმანისის მძივებს შორის კი ნაწილს შესაძარებელი მასალა მოეძებნება. შავი მინის მძივები ტალღური სარტყლით, აგრეთვე ოვალეზში ჩასმული ფერადი თვლებით გვხვდება სომხეთში²⁸. უკანასკნელნი აღმოჩენილია აგრეთვე შუა აზიის ქალაქ მუნჩაკ-თეფეში²⁹. შავი მინის მძივები, შემკული თეთრ გადაბმულ წრეებში ფერადი თვლებით, რომლებიც ზოგჯერ სხივებშია ჩასმული, მიკვლეულია სარკელ-ბელაია ვეჟაში³⁰ და ორენ-ყალაში³¹.

ინკრუსტირებული მძივების წარმოების ნაშთები აფრასიაბშია მიკვლეული (IX—X სს.). ეს არის მინის სახელოსნოსაგან მოცილებული მცირე მასშტაბის ინდივიდუალური წარმოების კერა. აქ აღმოჩენილი მძივები მეტად თავისებური, ლოკალური ხასიათით გამოირჩევიან — მძივების შიგნით დატანილია თიხის მილი, ხოლო თვლები ჩასმულია თაბაშირისებურ ჩარჩოში³². მსგავსი მძივები არქეოლოგიურ ლიტერატურაში არ არის აღნიშნული.

ს ა ხ ე 2. ტანდალარული მძივები გვხვდება სფერული ან მრავალბრტყელი ფორმის. ღარების რაოდენობა და განაწილება არათანაბარია. მათი განივკვეთი, ღარების რაოდენობის მიხედვით, ოთხ, ხუთ ან მრავალფურცელა ყვავილის მოყვანილობისაა. მძივები დამზადებულია ნახევრადგამჭვირვალე ყვითელი, დახშული ცისფერი და ყავისფერი მინისაგან (12 ეგზ). სიგრძე — 4—10 მმ, დიამეტრი — 5—10 მმ (ტაბ. XI_{17,20}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³³, რუსთავი³⁴ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური მძივები მიკვლეულია აგრეთვე სიონის შუაფეოდალური პერიოდის სამარხებში³⁵. XI—XIII სს. ტანდალარული მძივების ვა-

²⁸ ს ს ი მ, 1917/258, 1917/84, 2243/344, 1917/257, 1847/97.

²⁹ З. А. Львова, Стекланные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи. МИА, № 7, М. — Л., 1959, с. 330.

³⁰ З. А. Львова, დასახ. ნაშრ., სურ. 67—8.

³¹ ი ი მ, ივ. № 4033.

³² А. С. Боброва, Бусы из Афрасиаба, КСИИМК, XXX, М.—Л., 1949, 83. 121—123.

³³ ს ს მ, ივ. № 1532, 1539, 1540, 1941, 81—65/1245 (4 ეგზ.).

³⁴ რ მ მ, ივ. № 484, 1798 (2 ეგზ.) 1823.

³⁵ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 106—107. სურ. 14.

ვრცელების არე ფართოა. ისინი გვხვდება სომხეთში³⁶, ძველი რუსეთის ტერიტორიაზე³⁷, შუა აზიაში³⁸.

ს ა ხ ე 3. ოქროს საღებავით მოხატული და ფილიგრანული ვარდულებით შემკული მძივი ორნამენტირებულ მძივებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. მძივი სფერული მოყვანილობისაა, ნაკლული. მწვანე, ნახევრადგამჭვირვალე მინის. მძივის ზედაპირი ოქროს საღებავით გარშემოვლებული წრეებით სამ ნაწილადაა გაყოფილი. წრეხაზებს შორის ჩართულია ფილიგრანული, რძისებრი თეთრი მინის ქაღებისაგან შედგენილი ვარდულები, ყვითელი ან ოქროსფერი მინის გულით (1 ეგზ.). ზომა — 13—14 მმ (ტაბ. XI₁₈).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³⁹ (XIII ს.).

მძივი ფაქიზი, დახვეწილი ნახელავია. მისი დამზადების ტექნიკა რთული ჩანს და ჩვენთვის უცნობია. ამიტომ იგი პირობითად გვაქვს შეტანილი ამ ტიპის ორნამენტირებულ მძივებს შორის.

მძივის შესამკობად გამოყენებულია მინის მხატვრული დამუშავების ორი ხერხი — მოოქრვა და ფილიგრანი. წრეები, შესრულებული ოქროს საღებავით, ზედაპირულადაა მოხატული. ვარდულის სახე კი, ფილიგრანული ტექნიკის შესანიშნავი ნიმუში, შეტანილია უშუალოდ მინის მასაში. იგი ყველა შემთხვევაში სიმეტრიულია. მინის მხატვრული დამუშავების ეს უკანასკნელი ხერხი — ფილიგრანი, შუა საუკუნეების ვენეციური მინის წარმოების ყველაზე მნიშვნელოვანი მიღწევაა. მისი დამზადების ტექნოლოგია საუკუნეების მანძილზე ვენეციელი მინის-მწარმოებლების საიდუმლოებას წარმოადგენდა⁴⁰. ოქროს საღებავით მინის მოხატვა ანუ მოოქრვა აგრეთვე ვენეციური მინის წარმოების ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული მხატვრული ხერხი იყო.

მძივის შესამკობად აღნიშნული მხატვრული ხერხების გამოყენება საფუძველს გვაძლევს იგი ვენეციური წარმოების პროდუქტად მივიჩნიოთ.

³⁶ ს ს მ, 123/925, 1917/257, 1917/85.

³⁷ З. А. Львова, Технологическая классификация стеклянных бус домонгольской Руси, Сообщения гсс. Эрмитажа, XIV, Л., с. 17, рис. 10—12; Ю. Л. Щапова, Стеклянные бусы древнего Новгорода, МИА, 55, 1956, с. 165, табл. I^{1,2}; А. В. Арциховский, Курганы вятичей, РАНИОН, М., 1930, с. 34, рис. 31.

³⁸ Е. Атагарриев. О некстсрых средневековых женских украшениях из Шехр-Ислама, Известия Академии наук Туркменской ССР, № 1, Ашхабад, 1965, с. 17, табл. III, рис. 17; О. А. Вишневецкая, Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хсрезма, Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958—61 гг., II. М., 1963 г., рис. 4₁₂.

³⁹ ს ს მ, იბვ. № 6—61:75.

⁴⁰ Н. Качалов, Стекло, М., 1959, с. 113—114.

II ქვეჯგუფი. მყარი მინის გამოჭრა-დამუშავების გზით დაზადებული მძივები იმეორებენ ქვის მძივების ფორმას და ძირითადად მათ მინაბაძებს წარმოადგენენ. მათ შორის გვხვდება როგორც მრავალწახნაგა, ისე ბრტყელი, ფიგურულად გამოჭრილი ფორმის მძივები. ამ უკანასკნელთაგან ზოგი ინკრუსტირებულია.

ტიპი I. მრავალწახნაგები (12 ეგზ.).

სახე 1. მრავალწახნაგა მძივები. თითოეული წახნაგი ხუთკუთხედს წარმოადგენს, ხასიათდება ცილინდრული არხით, სწორი ფორმითა და დახვეწილი დამუშავებით. სამი მძივი გამჭვირვალე ყვითელი მინისაა, ორი — გამჭვირვალე თეთრი, თითო ეგზემპლარი კი — ნარინჯისფერი და გამჭვირვალე მწვანე (7 ეგზ.). მძივები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ზომით: სიგრძე — 3-12 მმ, სიგანე — 4-14 მმ (ტაბ. XII₂₂).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁴¹, თუშეთი⁴² (IXI—XIII სს.)

სახე 2. მრავალწახნაგა მძივები — თითოეული წახნაგი სამკუთხა მოყვანილობისაა, არხი — ცილინდრული. ერთი მძივი მუქი-ყვითელი ნახევრადგამჭვირვალე მინისა, მეორე კი — თეთრი, გამჭვირვალე. სიგრძე — 7 მმ, სიგანე — 8—10 მმ (ტაბ. XI₂₁).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁴³ (XII—XIII სს.).

სახე 3. ექვსწახნაგა, პრიზმული მოყვანილობის მძივები. ერთი მათგანი სწორი ფორმისაა, მეორეს კი ბოლოებისაკენ შევიწროებული წახნაგები აქვს. არხი ცილინდრულია. მძივები დამზადებულია მწვანე ვაუმჭვირი მინისაგან (2 ეგზ.). ზომა 17—19 მმ, 8—17 მმ (ტაბ. XI_{23,24}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁴⁴ (XII—XIII სს.).

სახე 4. რვაწახნაგა, წაკვეთილი პირამიდის ფორმის მძივი, ფართო, ცილინდრული არხით. დამზადებულია ცისფერი დახშული მინისაგან (1 ეგზ.). ზომა — 15—18 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁴⁵ (XII—XIII სს.).

როგორც ცნობილია, ძვირფასი და ფერადი ქვების იმიტაციის ხელოვნება აღმოსავლეთის ქვეყნებში უძველეს წარსულში ჩაისახა. იგი განსაკუთრებით მაღალ დონეზე ავიდა და ფართოდ გაიშალა ელინისტურსა და რომაულ ხანაში, ხოლო საშუალო საუკუნეებში შედარებით დაქვეითდა⁴⁶.

⁴¹ სსმ, ივ. № 1538, 1555, 2544, 81—65/1119, 1683,

⁴² სსმ, ივ. № 27—32/166.

⁴³ სსმ, ივ. № 844, 2531.

⁴⁴ სსმ, ივ. № 2—63/491, 548.

⁴⁵ სსმ, ივ. № 2—62/235.

⁴⁶ Г. Г. Лемлейн, Минералогические сведения, сообщаемые в трактате Бируни, Минералогия, М., 1963, с. 376.

ჩვენ მიერ განხილული სხვადასხვა ელფერისა და გამჭვირვალობის მქონე ყვითელი და ნარინჯისფერი მინის მძივები სარდიონისა და ქარვის იმიტაციას წარმოადგენენ. თეთრი მინის მძივები მთის ბროლის მინაბადებია. ცისფერი დახშული მინა ფირუზს მოგვაგონებს, გაუმჭვირი მწვანე — იასპს, ხოლო გამჭვირვალე მწვანე — ზურმუხტს.

საქართველოში XI—XIII სს. მძივებს შორის ფერადი ქვის მძივების მინაბადების რიცხვი მცირეა. იშვიათია მათი მოპოვების შემთხვევები საქართველოს გარეთაც.

მინის მრავალწახნაგა მძივები ერთეული სახით გვხვდება VIII—IX სს. ძველ ლადოგაში⁴⁷. IX—X სს. და გამონაკლისის სახით XI ს. ისინი გავრცელებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ რუსეთის სოფლის ყორღანებში. ამ უკანასკნელებს მ. ფეხნერი იმპორტულ ნაწარმად მიიჩნევს⁴⁸. სამეცნიერო ლიტერატურაში XI ს. შემდგომ ამ ტიპის მძივების მოპოვების შემთხვევები არ არის აღნიშნული. სინქრონული, წახნაგოვანი მძივები მცირე რაოდენობით მიკვლეულია სომხეთში — ანისისა და დვინის X—XIII სს. მასალებს შორის⁴⁹. მაგრამ ფორმით და შეფერილობით ისინი განსხვავდებიან საქართველოს ზემო-განხილული მძივებისაგან. მათ შორის აღსანიშნავია წითელი, გამჭვირვალე მინის მძივები და ფერადი მინის პასტით ინკრუსტირებული ნიმუშები.

XI—XIII სს. ქვის მძივების მინაბადებს გვხვდებით აგრეთვე შუა აზიაში. შეხრ-ისლამში აღმოჩენილი მწვანე მინის მძივები პრიზმულია და ჩვენ მიერ განხილული პრიზმული მძივების პირდაპირ ანალოგიას წარმოადგენენ. აქვე დადასტურებულია ანალოგიური ფორმის ლურჯი მინის მძივებიც⁵⁰. კუვის იმიტირებული მძივები დამზადებულია უმთავრესად ცისფერი მინის პასტისაგან. ერთი, თოთხმეტწახნაგა მძივი კი რპისებრ თეთრი მინისაა⁵¹.

ამრიგად, XI—XIII სს. ქვის მძივების მინაბადების გავრცელების არე საქართველო-სომხეთითა და შუა აზიით ისაზღვრება. ამასთან, აღნიშნულ ტერიტორიაზე მათი მოპოვების შემთხვევები იშვიათია.

⁴⁷ З. А. Львова, Восточноевропейские стеклянные украшения VIII—XII вв. Л., 1961, с. 7.

⁴⁸ М. В. Фехнер, К вопросу об экзотических связях древнерусской деревни, Труды гос. Исторического музея, вып. 33, М., 1959, с. 170.

⁴⁹ სიმ, ივ. № 123/936, 123/967, 1913/153, 2197/193, 2197/294, 1913/153.

⁵⁰ Е. Атагарьев, дах. ნაშრომი, გვ. 15, ტაბ. 111₁₆.

⁵¹ И. Ахраров, З. Усманова, Бусы из Кувы, Труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 200, Ташкент, 1963, с. 94.

საყურადღებოა, რომ საქართველოს, სომხეთისა და შუა აზიის მძივები ტექნიკური და ტიპობრივი მსგავსების მიუხედავად, განსხვავდებიან ფორმითა და მინის შეფერილობით. რადგან ჩვენთვის ცნობილი არ არის სხვა, უფრო ჭარბი და მეტყველი ანალოგიური მასალა, ამიტომ გვიძნელდება ისინი ერთ რომელიმე საწარმოო ცენტრს მივაკუთვნოთ. ლოკალური თავისებურებების გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, რომ მათი დამზადება შესაძლოა ხდებოდა ადგილობრივ საწარმოო ცენტრებში.

ტიპი II. ბრტყელი, ფიგურული მძივები.

სახე I. ფიგურულად გამოჭრილი მძივსაკიდი, ბაცი ცისფერი დახშული მინის. ზედა, შევიწროებულ ნაწილში წვრილი არხით (I ეგზ.). ზომა — 10—12 მმ (ტაბ. XI₂₆).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁵² (XII—XIII სს.).

აღსანიშნავია, რომ დმანისში გვხვდება აგრეთვე ანალოგიური ფორმის ლაევარდისა⁵³ და ფაიანსის⁵⁴ მძივსაკიდები.

სახე 2. ბრტყელი, ფიგურულად გამოჭრილი ინკრუსტირებული მძივგამყოფები. ერთი მათგანი მუქი მწვანე გაუმჟვირი მინისაა. მის ზედაპირზე ამოკვეთილია სიმეტრიულად განლაგებული წვრილი ბუდეები (ტაბ. XI₂₅). მეორე მძივი ცისფერი დახშული მინისაა მრგვალი ბუდით ცენტრში (ტაბ. XI₂₇). ეს უკანასკნელი ზედმიწევნით იმეორებს მასთან ერთად აღმოჩენილი სადაფის მძივგამყოფის ფორმას⁵⁵. ინკრუსტირება შესრულებულია დამუშავების ცივი ხერხით და არა შერბილებულ მინაში ფერადი თვლების დაწნეხვის გზით, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა. ბუდეები ბურღის საშუალებით სწორად და სიმეტრიულადაა ამოღებული. ისინი შევსებული უნდა ყოფილიყო ფერადი მინის პასტით (2 ეგზ.). ზომა: 7-17 მმ. 8-11 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁵⁶ (XII—XIII სს.).

ინკრუსტირებული მინის მძივების მცირერიცხოვანი ჯგუფი მიკვლეულია დვინში⁵⁷. მათ შორის გვხვდება სრულიად სალი, დაუზიანებელი ნიმუშები, ბუდეებში შერჩენილი ფერადი პასტით. განსხვავებით ჩვენ მიერ განხილული მძივებისაგან ისინი წახნაგოვანია.

საინტერესოა, რომ საქართველოსა და სომხეთის ქვის მძივებს შორის ინკრუსტირებული მძივების აღმოჩენის ერთეული შემთხვევა გვაქვს. ინკრუსტაციებით უნდა ყოფილიყო შემკული დმანისში⁵⁸ და რუსთავში

⁵² სსმ, ინვ. № 775.

⁵³ სსმ, ინვ. № 81—55/1245.

⁵⁴ სსმ, ინვ. № 1524, 81—55/1245.

⁵⁵ სსმ, ინვ. № 1245.

⁵⁶ სსმ, ინვ. № 81—65/1245, 1524.

⁵⁷ სსიმ, ინვ. № 1913/153.

⁵⁸ სსმ, ინვ. № 81—65/1245.

აღმოჩენილი ლაჟვარდის მძივები, ზედაპირზე ამოკვეთილი მრგვალი ბუდეებით⁵⁹, აგრეთვე გიშრის მძივი დვინიდან⁶⁰.

ამრიგად, მყარი მინის გამოჭრა-დამუშავების გზით დამზადებული მძივები, მთელი რიგი არსებითი ნიშნებით, როგორიცაა დამზადების ტექნიკა, ფორმა, შემკულობა-ინკრუსტაციის ხერხი, ქვის მძივების მსგავსნი არიან და მათ მინაბადებს წარმოადგენენ.

ამგვარი მძივები იშვიათობას წარმოადგენს. მათი გავრცელების არე საქართველოში და სომხეთში შემოისაზღვრება.

III ქვეჯგუფი. მინის გაჭიმვით დამზადებული მძივები — შუა-ფეოდალური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიურ მასალებს შორის მცირე რაოდენობით გვხვდება. დამზადების ტექნიკითა და ფორმით მათ შორის ორი სახე გამოიყოფა: ერთი — მარტივი, მილისებრი, მეორე კი — რთული, მრავალნაწილიანი, „მოვერცხლილი“.

სახე I. გრძელი და წვრილი მილისებრი მძივები, ვიწრო არხით, ლურჯი, ნახევრადგამჭვირვალე მინის (2 ეგზ.). ზომა — 20 (ტაბ. XI₂₉).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი⁶¹ (XI—XIII სს.).

აღნიშნული მძივები, ე. წ. სტეკლიარუსი, შუა საუკუნეების ვენეციური მინის პროდუქციის ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობა იყო. იგი, ბისერთან ერთად, ფართოდ გამოიყენებოდა ნაქარგობაში⁶². აღსანიშნავია, რომ ბისერი, ამ მოგრძო მილისებრი მძივების მოკლე ჩამონაჭრები, საქართველოს მასალებს შორის არ გვხვდება.

სახე 2. მრავალნაწილიანი მძივები. ვ. ლომთათიძე მათ ფორმით თხილის „ჯანჯუხას“ ადარებს⁶³. ერთი მათგანი ხუთი მძივისაგან შედგება, ორი — ორ-ორი მძივისაგან, დანარჩენები კი ფრაგმენტების სახით თითო-თითო გვხვდება.

მძივები სამფენაა. უფერო მინის ორ თხელ ფენას შორის მოთავსებულია შუასადები — უთხელესი ვერცხლის ფოლგა, რომელიც მძივს მარგალიტის ელვარებას აძლევს. მძივები დაყალიბებულია მრავალ ნაწილად ჯერ კიდევ ცალ მდგომარეობაში, ფიგურული მაშის საშუალებით (8 ეგზ.). ზომა: სიგრძე — 31 მმ (ტაბ XI₂₈).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁶⁴, რუსთავი⁶⁵ (XII—XIII სს.).

საინტერესოა, რომ ბირუნის მინერალოგიურ ტრაქტატში

⁵⁹ რმმ, ივნ. № 1794.

⁶⁰ სსიშ, ივნ. № 1913/175.

⁶¹ რმმ, ივნ. № 737.

⁶² Н. Каналов, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

⁶³ ვ. ლომთათიძე, კლდეების სამაროვანი, თბ., 1957, გვ. 57.

⁶⁴ სსშ, ივნ. № 2—63:474, 91—65:1245/რამდენიმე ეგზ./

⁶⁵ რმმ, ივნ. № 2080.

მოხსენებული ხელოვნური მარგალიტის ერთ-ერთი სახეობა — მახშალაბა, ზემოთ განხილული მძივების მსგავსად, მინით დაფარული ვერცხლისაგანაა დამზადებული⁶⁶. ჩვენ მიერ განხილული მძივები ფორმით მრავალნაწილიანი ანუ დაკბილული ჯიშის მარგალიტის (მუდარასი, მუზარანი) მსგავსია. ბირუნის გაფრთხილება იმის შესახებ, რომ ამ სახის მარგალიტის შეძენის დროს განსაკუთრებული ყურადღებაა საჭირო, რომ არ მოტყუვდე⁶⁷, მიუთითებს ამ ფორმის მარგალიტის მინაბაძების ფართო გავრცელებაზე. როგორც ბირუნის მიერ ციტირებული პოეტური ნაწარმოებებიდან ჩანს, შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში ბუნებრივი მარგალიტის გვერდით ხელოვნურ მარგალიტსაც ფართო გამოყენება და სათანადო დაფასება ჰქონდა⁶⁸.

მარგალიტის მინაბაძების დამზადების ხელოვნებას ფლობდნენ აგრეთვე ვენეციელი მინისმკეთებელი ოსტატები⁶⁹. მაგრამ როგორი იყო ეს მინაბაძები, ჩვენთვის უცნობია.

გ. ლემლეინის დაკვირვებით, მარგალიტის ყოველგვარი იმიტაცია (ვერცხლის, იშვიათად კი ოქროს — შუასაღებით) ელინისტური ხანიდან ფართო გავრცელებას პოულობს შავიზღვისპირეთში, დნეპრისპირეთში, აზიერკავკასიაში და შუა აზიაში⁷⁰. საქართველოში ყველაზე ადრეული ხელოვნური მარგალიტი გვიანანტიკური ხანის სამთავროსა და კლდეეთის სამაროვნებში აღმოჩენილი „ჯანჯუხის“ ფორმის ხუთმაგი და ორმაგი მოოქრული მძივებია⁷¹.

აქ განხილული მძივების სინქრონული ანალოგები, აგრეთვე ცილინდრული ფორმის შეტყუპებული მძივების აღმოჩენის ერთეული შემთხვევები დადასტურებულია სომხეთში — დვინსა და გარნისში⁷². მოვერცხლილ-მოოქრული მრავალნაწილიანი მძივები, ახ. წ. I—X სს. გავრცელებულია აღმოსავლეთ ევროპაში, ბალტიისპირეთიდან კავკასიამდე. გვხვდება ისინი აგრეთვე სკანდინავიაში, შუა აზიაში, ინდოეთში და დასავლეთ ევროპაში — პოლონეთის, ბულგარეთისა და ჩეხოსლოვაკიის ტერიტორიაზე⁷³.

⁶⁶ Б и р у н и, Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия), М., 1963, с. 129.

⁶⁷ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 112—113.

⁶⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 94—132.

⁶⁹ Н. Качалов, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

⁷⁰ Г. Г. Лемлейн, Минералогические сведения в трактате Бируни, с. 380.

⁷¹ გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 57, ტაბ. XVII.

⁷² ს ს ი მ, იზვ. № 1247/97, 2243 /344, 1964/94.

⁷³ З. А. Львова, Восточнославянские стеклянные украшения VIII—XII вв. с. 8.

X—XII სს. ძველი რუსეთის ქალაქებსა და სოფლის ყორღანებში აგრეთვე გავრცელებულია მრავალნაწილიანი და სხვა ფორმის მძივები ლითონის შუასადებით. მრავალნაწილიანი მძივები, ჩვენი მასალისაგან განსხვავებით, უმთავრესად უფრო მსხვილი და ახლოს მიჯრილი ბურთულეებისაგან შედგება⁷⁴. ამ ტიპის მძივებს, მათი ფართო გავრცელების გამო, დიდი ხნის განმავლობაში სლავურ სამკაულად თვლიდნენ და კრივიჩების ერთ-ერთ ეთნიკურ ნიშნადაც კი მიიჩნევდნენ⁷⁵. მაგრამ როდესაც მძივების ქიმიური შესწავლით დადგინდა, რომ მათი უმრავლესობა დამზადებულია ე. წ. „ანტიკური რეცეპტით“ (ნატრიუმ-კალიუმ-სილიციუმიანი მინა) და მხოლოდ მცირე პროცენტია დამზადებული ტიპური რუსული მინისაგან (კალიუმ-ტყვიის), აზრი მათი ადგილობრივი, სლავური წარმომავლობის შესახებ შეიცვალა. მ. ბეზბოროდოვის ქიმიურ გამოკვლევებზე დაყრდნობით, მ. ფეხნერი მათ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ნაწარმად მიიჩნევს. ამასთან დასძენს, რომ ამ მძივების საწარმოო ცენტრის დადგენა ძნელია ეგვიპტის, სირიისა და სხვა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების განათხარი მასალების გაცნობამდე⁷⁶. ი. შჩაპოვა ამ ტიპის მძივებს ბიზანტიას უკავშირებს, სადაც საშუალო საუკუნეებში ოქროთი მინის შემკობა, მინის მხატვრული დამუშავების ფართოდ გავრცელებული ხერხი იყო⁷⁷. ასეთ ვითარებაში განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ბირუნის ერთი განმარტება ხელოვნურ მარგალიტზე მსჯელობის დროს: «Махшалаба — это стекло, которым бедунники покрывают серебро»⁷⁸. ამ განმარტების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ხელოვნური მარგალიტის წარმოების ერთ-ერთი ცენტრი არაბეთის ნახევარკუნძული იყო, სადაც ეს ხელობა ქალთა საქმიანობას წარმოადგენდა. ამ დასკვნას ერთგვარად ამაგრებს მ. ფეხნერის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ ამ ტიპის მძივებისა და არაბული ღირებულების გავრცელების სფერო ერთი და იგივეა⁷⁹.

ჩვენ მიერ განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ XI—XIII სს. მძივების უმრავლესობა დამზადებულია ყველაზე პრიმიტიული ხერხით — ღერძზე მინის მასის დახვევის გზით. ანალოგიური ვითარება აღინიშნება სომხეთში, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე და ჩრდილო კავკასიაში. აღვნიშნავთ აგრეთვე, რომ XI—XIII სს. აღმო-

⁷⁴ М. В. Фехнер, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 158—168, ნახ. 3 და 4; З. Львова, *Технологическая классификация стеклянных бус дсмонгольской Руси*, с. 17.

⁷⁵ А. В. Арциховский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 110—113, 137.

⁷⁶ М. В. Фехнер, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 164.

⁷⁷ Ю. Л. Щапова, *О происхождении некоторых типов древнерусских бус*, СА, № 2, М., 1962, с. 94—96.

⁷⁸ Бирунн, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 129.

⁷⁹ М. В. Фехнер, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 166.

სავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე გარვცელებული მძივების უმრავლესობა აგრეთვე ამ ტექნიკითაა დამზადებული⁸⁰. ეს გარემოება საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ მათი წარმოების ცენტრების არსებობა აღნიშნულ ტერიტორიაზე.

საქართველოში აღმოჩენილ მინის საწარმოებში, მართალია, მინის მძივების წარმოების ნაშთები არ არის მიკვლეული, მაგრამ ეს გარემოება არ გამორიცხავს მათი ადგილობრივი წარმოების შესაძლებლობას. განვითარებული ფეოდალური ხანის საქართველოში მინის წარმოების მაღალი დონე და სახელოსნოთა ფართო ქსელის არსებობა ქალაქად და სოფლად გვიკარნახებს ვიფიქროთ, რომ მძივების წარმოება მინის მოხელეობის ერთ-ერთი დარგი უნდა ყოფილიყო. მით უფრო, რომ მინის მძივების წარმოების პრიმიტიული წესი მათი ინდივიდუალური წარმოების პირობებს ქმნიდა მინის სახელოსნოების გარეთ, მათ ბაზაზე⁸¹. ამგვარი კერები არაერთგზის დასტურდება სხვადასხვა ქვეყნის არქეოლოგიური მონაცემებით. ამის საუკეთესო ილუსტრაციაა თუნდაც აფრასიაში მიკვლეული მინის მძივების ინდივიდუალური წარმოების ნაშთები — მომცრო ტიგელი, ფერადი თვლებით შემკული ნახევარფაბრიკატი თუ წუნდებელი მძივები, თიხის მილები ზოგ მათგანზე დახვეული მინის მასით, საბეჭდე თვლები და სხვა⁸². აღნიშნული მასალა წარმოადგენს თვალსაჩინო მონაპოვარს მძივების დამზადება-შემკობის ტექნიკური პროცესების აღსადგენად, ამავე დროს ნათელყოფს, რომ მძივების და სხვა ამგვარი წვრილმანი ნივთების დამზადება ხდებოდა არა მინის სახელოსნოებში, არამედ მათ გარეთაც. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ვენეციაში მინის მძივები, ბისერი და სხვა წვრილმანი პროდუქცია, რომელიც გაერთიანებული იყო საერთო სახელწოდებით „Conteria“, კეთდებოდა დიდ საწარმოებში დამზადებული ნახევარფაბრიკატი მასალისაგან, მათ კედლებს გარეთ, სარჩილავი სანთურისა და პრიმიტიული მაგიდის ქურის საშუალებით. როგორც ნ. კაჩალოვი აღნიშნავს, სწორედ ამ ტიპის სახელოსნოები უნდა დარჩენილიყო ქალაქის ტერიტორიაზე მას შემდეგ, რაც XIII ს. ხანძრის წარმოქმნის საშიშროებისა და სანიტარულ-ტექნიკური წესრიგის დასამყარებლად დიდი სახელოსნოები, სადაც მინის სახარში ქურები იყო გამართული, გადაიტანეს კუნძულ მურანოზე⁸³.

⁸⁰ З. А. Львова, Восточноевропейские стеклянные украшения VIII — XII вв., с. 10—11.

⁸¹ М. А. Безбородов, Технология производства стеклянных бус в древности, Труды гос. Исторического Музея, вып. 33, М., 1959, с. 227.

⁸² А. С. Боброва, დასახ. ნაშრ., გვ. 121—123.

⁸³ Н. Качалов, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

ნაქალაქარ ღმანისის და სხვა ძეგლების საცხოვრებელ თუ სამე-
რუნეო ნაგებობებში გაბნეული მინის ზოდები და ნახევარფაბრიკატი
ღეროები ფაქტობრივი დადასტურებაა იმისა, რომ მინის სამკაულის
ნაწილი პრიმიტიულ პირობებში, სახელოსნოს გარეთ, სახელოსნოებში
დამზადებული ნახევარფაბრიკატი მასალისაგან ფორმირდებოდა და
ინდივიდუალური წარმოების პროდუქტს წარმოადგენდა. ამდენად ის
გარემოება, რომ საქართველოს მინის საწარმოებში მათი წარმოების
კვალი არ ჩანს, არ გამორიცხავს ზოგიერთი მათგანის ადგილობრივ,
ქართულ წარმომავლობას.

აღსანიშნავია, რომ პრიმიტიული, ღეროზე მინის მასის დახვევის
გზით დამზადებული მძივების გვერდით, რომელიც ჩვენ ადგილობრივ
ნაწარმად მიგვაჩნია, შედარებით იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება გან-
სხვავებული ტექნიკით დამზადებული მძივები. მათი ნაწილი, კერძოდ,
მყარი მინის გამოჭრა-დამუშავების გზით მიღებული მძივები, ჩვენ
აგრეთვე საქართველოსა და საზოგადოდ ამიერკავკასიის სახელოსნოე-
ბის ნაწარმად მიგვაჩნია. მძივების მხოლოდ მცირე პროცენტია იმპორ-
ტული, კერძოდ, მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და ვენეციის
მინის სახელოსნოების პროდუქტია.

II ჯგუფი. ფაიანსის მძივები და მძივსაკიდეები

საქართველოს ფეოდალური ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვარს შო-
რის ფაიანსის სამკაული მეტად დამახასიათებელ და საინტერესო მასა-
ლას წარმოადგენს.

ღმანისის, ბოლნისის, გუდარეხის, უჯარმის, თბილისის, რუსთავისა
და სხვა ძეგლების არქეოლოგიურ განათხარში ფაიანსის სამკაული
წარმოდგენილია ცისფერ-ფირუზისფერი და უფერო ჭიქურით დაფარუ-
ლი მძივებით. მედალიონისებრი საკიდებიტა და ბეჭდის თვლებით.

ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის მძივები საქართველოს ტერი-
ტორიაზე პირველად თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანულ სა-
მარხებში გვხვდება. როგორც ბ. კუფტინი აღნიშნავს, ძნელია გადა-
წყვეტა იმისა, ფაიანსის მძივები ადგილობრივია თუ ყველა შემოტანი-
ლია. ამავე დროს მას უდავოდ მიაჩნია, რომ ამ მძივების ზოგიერთი
ნიმუში, კერძოდ, მუქი ცისფერი ჭიქურით, ამჟღავნებს კავშირს ეგვიპ-
ტურ სახელოსნოთა პროდუქციასთან, რომელიც ამ დროს ფართოდ
იყო გავრცელებული⁸⁴. შემდგომში, ვიდრე შუაფეოდალურ ხანამდე,
ფაიანსის მძივების აღმოჩენის შემთხვევები საქართველოს ტერიტორია-

⁸⁴ Б. А. Куфтин., Археологические раскопки в Триалети, I, Тб. 1941,
გვ. 100, ტაბ. XX₁.

ზე არ აღინიშნება. ეს კი იმის მანიშნებლად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ თრიალეთური შუაბრინჯაოს ხანის ფაიანსის მძივები იმპორტული ნაწარმია და მისი შემოტანა საქართველოში აღნიშნულ პერიოდში შემთხვევით ხასიათს ატარებდა.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში ამიერკავკასიაში, და კერძოდ საქართველოში, საყოველთაო ხმარებაში შემოდის ფაიანსის სამკაული. იგი, როგორც გ. ლომთათიძე აღნიშნავს, „სწორედ შუა ფეოდალური ხანის კუთვნილებად უნდა მივიჩნიოთ“⁸⁵.

აღნიშნულ პერიოდში საქართველოში საკმაოდ ფართოდ ჩანს გავრცელებული აგრეთვე ფაიანსისაგან დამზადებული ჭურჭელი. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებულია როგორც ადგილობრივი, ქალაქური წარმოების ფაიანსის ჭურჭლის ნიმუშები, ისე საზღვარგარეთის ცნობილი საწარმოო-სავაჭრო ცენტრებიდან შემოტანილი ნაწარმი⁸⁶.

ამდენად, ფაიანსის სამკაულის გავრცელება საქართველოში თანხვდება ფაიანსის წარმოების განვითარებას და იგი, მსგავსად ადგილობრივი ფაიანსის ჭურჭლისა, შუა ფეოდალური ეპოქის პროდუქტს წარმოადგენს.

ფაიანსის მძივები, რომლებიც შუა ფეოდალური საქართველოს მძივებს შორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ჯგუფს შეადგენს, გამოირჩევა ფორმების მრავალგვარობით და შემკულობის ნაირსახეობით.

ფაიანსის მძივების დამზადების ტექნოლოგია მარტივია. ისინი ნაძერწია ხელით. უხეშად. სწორედ ამიტომ მძივების უდიდესი ნაწილი ტლანქი ნახელავია და ხაოიანი ზედაპირით ხასიათდება. მათ შორის იშვიათად გვხვდება ფაქიზად ნახელავი მძივები, რომელთა გლუვი ზედაპირი და დახვეწილი ფორმა ყალიბის გამოყენებაზე მიუთითებს.

ფაიანსის მძივებს შორის გავრცელებულია როგორც სადა, შეუმკობელი, ისე ორნამენტირებული ნიმუშები. ორნამენტი შესრულებულია კერამიკაში ფართოდ გავრცელებული, ყველაზე მარტივი, ამოკაწრვა-ამოღარვის ტექნიკით. სველ თიხაზე წვეტიანი ან მრგვალთავიანი იარაღის საშუალებით დატანილია როგორც მარტივი სახეები — ღარების ან ფოსოების რიგი, ისე შედარებით რთული გრაფიკული ორნამენტე-

⁸⁵ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 368.

⁸⁶ ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა (XI—XIII სს), თბ., 1956, გვ. 36—38, 48—52, ტაბ. LVIII—LXIV; ნ. მამაიაშვილი, ფაიანსის წარმოების ისტორიისათვის ფეოდალური ხანის საქართველოში, მაცნე, № 2, თბ., 1966, გვ. 180—198; ნ. მამაიაშვილი, შუასაუკუნეთა საქართველოში ფაიანსის წარმოების და მოხმარების ისტორიისათვის, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1969, გვ. 108—119; ნ. მამაიაშვილი, ფაიანსის წარმოება და მოხმარება შუასაუკუნეთა საქართველოში, საკანდ. დისერტ. ავტორეფერატი, თბ., 1970, გვ. 11—15.

ბი — ურთიერთგადაბმული ჯვარედინი ხაზებისაგან შედგენილი რელიეფური, რომბისებრი სარტყლები. აღსანიშნავია, რომ ერთნაირი ფორმის მძივებისათვის ხშირად მსგავსი, თავისებური ორნამენტია დამახასიათებელი.

მძივები დამზადებულია უმთავრესად მოთეთრო ან მონაცრისფრო, ერთეულ შემთხვევაში კი მოყვითალო, მსხვილმარცვლოვანი და ნასვრეტოვანი სტრუქტურის თიხისაგან. მოოსის შკალის მიხედვით ფაიანსის მძივების 15 ნიმუშის სიმტკიცე 2-3-ს უდრის.

ფაიანსის მძივების უმრავლესობა მოჭიქულია ცისფრად და ფირუზისფრად. შედარებით იშვიათად გვხვდება უფერო, გამჭვირვალეჭიქურიანი ნიმუშები. ამოღარულ ნაწილებში სქლად ჩაღვენთილ ჭიქურს ფერადოვანი გამა შეაქვს მძივების შეფერილობაში.

ქვემოთ განხილულია საქართველოს შუაფეოდალური ხანის ფაიანსის მძივების ცალკეული ტიპები და სახეები. ფორმის მიხედვით ჩვენ მიერ გამოყოფილია შემდეგი ტიპები: ცილინდრული, კასრისებრი, წაკვეთილკონუსისებრი, რგოლისებრი, ელიფსოიდური, სფერულ-ტანდალარული, მრავალწახნაგა, ეშვისებრი, მეშტისებრი და ფიგურული, აგრეთვე ბრტყელი, მედალიონისებრი საკიდები. შემკულობის მიხედვით ტიპებში ცალკე სახეებად გვაქვს განხილული განსხვავებული ვარიანტები.

ტიპი I. ცილინდრული მძივები.

ს ა ხ ე 1. სადა მძივები. ხასიათდებიან ფართო, ცილინდრული არხით. მათ შორის შეინიშნება განსხვავება ზომასა და მოყვანილობაში. წვრილი ეგზემპლარები დაბალ ცილინდრებს წარმოადგენენ. მძივები დაფარულია ცისფერ-ფირუზისფერი ჭიქურით (78 ეგზ.). სიგრძე — 4—17 მმ, დიამეტრი — 6—20 მმ (ტაბ. XII_{1,2}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი⁸⁷, თბილისი (განჯისკარი)⁸⁸, უჯარმა⁸⁹, რუსთავი⁹⁰ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური მძივები გავრცელებულია დვინში⁹¹, ანისში⁹², გარნის-

⁸⁷ ს ს ი მ, ინვ. № 850, 2—62: 235 (2 ეგზ.), 2—63: 529, 566, 61—64: 789, 842, 887, 81—65: 1135, 1241 (2 ეგზ.), 1339, 1343, 1474 (3 ეგზ.), 1430, 1461, 1783.

⁸⁸ ს ს მ, ინვ. № 1—54: 295, 389, 410, 1815.

⁸⁹ ს ს მ, ინვ. № 2—57: 707 (2 ეგზ.), 712.

⁹⁰ რ მ მ, ინვ. № 490—491 (30 ეგზ.), 424, 5484, 1385, (4 ეგზ.), 1550, 1541, 1756,

⁸⁴ (10 ეგზ.), 1820, 1836, 1324, 1048.

⁹¹ ს ს ი მ, ინვ. № 1913—153, 2197—294 (4 ეგზ.), 2243—344 (3 ეგზ.), 1847—52, 8, 1848—55, 68 (3 ეგზ.), 1794—247. 112 (2 ეგზ.), 196, 247. 1917—84/3/ და სხვ.

⁹² ს ს ი მ, ინვ. № 123—289/3 ეგზ./, 904, 954, 917, 940, 982, 963.

ში⁹³, ორენ-ყალაში⁹⁴, ბელაია ვეჟაში⁹⁵, უვეკში⁹⁶, სარაი-ბერკეში⁹⁷, მუნჩაკ-თეფეში⁹⁸, შეხრ-ისლამში⁹⁹, შემახა-ყალაში¹⁰⁰, შახრლიკში¹⁰¹ და რარიალიკში¹⁰².

სახე 2. დაღარული მძივები. ხასიათდებიან რელიეფური ზედაპირით. ზოგ მათგანზე მკრთალი ხაზებია დატანილი. ნაწილზე კი საკმაოდ ღრმა ღარებიტაა შემკული. ღარები უმთავრესად არასიმეტრიულადაა განაწილებული — ზოგზე ორი ან სამი გვერდი-გვერდ ვანლაგებული ღარია დატანილი. შედარებით იშვიათად ღარები ქმნიან თანაბარ და მკვეთრ სახეს. ერთ შემთხვევაში ღარები ირიბადაა განლაგებული. ამ სახის ერთფეროვან, ცისფერ-ფირუზისფერი ჭიქურით დაფარულ მძივებს შორის გამოირჩევა უფეროჭიქურიანი მძივი დმანისიდან (10 ეგზ), სიგრძე — 5—18 მმ, დიამეტრი — 5—18 მმ (ტაბ. XII_{3,4,5}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი, რუსთავი (XII—XIII სს.).

სახე 3. ფოსოებით შემკული მძივები. ორნამენტული სახე — ფოსოები, დატანილია მძივის ირგვლივ შუაწელზე, ან მის მაღლა. მძივები ცისფერ-ფირუზისფრადაა მოჭიქული. ფოსოებში სქლად ჩაღვენთილი ჭიქურის ფენა საერთო ფონთან შედარებით ჩამუქებულია და „თვლების“ შთაბეჭდილებას ტოვებს (4 ეგზ.), სიგრძე — 10-15 მმ, დიამეტრი — 10-15 მმ (ტაბ. XII₆).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁰³, უჯარმა¹⁰⁴, რუსთავი¹⁰⁵ (XII—XIII სს.).

იდენტური მძივები მოპოვებულია დვინში¹⁰⁶ და ანისში¹⁰⁷.

⁹³ სს იმ, ინვ. № 1965—134, 1963—59.

⁹⁴ ი ა მ. ინვ. № 1817, 4347, 9617 / 9 ეგზ., 2, 48, 39, 13.

⁹⁵ სახ. ერმიტაჟი ინვ. № 1950—2265, 1951—1936 (4 ეგზ.), 2406, 2585.

⁹⁶ ი ქ ვ ე, ინვ. № 30—185 (2 ეგზ.).

⁹⁷ ი ქ ვ ე, ინვ. № 1265 (14 ეგზ.), 1264 (33 ეგზ.), 112 (2 ეგზ.).

⁹⁸ ი ქ ვ ე, ღარბაზი 45, 14 ეგზ., ნეგატივის № 21669; იხ. В. Ф. Г а й д у к е в и ч, Работы Фархадской археологической экспедиции в Узбекистане, в 1943—1944 гг., КСИМК, XIV, М. — Л. 1947, с. 95—97, 107—108.

⁹⁹ Е. А та га р р ы е в, დასახ. ნაშრ., გვ. 188, ტაბ. 111, ნახ. 20.

¹⁰⁰ Н. Н. В а р к у т с к а я, О раскопках 1948 г. на средневековом городе Шемаха-Кала, Туркменс. ССР, Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945—48 гг., I, М., 1952, с. 188. рис. 16.

¹⁰¹ Н. Н. В а р к у т с к а я, О средневековых городах Хорезма, Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958—61 гг., п. М., 1963, с. 50 рис. 7 25.

¹⁰² 26, 42, 45. О. А. В и ш н е в с к а я, დასახ. ნაშრ., გვ. 59, ნახ. 42, 15.

¹⁰³ ს ს მ, ინვ. № 61—64.: 769, 81—65:1241.

¹⁰⁴ ს ს მ, ინვ. № 2—57:712.

¹⁰⁵ რ მ მ, ინვ. № 949.

¹⁰⁶ ს ს ი მ, ინვ. № 1933—153/3/, 1966—258/2/, 2197—292.

¹⁰⁷ ი ქ ვ ე, ინვ. № 123—151.

ს ა ხ ე 4. ღარებითა და ფოსოებით შემკული მძივები. ეს ორნამენტები ზემოთ განხილული სახეების კომბინირებულ ვარიანტს წარმოადგენს. ღარებს შორის, უმთავრესად სიმეტრიულად, სხვადასხვა სიღრმისიგანის ფოსოებია ჩასმული. მძივები დაფარულია ცისფერ-ფირუზის-ჟერი ჭიქურით (5 ეგზ.), სიგრძე — 10—20 მმ, დიამეტრი — 10—19 მმ (ტაბ. XII⁷).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁰⁸, ვანჯისკარი¹⁰⁹ (XII—XIII სს.).

მსგავსი მძივები ცნობილია დვინიდან¹¹⁰ და ანისიდან¹¹¹, აგრეთვე ნაქალაქარ შახ-სენემიდან¹¹².

ს ა ხ ე 5. არასწორი ცილინდრის ფორმის მძივი, შემკული ბურთულსებური შვერილით, აქვს მსხვილი არხი. შვერილები შუაწელს ზევით ერთმანეთის მოპირდაპირე მხარეზეა მიძერწილი. მძივი ფირუზისფრადაა მოჭიქული. უხეშ, დაუდევარ ნახელავს წარმოადგენს (I ეგზ.). სიგრძე — 12 მმ (ტაბ. XII⁸).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹¹³ (XIII ს.).

ანალოგიური მძივები გვხვდება დვინში¹¹⁴ და ანისში¹¹⁵.

ტიპი II. კასრისებრი მძივები.

ს ა ხ ე 1. ორნამენტული სარტყლით შემკული მძივები. ორივე შვეიწროებული პირის ირგვლივ ღარებია შემოვლებული. კორპუსზე ურთიერთგადაბმული ჯვარედინი ხაზები ქმნის რელიეფურად გამოყოფილი რომბების მწკრივისაგან შედგენილ სარტყელს. ორნამენტი შესრულებულია თავისუფალი, საკმაოდ ღრმა და მკაფიოდ გავლებული ხაზებით (ტაბ. XII⁹, 10, 11).

სხვადასხვა პუნქტებში აღმოჩენილი მძივები, ფორმისა და შემკულობის მსგავსების მიუხედავად, თავისებური იერით გამოირჩევიან. მაგალითად, ბოლნისის სამაროვანზე აღმოჩენილი მძივების მთელი აკმა (27 ეგზ.), მიუხედავად ჭიქურის მრავალფეროვნებისა და გამოწვის ხარისხის სხვადასხვაობისა, უდავოდ ერთი ხელოსნის ნაწარმად უნდა მივიჩნიოთ. განსხვავებულია აგრეთვე დმანისსა და გუდარეხში აღმოჩენილი მძივები.

¹⁰⁸ ს ს მ, ივ. № 61—64:769, 81—65:1430, 1702.

¹⁰⁹ ს ს მ, ივ. № 2—54: 571, 1327.

¹¹⁰ ს ს ი მ, ივ. № 1917—82 (2 ეგზ.), 1966—258 (2 ეგზ.).

¹¹¹ ი ქ ვ ე, ივ. № 123—922, 969.

¹¹² Ю. А. Рапопорт, Раскопки городища Шах-Сенем, Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. II, м., 1958, с. 415.

¹¹³ ს ს მ, ივ. № 81—65: 1194.

¹¹⁴ ს ს ი მ, ივ. № 1917—85 (2 ეგზ.), 2197—292.

¹¹⁵ ი ქ ვ ე, ივ. № 123—940.

მძივების უდიდესი ნაწილი ცისფერ-ფირუზისფერი ჰქონდა და ფარული. ბოლნისის მძივებს შორის გვხვდება აგრეთვე უფეროქიურიანი ნიმუშები. ზოგი მათგანი ფერშეცვლილ და დაღარულ ადგილებში ჩაშავებულია, რაც დაუდევარი გამოწვის შედეგია (31 ეგზ.). სიგრძე — 12—19 მმ, დიამეტრი — 9—29 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹¹⁶, ბოლნისი¹¹⁷, ვუდარეხი¹¹⁸, რუსთავი¹¹⁹ (XII ს. — XIV ს. დასაწყისი), ძველი გავაზი (XII—XIII სს.)¹²⁰.

კასრისებრი მძივები ორნამენტული სარტყლით აღმოჩენილია ანისში და გარნისში¹²¹, ზელენჩუკისა და ზემო ჯულატის XIII—XIV სს. ქრისტიანულ სამარხებში¹²², სოფ. ბერიოზოვკასთან (XIII—XIV სს.)¹²³, შეხრ-ისლამში¹²⁴.

ს ა ხ ე 2. ირიბი ღარებით შემკული მძივი. გამოირჩევა დიდი ზომით, ბოლოები მკვეთრად შევიწროებულია და ღრმა ღარებითაა გამოყოფილი, ტანი სფერულია. ირიბი თანაბრად განლაგებული ღრმა ღარებით შემკული. ცისფრად მოქიქული (1 ეგზ.). სიგრძე — 29 მმ, დიამეტრი — 34 მმ (ტაბ. XII₁₂).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹²⁵ (XI—XIII სს.).

ამ მძივის პირდაპირი ანალოგი ცნობილი არ არის. ორნამენტის ხასიათით მასთან შედარებით ახლოს დგას მომცრო ზომის კასრისებრი მძივები, რომელთა კორპუსი შემკულია სიმეტრიულად განლაგებული გასწვრივი ღარებით. ამგვარი მძივების თითო ეგზემპლარი ნაპოვნია ანისში¹²⁶ და უვეკში¹²⁷.

ტიპი III. წაკვეთილკონუსისებრი მძივები.

წაკვეთილკონუსისებრი მძივები ყველა სადაა, ხასიათდებიან არასწორი ფორმითა და არათანაბარი, ზოგჯერ ხორკლიანი ზედაპირით. ორ მათგანზე ძალზე მსუბუქი ორი ვერტიკალური ღარი შეინიშნება. არხი ცილინდრულია ან ძაბრისებრი მოყვანილობის. მძივების ძირითადი ნა-

¹¹⁶ სსმ, ინვ. № 2—62: 265, 280.

¹¹⁷ სსმ, ინვ. № 2575 (27 ეგზ.).

¹¹⁸ სსმ, ინვ. № 2—58: 514.

¹¹⁹ რმმ, ინვ. № 84.

¹²⁰ ლ. ჭილაშვილი, ძველი გავაზი, გვ. 68—70, ტაბ. 22_{2,4}.

¹²¹ სსიმ, ინვ. № 1963—56, 123—902, 903, 907, 928, 990 (2ეგზ.).

¹²² В. А. Кузнецов, Археологические исследования в верховьях Кубани (1960—1961 гг.), КСИИМК, вып. 96, М., 1963, с. 89, рис. 26_{18, 19}.

¹²³ А. Е. Алиханова, Русский поселок XIII—XIV веков у села Березовки, МИА, 80, М., 1960, с. 204, рис. 2₁₂.

¹²⁴ Е. Атагарриев, დასახ. ნაშრ., გვ. 15. ტაბ. 111, ნახ. 21.

¹²⁵ სსმ, ინვ. № 81—65: 1241.

¹²⁶ სსიმ, ინვ. № 123—905.

¹²⁷ სახ. ერმიტაჟი, ინვ. № 30—184.

წილი ერთგვაროვანია, მოპცრო ზომის. მათ შორის რამდენიმე წაგრძელებული ფორმისაა. მძივები მოჭიქულია ცისფრად (22 ეგზ.). სიგრძე — 5—19 მმ, დიამეტრი — 8—11 მმ (ტაბ. XII_{13,14}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹²⁸, რუსთავი¹²⁹ (XII—XIII სს.).

მსგავსი მძივები ნაპოვნია დვინში¹³⁰, სარაი-ბერკეში¹³¹, შემახა-ყალაში¹³², შეხრ-ისლამში, შახრლიკში¹³⁴, კუვაში¹³⁵.

ტიპი IV. რგოლისებრი მძივები.

რგოლისებრი მძივები სადა, მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობისაა. ზომებს შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაა. მსხვილ მძივებს საკმაოდ ფართო არხი აქვთ, წვრილებს კი — ვიწრო. მძივები მოჭიქულია ცისფრად და ფირუზისფრად (8 ეგზ.). სიგრძე — 3-5 მმ., დიამეტრი — 5-19 მმ (ტაბ. XII_{15,16}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹³⁶, უჯარმა¹³⁷ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური მძივები გვხვდება დვინში¹³⁸, გარნისში¹³⁹, ბელაია-ვეჟაში¹⁴⁰, შახრლიკში¹⁴¹.

ტიპი V. ელიფსოიდური ფორმის მძივები.

ელიფსოიდური ფორმის მძივები ყველა სადაა, ხასიათდება საკმაოდ ფართო ცილინდრული არხით და თხელი კედლით. მძივებზე გადავლებულია ფირუზისფერი ჭიქური (20 ეგზ.). სიგრძე — 9—10 მმ, დიამეტრი — 4—5 მმ (ტაბ. XII₁₇).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁴², რუსთავი¹⁴³ (XII—XIII სს.).

ტიპი VI. სფერული, ტანდალარული მძივები.

¹²⁸ სსმ, ინვ. № 6+61:171, 2—62:385, 2—63:563, 61—64:887 (5 ეგზ.) 81—65, 1333, 1462, 1682.

¹²⁹ რმმ, ინვ. № 1846 (5 ეგზ.), 1754 (2 ეგზ.), 810, 738, 490—491. (2 ეგზ.).

¹³⁰ სსმ, ინვ. № 1913—44 (3 ეგზ.), 45 (2 ეგზ.), 153.

¹³¹ სახ. ერმიტაჟი, ინვ. № 1264 (33 ეგზ.).

¹³² Н. Н. Варкутская, О раскопках 1948 г. на средневековом городе Шемаха-Кала, с. 188.

¹³³ Е. Атагарриев, დასახ. ნაშრ., გვ. 15..

¹³⁴ Н. Н. Варкутская, О средневековых городах Хорезма, с. 50. рис.

⁷²⁴

¹³⁵ И. Ахраров, З. Усманова, დასახ. ნაშრ., გვ. 92, ნახ. 125.

¹³⁶ სსმ, ინვ. № 850, 2—62:232, 2—63:543, 586, 61—65: 1136, 1664, 1781.

¹³⁷ სსმ, ინვ. № 2—57: 707.

¹³⁸ სსმ, ინვ. № 1913—45 (2 ეგზ.).

¹³⁹ იქვე, ინვ. № 1963—98.

¹⁴⁰ სახ. ერმიტაჟი, ინვ. № 1951—2611.

¹⁴¹ Н. Н. Варкутская, О средневековых городах Хорезма, с. 50: სურ. 726.

¹⁴² სსმ, ინვ. № 81—65:1664 (18 ეგზ.).

¹⁴³ რმმ, ინვ. № 1352, 1748.

ს ა ხ ე I. სფერული მძივები, რელიეფური, ტალღური ზედაპირით, რომელიც მიღებულია მძივის ირგვლივ თანაბრად დატანილი ფართო ღარების საშუალებით. ერთი მათგანი, მსხვილი მძივი რუსთავიდან, ირბი ღარებითაა შემკული. მძივები ფაქიზი ნახელავია. მათი ზედაპირი მოჭიქულია ცისფრად (6 ეგზ.). სიგრძე — 14-16-25 მმ. დიამეტრი — 12-14-23 მმ (ტაბ. XII₁₈).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁴⁴, რუსთავი¹⁴⁵ (XII—XIII სს.).

ტიპი VII. მრავალწახნაგა მძივები.

ს ა ხ ე I. ხუთკუთხა წახნაგებისაგან შედგენილი მძივი, არასწორი ფორმის, ვიწრო არხით, ფირუზისფრად მოჭიქული (1 ეგზ.). სიგრძე — 11 მმ, დიამეტრი — 12 მმ (ტაბ. XII₁₉).

აღმოჩენის ადგილი — ვუდარეხი¹⁴⁶ (XIII ს.).

ს ა ხ ე 2. მრავალწახნაგა, ღარებითა და ფოსოებით შემკული მძივი. თითოეული წახნაგი ხუთკუთხედს წარმოადგენს. მათი კონტური ჩაღარული ხაზებითაა შემოხაზული. თითოეული წახნაგი ცენტრში ფოსოთაა შემკული. მძივს აქვს საკმაოდ ფართო არხი. ფირუზისფრად მოჭიქული. ნაკლული. ფორმის დადგენა ჭირს (1 ეგზ.). დიამეტრი — 27 მმ (ტაბ. XII₂₀).

აღმოჩენის ადგილი — უჯარმა¹⁴⁷ (XI—XIII სს.).

წახნაგოვანი მძივების ერთეული ნიმუშები აღმოჩენილია ანის-ში¹⁴⁸, ორენ-ყალაში¹⁴⁹, ბელაია-ვეჟაში¹⁵⁰, ზემო კოკადოში (ჩეჩენ-ინგუშეთი)¹⁵¹.

ტიპი VIII. ფიგურული მძივები.

ს ა ხ ე I. ეშვისებრი მოყვანილობის მძივსაკიდები. ზედა, გამსხვილებულ და მომრგვალებულ ნაწილში საკმაოდ ფართო ყუნწით. ცისფრად მოჭიქული (8 ეგზ.). სიგრძე — 12—13 მმ (ტაბ. XII₂₂).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁵², რუსთავი¹⁵³ (XII—XIII სს.).

¹⁴⁴ ს ს მ, ინვ. № 6—61:79, 81—65:1241 (4 ეგზ.).

¹⁴⁵ რ მ მ, ინვ. № 1689.

¹⁴⁶ ს ს მ, ინვ. № 2—58: 531.

¹⁴⁷ ს ს მ, ინვ. № 2—57: 628.

¹⁴⁸ ს ს ი მ, ინვ. № 123—941 /5/, 945.

¹⁴⁹ ი ა მ, ინვ. № 9.

¹⁵⁰ სახ. ერმიტაჟი, ინვ. № 1851—21—31.

¹⁵¹ В. И. Марковин, Чеченские средневековые памятники в верховьях р. Чанты-Арупа, Древности Чечено-Ингушетии, М., 1963, с. 255, рис. 36.

¹⁵² ს ს მ, ინვ. № 81—65: 1634.

¹⁵³ რ მ მ, ინვ. № 1846 (4 ეგზ.). 1105, 1941 (2 ეგზ.).

ანალოგიური მძივსაკიდები გვხვდება დვინში¹⁵⁴, ბელაია ვეჟაში¹⁵⁵, მუნჩაკ-თეფეში¹⁵⁶.

ს ა ხ ე 2. მუშტისებრი მოყვანილობის მძივსაკიდი. ზედა ნაწილში ეიწრო, განივი არხით. ნაოჭები და თითები ღარების საშუალებითაა გადმოცემული. ფირუზისფრად მოჭიქული (I ეგზ.). სიგრძე — 12 მმ (ტაბ. XII₂₅).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁵⁷ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური მძივსაკიდი აღმოჩენილია ანისში¹⁵⁸.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში ამ საუკუნეებში გვხვდება აგრეთვე მუშტის მოყვანილობის ცისფრად მოჭიქული კვარცისა და ქარვის მძივსაკიდები¹⁵⁹.

ს ა ხ ე 3. ბრტყელი, ფიგურული მძივსაკიდები სამი ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. ისინი მცირე დეტალებით განსხვავდებიან ერთმანეთი-საგან და ამიტომ თითოეულს ცალ-ცალკე აღვწერთ.

1. ბრტყელი, ცენტრში ნახევარკალისებურად შეჭრილი კორპუსი ზედა ნაწილში მკვეთრად შევიწროებული და ოდნავ შესქელებულია. ამ ნაწილში დატანილია განივი ვიწრო არხი. ზედაპირი გლუვია, დაფარული ფირუზისფერი ჭიქურით. მძივსაკიდის ფორმა დახვეწილია. სავარაუდოა რომ ამ ტიპის მძივსაკიდები ყალიბის გამოყენებითაა დამზადებული. სიგრძე — 12 მმ, სიგანე გაფართოებულ ნაწილში — 12 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁶⁰ (XII—XIII სს.).

2. ბრტყელი, ნახევარკალისებურად შეჭრილი მომრგვალებული ტანი ზედა ნაწილში, სადაც არხია დატანილი, მკვეთრად შევიწროებული და საგრძნობლად შესქელებულია. მძივი მოჭიქულია ფირუზისფრად. ზედაპირზე დაღვენთილია ლურჯი ჭიქურის ორი ლაქა. სიგრძე — 11 მმ, სიგანე გაფართოებულ ნაწილში — 13 მმ (ტაბ. XII₂₁).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁶¹ (XII—XIII სს.).

3. მომრგვალებული, ცენტრში ფიგურულად შეჭრილი კორპუსი ზედა ნაწილში მკვეთრადაა შევიწროებული და ნისკარტისებრად გამოყოფილი ყუნწით ბოლოვდება. ზედაპირი ორი ღარის საშუალებით სამ ნაწილადაა გაყოფილი. მძივი ფირუზისფრადაა მოჭიქული. სიგრძე — 8 მმ, სიგანე — გაფართოებულ ნაწილში — 7 მმ.

¹⁵⁴ ს ს ი მ, ინვ. № 1913—44, 45, 153 /3/.

¹⁵⁵ სახ. ერმიტაჟი, ინვ. № 1950—47.

¹⁵⁶ სახ. ერმიტაჟი, ექსპოზიცია, დარბაზი 45, ნეგატივის № 21669, (4 ეგზ.).

¹⁵⁷ ს ს მ, ინვ. № 81—65: 1664.

¹⁵⁸ ს ს ი მ, ინვ. № 123—911.

¹⁵⁹ იხ. ტექსტში კვარცისა და ქარვის მძივები.

¹⁶⁰ ს ს მ, ინვ. № 775.

¹⁶¹ ს ს მ, ინვ. № 81—65: 1818.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁶².

ამ სახეს მიეკუთვნება კორინთოში აღმოჩენილი XI—XII სს. „ლოტოსის“ (ჰ. ბეკის მიხედვით) ფორმის ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის მძივსაკიდი. გ. დევიდსონი მას მძივების ჯგუფს აკუთვნებს, წინააღმდეგ ჰ. ბეკისა, რომელიც ამ სახის სამკაულს კულონად მიიჩნევს¹⁶³.

ტიპი IX. მედალიონისებრი საკიდები.

ფაიანსის მძივებთან ერთად შუა ფეოდალური ხანის არქეოლოგიურ განათხარში გვხვდება ფაიანსისაგან ნაკეთები მედალიონისებრი რელიეფურსახოვანი საკიდები¹⁶⁴. თიხით, კეცით და ჭიქურით ისინი მძივებთან სავსებით იდენტურ ხასიათს ამჟღავნებენ.

ს. ლუნინას აზრით, ამგვარი საკიდები შედიოდა ყელსაბამის შემადგენლობაში და შესაძლებელია მათ უშუალოდ ტანსაცმელზედაც აკერებდნენ¹⁶⁵. ვინაიდან აღნიშნული სამკაული იგივე დანიშნულებისა ჩანს, რაც მძივები, ამიტომ მათ უკანასკნელებთან ერთად, ცალკე ტიპად განვიხილავთ.

დმანისის ნაქალაქარიდან ამგვარი საკიდების 15-მდე ნიმუშია აღრიცხული. ამათგან მხოლოდ ორია მთელი, დანარჩენები კი წარმოდგენილია მცირე ფრაგმენტებით, რაც არაფერს იძლევა ფორმის დასადგენად და მხოლოდ მათ გავრცელებაზე მიუთითებს. მთელი საკიდები განსხვავებული მოყვანილობისაა და ორ მათგანს, მაგალითისთვის, ცალცალკე აღვწერთ. რუსთავში მიკვლეული ამ ტიპის საკიდებიც უმთავრესად ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. უნდა აღინიშნოს ფაიანსის ორი რელიეფურზედაპირიანი მედალიონის აღმოჩენა ძველ გავაზში (XII—XIII სს.)¹⁶⁶.

1. ხუთწახნაგა საკიდი, ბრტყელი, ჰერალდიკური ფარის მოხაზულობის, დაბოლოებული წვეთისებრი შვერილით, ორი ფართონახვრეტიანი ყუნწით, საკმაოდ სქელკედლიანი, რელიეფურსახოვანი ზედაპირით. რელიეფი არამკვეთრია. გამოსახულება არ იკითხება. თიხის კეცი თეთრია, მსხვილმარცვლოვანი სტრუქტურის. ცისფრად მოჭიქული.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁶⁷.

2. ბრტყელი, მრგვალტანიანი საკიდი. დაკბილულკიდიანი კორპუსი გადადის ვიწრო რელიეფურად ამალეებულ ყუნწში. ზედაპირზე დაბა-

¹⁶² სსმ, ინვ. № 81—65:1664.

¹⁶³ G. Davidson, The Minor Objects Corinth, vol. XII, 1952 Princeton New Jersey, გვ. 291, ტაბ. 121—2424.

¹⁶⁴ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 368.

¹⁶⁵ С. Б. Лунина, Гончарное производство в Мерве X-Начала XIII в. Труды ЮТАКЭ, т. XI, Ашхабад, 1962, с. 356.

¹⁶⁶ ლ. კილაშვილი, ძველი გავაზი, გვ. 68—70, სურ. 20₂, 22₃.

¹⁶⁷ სსმ, ინვ. № 81—65:1240.

ლი, მაგრამ მკვეთრი რელიეფით გამოსახულია ყვავილი. საკიდი დამზადებულია არა თეთრი თიხისაგან, რომლისაგანაც ჩვეულებრივ ამ ტიპის სამკაულია ნაკეთები, არამედ ბაცი ვარდისფერი, მსხვილმარცვლოვანი და ნასვრეტოვანი თიხისაგან. გადავლებული აქვს ცისფერი ჭიქური. აღნიშნულ საკიდი ფაიანსის ამგვარი საკიდების მინაბაძია.

აღსანიშნავია, რომ ვარდისფერკეციანი მძივები XI—XIII სს. გავრცელებულია კუვაში, მაგრამ განსხვავებით ზემოთ განხილული საკიდისაგან, მათი ზედაპირი ყავისფერი ანგობითაა დაფარული¹⁶⁸.

საკიდი სიგრძე — 10 მმ. დიამეტრი — 17 მმ (ტაბ. XII₂₄).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁶⁹.

ფაიანსის მედალიონის ტიპის საკიდები აღმოჩენილია დვინში¹⁷⁰, ორენყალაში¹⁷¹, სარკელ-ბელაია ვეჟაში¹⁷², მუნჩაკ-თეფეში¹⁷³, მერვში, სულთან-ყალაში¹⁷⁴, შახ-სენემში¹⁷⁵.

ფაიანსის მედალიონისებრი საკიდების წარმოების ნაშთები მიკვლეულია მერვის კერამიკული სახელოსნოს მასალებს შორის, სადაც ისინი მოჭიქულ წითელკეციან და ფაიანსის ჭურჭელთან, აგრეთვე ცისფერი პასტის საკიდებთან ერთად უკეთებიან¹⁷⁶.

აღნიშნული გარემოება მატერიალური დასაბუთებაა იმისა, რომ ფაიანსის საკიდების წარმოების ერთ-ერთი ცენტრი შუა აზია იყო. აღნიშნული ნაწარმი, შესაძლებელია, ექსპორტის საგანსაც კი წარმოადგენდა, განსაკუთრებით ისეთ პუნქტებში, სადაც ფაიანსის ადგილობრივი წარმოება არ იყო განვითარებული.

ამჟამად ძნელია იმის გადაწყვეტა, საქართველოში აღმოჩენილი საკიდები იმპორტულია თუ ადგილობრივი. როგორც აღვნიშნეთ, ფაიანსის საკიდების უმრავლესობა ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი და ამიტომ მათი ტიპოლოგიურ-მხატვრული ანალიზი და დაპირისპირება შუა აზიისა და სხვა მასალასთან არ ხერხდება.

საქართველოში აღმოჩენილი ფაიანსის მძივების მნიშვნელოვანი ნაწილი XII—XIII სს. მონეტებთანაა ფიქსირებული, რაც განსაზღვრავს მათ დათარიღებას.

¹⁶⁸ И. Ахраров, З. Усманова, დასახ. ნაშრ., გვ. 92, ნახ. 124.

¹⁶⁹ სსმ, ინვ. № 61—64:766.

¹⁶⁹ სსმ, ინვ. № 61—64:766.

¹⁷⁰ სსმ, ინვ. № 1913—44, 153, 175.

¹⁷¹ იამ, ექსპოზიცია, ინვ. № 4500.

¹⁷² სახელმწიფო ერმიტაჟი, ინვ. № 1951—1730.

¹⁷³ სახელმწიფო ერმიტაჟი, ექსპოზიცია, ღარბაზი, 55, ინვ. № 12358, 12368, 4

გვ. /.

¹⁷⁴ С. Б. Лунина, დასახ. ნაშრ., გვ. 356—357.

¹⁷⁵ Ю. Л. Рапопорт, დასახ. ნაშრ., გვ. 415.

¹⁷⁶ С. Б. Лунина, დასახ. ნაშრ., გვ. 356.

ზემომოყვანილი მრავალრიცხოვანი შესადარებელი მასალა იმაზე მეტყველებს, რომ ფაიანსის მძივები და მძივსაკიდები, აგრეთვე მე-დალიონის ტიპის საკიდები, გავრცელებული იყო საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე. აღნიშნული ფაიანსის სამკაულის გავრცელების არე მოიცავს ამიერკავკასიას (საქართველო — დმანისი, ბოლნისი, გუდარეხი, უჯარმა, თბილისი, რუსთავი; სომხეთი — ანისი, ღვინი, გარნისი; აზერბაიჯანი — ორენ-ყალა, ძველი განჯა); ჩრდილო კავკასიას (ზელენჩუკი, ზემო ჯულატი, უზუნ-ტალა, ზემო კოკადოი); სამხრეთ რუსეთს (სარკელ-ბელაია ვეჟა), ქვემო (სარაი-ბეკე, უვეკი) და შუა ვოლგისპირეთს (ბოლგარი); შუა აზიას (შემახა-კალა, შეხრ-ისლამი, მერვი, კუვა, შახრ-ლიკი, რარიალიკი, მუნჩაკ-თეფე...) და ბიზანტიას (კორინთი). აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე ფაიანსის მძივების აღმოჩენები ეპიზოდური ხასიათისაა და ისინი სლავური ტომების მატერიალური კულტურის დამახასიათებელ მომენტად არ ჩაითვლება.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ძნელია იმის გადაწყვეტა, ფაიანსის მძივები ადგილობრივი, ქართული ნაწარმია თუ შემოტანილი. ჯერჯერობით, სათანადო ფაქტობრივი მასალის უქონლობის გამო, ამ საკითხთან დაკავშირებით შეიძლება მხოლოდ ზოგადი და წინასწარი დაკვირვებების გამოთქმა.

ზემომოყვანილი მრავალრიცხოვანი ანალოგიური მასალა, მთელი რიგი არსებითი ნიშნებით, ემსგავსება საქართველოში აღმოჩენილ ფაიანსის მძივებს. ზედმიწევნითი მსგავსება მუდავნდება როგორც დამზადების ტექნიკის, ზოგიერთი ფორმისა და ორნამენტის შერჩევა-ერთობლიობაში, ისე ზოგჯერ კეცის დამუშავებაში, გამოწვასა და ჭიქურის ფერის თუ ხარისხის გამოყენებაში. მაგრამ საერთო მსგავსება-სიახლოვესთან ერთად, ქართული ფაიანსის მძივების რიგი ნიმუშებისათვისებურ ხასიათს ამჟღავნებს. ეს თავისებურება გამოიხატება შემდეგში: 1. ზოგიერთი ფორმა, როგორიცაა სფერულ-ტანდალარული, ელიფსოიდური, წახნაგოვანი — ღარებითა და ფოსოებით შემკული, აგრეთვე კასრისებრი მსხვილი მძივი, ირიბად დაღარული, ჯერჯერობით მხოლოდ საქართველოშია დადასტურებული და სხვაგან არსადაა მიკვლეული. 2. ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის მძივების გვერდით გავრცელებულია უფერო, გამჭვირვალე ჭიქურით დაფარული ნიმუშები — ქართული მასალის გარდა მძივებისათვის უფერო, გამჭვირვალე ჭიქურის გამოყენების შემთხვევები, ჩვენთვის აგრეთვე არ არის ცნობილი.

ფაიანსის მძივების ზემოაღნიშნული თავისებურებანი, რომლებიც ნაწილობრივ ფორმისა და უფერო ჭიქურის გამოყენებაში მუდავნდება, ფაიანსის მძივების ადგილობრივობის ერთ-ერთ საბუთად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ფაიანსის მძივების ადგილობრივობის დასადგენად საჭიროდ მიგვაჩნია მათი შედარება აგრეთვე ქართული ფაიანსის ჭურჭელთან, რომელიც მნიშვნელოვან არგუმენტებზე დაყრდნობით, მართალია, დღეისათვის ჯერ კიდევ პირობითად, მაინც ცალკეა გამოყოფილი.

ფაიანსის მძივების კეცი, რომელიც უმთავრესად ერთგვაროვანია, ადგილობრივად მიჩნეული ჭურჭლის კეცის მსგავსია. ორივე შემთხვევაში იგი მოთეთრო ან მონაცისფროა, მსხვილმარცვლოვანი და ნასვრეტოვანი სტრუქტურის. მოოსის შკალის მიხედვით მძივების კეცის სიმტკიცე 2—3, თანხვდება ჭურჭლების კეცის სიმტკიცეს, რომელიც უმთავრესად აგრეთვე 2—3 და იშვიათ შემთხვევაში 3—4 ან 1 არის. უშუალო მსგავსება არსებობს აგრეთვე ჭურჭლისა და მძივების ჭიქურის ფერსა და ხარისხში. ფაიანსის მძივები ცისფერ-ფირუზისფერი ვამპკვირვალე ჭიქურით ემსგავსება ფაიანსის ჭურჭლების ერთ ჯგუფს, რომელიც სპილენძის გამკვირვალე ჭიქურითაა დაფარული¹⁷⁷. საყურადღებო ფაქტია, რომ დმანისში მოპოვებული ადგილობრივი ფაიანსის წარმოების მნიშვნელოვანი ნივთიერი საბუთი — კერამიკული სოლი — სწორედ ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის ჭურჭლის მინადუღითაა წარმოდგენილი¹⁷⁸, რაც ადასტურებს ამ ტიპის ჭურჭლის ადგილობრივობას. საინტერესოა, რომ დმანისის არქეოლოგიურ განათხარში გვხვდება ფაიანსის მძივების მსგავსად უფრო ჭიქურით დაფარული ჭურჭლის ნიმუშები; მათ შორის მსგავსება შედარდება აგრეთვე კეცის სტრუქტურასა და შეფერილობაში.

ადგილობრივად მიჩნეული ფაიანსის ჭურჭლისა და ფაიანსის მძივების მსგავსებასთან ერთად, ყურადსაღებია მათი ქრონოლოგიური შესატყვისობაც (XII—XIII სს).

ფაიანსის ჭურჭლის დამამზადებელი სახელოსნო საქართველოში ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი. ნ. მამაიაშვილის აზრით, ამის მიზეზია ის გარემოება, რომ თეთრკეციანი და წითელკეციანი მოჭიქული ჭურჭლის გამოწვა ჩვენში ერთსა და იმავე ქურებში წარმოებდა. როგორც ის აღნიშნავს, ამავე მიუთითებს თბილისის (განჯისკარში) სამეთუნეო სახელოსნოში ქურებთან და გადაწყარვროვაში მრავლად აღმოჩენილი ფაიანსის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთაც თითქმის ერთი და იგივე კეცი და ჭიქური აქვთ¹⁷⁹.

გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ამავე სახელოსნოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ფაიანსის მძივები და მათი ფრაგმენტები. ისინი კეცითა და

¹⁷⁷ ნ. მამაიაშვილი უთხასუქუნეთა საქართველოში ფაიანსის წარმოების და მოხმარების ისტორიისათვის, გვ. 109—115.

¹⁷⁸ ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, გვ. 61—62. ტაბ. II, სურ. 5.

¹⁷⁹ ნ. მამაიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 115.

ჭიქურით დიდ მსგავსებას ამჟღავნებენ აქვე აღმოჩენილ ჭურჭელთან, და, სავარაუდოა, მსგავსად ფაიანსის ჭურჭლისა, განჯისკარის სახე-
ლოსნოს პროდუქციას წარმოადგენენ.

ამრიგად, ფაიანსის მძივების აქ ჩამოთვლილი თავისებურებანი, ავრთვე ადგილობრივ ფაიანსის ჭურჭელთან მათი ზედმიწევნითი მსგავსება, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ფაიანსის მძივები, მსგავსად ფაიანსის ჭურჭლის გარკვეული ჯგუფისა, ადგილობრივი ნა-
წარმოა.

III ჯგუფი. ძვის მძივები

საქართველოს შუაფეოდალური ხანის მძივების ერთი ნაწილი დამ-
ზადებულია ბუნებრივი ნედლეულისაგან — მინერალებისაგან.

ფერადი ქვების მაგიური ძალის რწმენა აღმოსავლეთის ქვეყნებში უძველესი დროიდან დამკვიდრდა. ფიქრობდნენ, რომ ფერადი ქვებისა-
გან გამზადებული სამკაული ადამიანს ავი თვალისაგან, ავადმყოფობისა
და ყოველგვარი უბედურებისაგან იცავდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნი უძველესი ქვის ავგაროზები (ტალკისა და ალუბასტრის საკიდები საგვარჯილედან) ზედა პალეოლითს მიეკუთვნება¹⁸⁰. საზოგადოების განვითარების ამ ადრეულ საფეხურზე მათი აღმოჩენა იმის მატერიალური დასაბუთებაა, რომ ამ დროს ადამი-
ანი უკვე დაუფლებული იყო რბილი ქვის გამოთლისა და გახვრეტის
ტექნიკას.

ძვ. წ. III. ათასწლეულის დამდეგის ძეგლებმა — ქვაცხილამ და
ამირანის გორამ, მოგვცა სარდიონისა და აქატის, ქალცედონისა და
მთის ბროლის სხვადასხვაგვარად გამოჭრილ-დამუშავებული არქაული
მძივები და მძივსაკიდები¹⁸¹. ამ დროიდან მოყოლებული, არქეოლოგიურ
მასალაში მეტ-ნაკლებად გვხვდება ფერადი ქვებისაგან, უმთავრესად კი
კვარცის ჯგუფის მინერალებისაგან დამზადებული მძივები და მძივსაკი-
დები.

ვანსაკუთრებით მრავლადაა წარმოდგენილი ნაირნაირი ქვის მძივე-
ბი მცხეთა-სამთავროს ბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე (ძვ. წ. XII—VII
სს.). ძვ. წ. VI—V სს. მოყოლებული აღინიშნება ქვის მძივების სავსე-
ბით გაქრობა და ხელოვნური მასალის — მინისა და პასტის მძივების
მოზღვაება. ქვის მძივები კვლავ ჩნდება და ფართოდ ვრცელდება ძვე-
ლი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე, ვიდრე ახ. წ. IV—V სს. აღ-
ნიშნულ ხანაში მძივებისათვის გამოყენებული მინერალები გაცილებით

¹⁸⁰ ნ. კილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 567, სურ. 6ა.

¹⁸¹ აღ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41 — 42;
ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62—63.

უფრო მრავალგვარია, ვიდრე ადრეულ ხანაში¹⁸². VI—VIII სს. ქვის მძივების რიცხვი კლებულობს¹⁸³. განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში კვლავ შეინიშნება მათი შემცირება. სამარხებში ქრება ქვის მძივების ყელსაბამები, რომლებიც ადრეულ ხანაში ხშირად ასობით მძივს მოითვლიდა.

ქვის მასალისაგან მძივების დამზადება მთელ რიგ ტექნიკურ ოპერაციებს უკავშირდება: ჩამოტეხვის საშუალებით ნამზადის მიღება, არხის გაბურღვა, გახეხვა-გაპრიალებით მძივის ფორმის დახვეწა და სხვ¹⁸⁴. ქვის მძივების გავრცელების ხანგრძლივ პერიოდში, ათასწლეულების ინტერვალებში, მათი დამუშავების და არხის გაბურღვის ტექნიკა, აგრეთვე ფორმები, ევოლუციას განიცდის. არქაულ მძივებს, ფართობიკონუსური კრატერისებრი არხით, რომელიც მიიღებოდა მიკროლითური კაჟის ბურღის საშუალებით, თანდათან ცვლის ლითონის მილაკით და აღმასით გახვრეტილი მძივები. უძველეს, უხეშად დახერხილ-გაპრიალებულ მძივებს დროთა განმავლობაში ენაცვლება ფაქიზად ნახელავი, დახვეწილი გეომეტრიული ფორმები. გეომეტრიული ფორმების მიხედვით ქვის მძივების კლასიფიკაციის ცდა ჩატარებული აქვს გ. ლემ-ლეინს. იგი გამოყოფს მრუდწახნაგა და ბრტყელწახნაგა მძივების, მძივ-გამყოფებისა და მძივსაკიდების ჯგუფებს. თითოეულ მათგანში კი ცალკეულ ფორმებს¹⁸⁵.

მასალის სიმცირის გამო ქვის მძივების დეტალური კლასიფიკაცია ჩვენ არ მოგვიხდენია. ქვის მძივების ჯგუფში, მასალის ანუ მინერალუ-ბის მიხედვით, გამოყოფილი გვაქვს ტიპები, ზოლო მძივების ფორმის მიხედვით — სახეები.

I. სარდიონის მძივები

სარდიონი ძნელად დასამუშავებელ მინერალების ჯგუფს მიეკუთვნება. სარდიონის მძივების დამზადების პროცედურა რთულია და ხანგრძლივ დროს მოითხოვს. მათი დამუშავების პროცესი — ქვის ლუმელში გახურება (ხარისხის გასაუმჯობესებლად), გაცივება, დანაწევრება, გამოთლა, გაბურღვა და პოლირება 10—15 დღე გრძელდება¹⁸⁶.

¹⁸² Г. Г. Лемлейн, Каменные бусы Самтаврского некрополя, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, თბ., 1951, ნაკვ. 29, გვ. 185—202.

¹⁸³ О. В. Ткешелашвили, Памятники материальной культуры раннефеодальной эпохи из Самтаврского могильника (IV—VIII вв.), Автореферат канд. диссерт. Тб., 1958, с. 17.

¹⁸⁴ Г. Г. Лемлейн, Техника сверления каменных бус на Кавказе, КСИИМК, М.—Л., 1947, вып. XVIII, с. 23—26.

¹⁸⁵ Г. Г. Лемлейн, Опыт классификации форм каменных бус, КСИИМК, М.—Л., 1950, вып. XXXII, с. 159—171, рис. 52—54.

მიუხედავად ამისა, სარდიონი მინერალებს შორის ყველაზე მეტად გავრცელებული სასამკაულე ქვაა.

განსაკუთრებული მისწრაფება ამ ქვისადმი შეიძლება იმით აიხსნას, რომ იგი ძველთაგანვე ბედნიერების მომტან ქვად ითვლებოდა. სარდიონს მაგიურ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. მას ავი თვალისა და გაჭირვების წინააღმდეგ მიმართულ ძალად მიიჩნევდნენ: „გაუკეთეს (მას) ბეჭედი აყიყის და ეს აშორებს გაჭირვებას“¹⁸⁷, ან კიდევ — „აყიყი ჯავარი იამანური არის მეტად ბედნიერი ქვა. არის მისრეთს, არაბეთს და შამის ქვეყანას, ყვარობენ ბედნიერობისათვის და ასრე ნათქუამი არის, ვითა ვინცა აყიყი იქონიოს ყოველს მტერს მოერიოს და ყოველს მავნე მშვიდობით მორჩეს“¹⁸⁸.

საქართველოში აღმოჩენილი უძველესი სარდიონის მძივები ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისს მიეკუთვნება¹⁸⁹. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან სარდიონის მძივები ფართო მოხმარების საგანი ჩანს¹⁹⁰. ამავე პერიოდში სარდიონის თვლები, სხვა ქვებთან ერთად, გამოყენებულია თრიალეთური ოქროს პოლიქრომული ნაწარმის — სასმისის, კულონისა და მძივის მოსართავ-მოსაოჭვებლად¹⁹¹.

ანტიკურსა და ადრეფეოდალურ ხანაში მძივებთან ერთად ვრცელდება სარდიონის ბეჭდის თვლები, საბეჭდავები და მთლიანი ბეჭდები, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი გემიანია¹⁹². საყურადღებოა, რომ უცხოური წარმოების მასალასთან ერთად გავრცელებულია აგრეთვე ადგილობრივ ნახელავი გემები. ადგილობრივ ნაწარმადაა მიჩნეული აგრეთვე IV—VIII სს. ქართული მატერიალური კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ელემენტი — საკინძები, რომელთა შორის გავრცელებულია სარდიონის თავებით დაგვირგვინებული ნიმუშები¹⁹³.

განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში სარდიონის ნაწარმი შემცირებულია — ქრება გემიანი თვლები, საბეჭდავები, საკინძები, იშვია-

¹⁸⁶ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 160.

¹⁸⁷ იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. 1, ე. სიხარულიძის გამ., თბ., 1964, გვ. 24.

¹⁸⁸ ძვირფას თვალთა მოპოვების ისტორია და მათი სამკურნალო თვისებები, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი S—6722, გვ. 43.

¹⁸⁹ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41 — 42. ტ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

¹⁹⁰ Г. Г. Лемлейн, Каменные бусы Самтаврского некрополя, с. 186.

¹⁹¹ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 92—94. ტაბ. XCIII—XCIV.

¹⁹² მარგარიტა ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I, თბ., 1954, გვ. 17 — 51, სურ. I—VI; О. В. Ткешелашвили, Автореферат кандидатской диссертации, с. 15.

¹⁹³ თ. ტყეშელაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—B, თბ. 1956, გვ. 271—272.

თად აღიწმენება ბეჭდები (I ეგზ.). სარდიონის მძივები სამარხებში და ნაქალაქარების კულტურულ ფენებში, უმთავრესად ერთეულების სახითაა მოპოვებული. მიუხედავად ამისა, ისინი ხასიათდებიან ფორმების მრავალგვარობით. გვხვდება მრუდწახნაგა და ბრტყელწახნაგა მძივების სხვადასხვა ფორმები, აგრეთვე, მძივსაკიდები.

სახე I. სფერული მძივები — გლუვი, გაპრიალებული ზედაპირით. არხი ორი მხრიდანაა გაბურღული. არხის მონაკვეთები ვიწროა, კონუსური ან ცილინდრული. მძივები დამზადებულია ნარინჯისფერი ნახევრადგამჭვირვალე სარდიონისაგან. გვხვდება აგრეთვე მოვარდისფრო, წითელძარღვიანი სარდიონიც. მძივები საშუალო და მცირე ზომისაა (15 ეგზ.). დიამეტრი — 8-15 მმ (ტაბ. XIII₁).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁹⁴, რუსთავი¹⁹⁵ (XI—XIII სს.). ამ სახის მძივების გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვრები და ტერიტორია ფართოა. შუა საუკუნეებში ისინი გვხვდება ამიერკავკასიიდან მდ. კამამდე. განსაკუთრებით ხშირია მათი აღმოჩენის შემთხვევები სალტოვოს კულტურაში. გვხვდება ისინი აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაში¹⁹⁶, დასავლეთ ევროპაში¹⁹⁷ და შუა აზიაში¹⁹⁸.

სახე 2. მრგვალ-ბრტყელი მძივები. გლუვზედაპირიანი. არხი ორ-მხრივია გაბურღული. მისი მონაკვეთები კონუსური ან ცილინდრულია. სარდიონი მუქი წითელი, მოვარდისფრო და ნარინჯისფერია. ორი მათგანი დისკოსებრია, დაქანებული გვერდებით. განივკვეთში ტრაპეციის ფორმის. მძივები ერთმანეთისაგან ზომით გამოირჩევიან (8 ეგზ.). დიამეტრი — 4-12 მმ. სიგრძე — 82 მმ (ტაბ. XIII_{2,5}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი¹⁹⁹, რუსთავი²⁰⁰ (XI—XIII სს.).

სახე 3. პრიზმული წავრძელებული ფორმის მძივები. გვხვდება რვაწახნაგა და ექვსწახნაგა. არხი გაბურღულია ღერძის მიმართულებით, ორი მხრიდან. მისი მონაკვეთები ვიწრო ცილინდრებს წარმოადგენენ. მძივების უმრავლესობა დაუდეგარი ნახელავია — წახნაგები სხვადასხვა ზომისაა, ასიმეტრიული, ზოგჯერ ირიბად დახერხილი. გამოყენებულია ვარდისფერი, წითელი, ნარინჯისფერი და მოყვითალო სარდიონი. გვხვდება აგრეთვე ყავისფერძარღვიანი ნარინჯისფერი და მოვარდისფ-

¹⁹⁴ სსშ, ივ. № 1530, 1553, 1675, 61—64: 885, 2—63: 729, 2—62: 445, 81—65: 2806, 85—65: 1574, 81—65: 1057.

¹⁹⁵ რშშ, ივ. № 140, 23, 1859, 1326, 1200, 1891.

¹⁹⁶ А. В. Арциховский, დასახ. ნაშრ., გვ. 38, ნახ. 23.

¹⁹⁷ М. В. Фехнер, დასახ. ნაშრ., გვ. 152, XI—XIII, სს. ქვეს მძივების გავ-

რცელების რუკა, ნახ. 13.

¹⁹⁸ И. Ахраров, З. Усманова, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.

¹⁹⁹ სსშ, ივ. № 1549, 61—64: 738, 81—65: 1574, 81—65: 1659, 81—65: 1662,

81—65: 1744, 81—65: 1806.

²⁰⁰ რშშ, ივ. № 5813, 1891.

რო თეთრძარღვიანი (II ეგზ.). სიგრძე — 14-24 მმ, დიამეტრი — 6-14 მმ (ტაბ. XIII_{3,9}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁰¹, რუსთავი²⁰² (XII—XIV სს.).

სინქრონული ანალოგიური მძივები მოპოვებულია სომხეთში, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე²⁰³, ფართოდაა გავრცელებული ისინი აღმოსავლეთ ევროპაში²⁰⁴, გვხვდება აგრეთვე ვიატიჩებთან და რუსეთის მთელ რიგ პუნქტებში²⁰⁵, აგრეთვე შუა აზიაში²⁰⁶.

სახე 4. ბიპირამიდული, ექვსწახნაგა, წაგრძელებული ფორმის მძივები, ორი მხრიდან გაბმული არხით. მოხდენილად გახეხილ-გაპრიალებული, მეტ-ნაკლებად ტოლი წახნაგებით (16 ეგზ.). სიგრძე — 8-18 მმ, დიამეტრი — 9-15 მმ (ტაბ. XIII₄).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁰⁷, რუსთავი²⁰⁸ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური ფორმის მძივები ფართოდაა გავრცელებული ვიატიჩების ყორღანებში. ამის საფუძველზე ა. არციხოვსკიმ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამ ტიპის მძივები რუსი სლავების ეთნიკურ ნიშანს წარმოადგენდა ყორღანების მშენებლობის პერიოდში. მისი აზრით, რუს სლავებს შორის აღნიშნული ფორმა წარმოიქმნა ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე²⁰⁹. მ. ფეხნერი არ ეთანხმება ამ მოსაზრებას და აღნიშნულ მძივებს აღმოსავლური ვაჭრობის პროდუქტად მიიჩნევს. მას მოჰყავს ამ ფორმის მძივების აღმოჩენის შემთხვევები ადრეული ხანის ძეგლებზე ინდოეთში, ჩრდილო კავკასიაში და დაღესტანში²¹⁰.

სახე 5. ბიპირამიდული, წაკვეთილი ფორმის მძივები. ისინი ორი მხრიდან გახვრეტილია. არხის მონაკვეთები ცილინდრულია. მძივები ფაქიზადაა გახეხილ-გაპრიალებული. გამოყენებულია მოწითლოდ აჭრელებული, მოწითალო თეთრლაქიანი და ნარინჯისფერი სარდიონი. საყურადღებოა ერთი, ბოლომდე დაუმუშავებელი (ცალი მხარე დაუწახნაგებელი აქვს) მძივის აღმოჩენის შემთხვევა. სარდიონის მძივებს შორის ნახევარფაბრიკატის აღმოჩენა მათი ადგილობრივი წარმოების დადასტურებაა. საინტერესოა აგრეთვე სარდიონის მძივი, რომლის ზედაპირზე წერტილ-წრეების კვალი შეინიშნება. ორნამენტი, როგორც

²⁰¹ სს მ, ინვ. № 1550, 1152, 1554, 1556, 2032, 2—62: 440, 81—65: 1101, 81—65: 1242.

²⁰² რ მ მ, ინვ. № 1785, 2082 (2 ეგზ.). 1523.

²⁰³ სს მ, იამ. ექსპოზიცია.

²⁰⁴ М. В. Фехнер, დასახ. ნაშრ., გვ. 152, ნახ. 1,2.

²⁰⁵ А. В. Арциховский, დასახ. ნაშრ., გვ. 38, სურ. 34.

²⁰⁶ Е. Атагарьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

²⁰⁷ სს მ, ინვ. № 2—62: 223, 2—63: 479, 81—65: 1141.

²⁰⁸ რ მ მ, ინვ. № 490—491, 1785 (8 ეგზ.), 2082, 1859, 1891 (2 ეგზ.).

²⁰⁹ А. В. Арциховский, დასახ. ნაშრ., გვ. 152—154.

²¹⁰ М. В. Фехнер, დასახ. ნაშრ., გვ. 152—154.

ჩანს, თეთრი საღებავით იყო შესრულებული. მძივები განსხვავებული ზომისაა. (6 ეგზ.). სიგრძე — 7-9 მმ. დიამეტრი — 9-14 მმ (ტაბ. XIII₆).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²¹¹, რუსთავი²¹² (XII—XIII სს.).

სახე 6. წაკვეთილკუთხეებიანი კუბი. აქვს ორმხრივგაბურღული არხი. სარდიონი წითელი ფერისაა. მძივები ფაქიზი ნახელავია (2 ეგზ.).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²¹³, რუსთავი²¹⁴ (XII—XIII სს.).

სახე 7. მძივსაკიდები. მათი წაკვეთილკონუსური ფორმის ტანი პირამიდისებრი ძირით ბოლოვდება. ერთი მათგანი ჩექმისებრი მოყვანილობისაა (ტაბ. XIII₁₁). ორმხრივი არხი ზედა, შევიწროებულ ნაწილშია დატანილი. მძივსაკიდები მუქი წითელი და მოყვითალო სარდიონისაგანაა დამზადებული (4 ეგზ.). სიგრძე — 22-32 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²¹⁵ (XII—XIII სს.).

სარდიონის მძივების წარმომავლობის საკითხთან დაკავშირებით სხვადასხვა, ზოგჯერ ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებებია გამოთქმული. მკვლევარები ყურადღებას აქცევენ ორ მხარეს, ნედლეულის სადაურობასა და სახელოსნო ცენტრის ადგილ-მდებარეობას.

გ. ლემლეინი სტატიაში «Каменные бусы Самтаврского могильника» იხილავს სამთავროს სამაროვნის ქვის მძივებს (დაწყებული ბრინჯაოს ხანიდან ანტიკურის ჩათვლით) და განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს სარდიონის მძივებს, რომლებიც მკვეთრად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხარისხით და დამზადების ტექნიკით. როგორც ავტორი აღნიშნავს, მძივების შეფერილობა და სხვადასხვა ტექნიკური ხერხით არხის გაბურღვა იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი დამზადებულია ისეთ სახელოსნოებში, რომლებიც ძირითადად არ ყოფილან დაკავშირებული ერთმანეთთან არც მასალის გაცვლა-გამოცვლით და არც საწარმოო ხერხების ურთიერთგაზიარებით. რიგი დაკვირვებებისა და ურთიერთშედარების საფუძველზე, სამთავროს უძველეს სარდიონის მძივებს გ. ლემლეინი სხვადასხვა საწარმოო ცენტრებს აკუთვნებს. წითელი—ლუქისფერი, იასპისფერი სარდიონისაგან ტლანქად „დახერხებული“ და მილაკით გახვრეტილი მძივები მზადდებოდა თუ თვით ამიერკავკასიაში არა, მის ახლოს მაინც, სადმე სამხრეთით. ღია ვარდისფერ და მოვარდისფრო-ნარინჯისფერ სარდიონის მილაკით გახვრეტილ მძივებს იგი მიიჩნევს ასურული ქვის საჭრელი სახელოსნოების ნაწარმად.

²¹¹ ს ს მ, ინვ. № 1557, 61—64: 877, 61—64: 884, 81—65: 1561, 81—65: 1662, 81—65: 1559.

²¹² რ მ მ, ინვ. № 476.

²¹³ ს ს მ, ინვ. № 81—65: 1679.

²¹⁴ რ მ მ, ინვ. № 2082.

²¹⁵ ს ს მ, ინვ. № 1596, 1597 1599, 85—65: 1662.

წითელმურა, ყავისფერძარღვიანი სარდიონის მძივები, გ. ლემლეინის აზრით, უდავოდ ეგვიპტიდან მომდინარეობს, ხოლო მოოქროსფრო-ნარინჯისფერი სარდიონის აღმასის ბურღით გახვრეტილი მძივსაკიდების წარმომავლობა, მისი აზრით, ინდოეთიდანაა დასაშვები. ამავე მასალის მძივები კი ირანულ-ინდური და ირანულ-არაბული ინდუსტრიის ნაწარმია, რომელიც ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ძალიან ფართოდ ვრცელდება ყველგან, სადაც კი აღწევს აღმოსავლური საქონლით ვაჭრობა. ამავე პერიოდის მილაკით დახვრეტილი მძივების ერთი ნაწილი, რომელთაც ნახვრეტთან ჰდე გააჩნიათ, ბერძნულ-ეგვიპტური წარმოშობისაა. მხოლოდ მუქი მურა სარდიონის — სარდის მძივები, გ. ლემლეინის მიხედვით, შესაძლოა მზადდებოდა ძველ მცხეთაში ან მის მახლობელ საწარმოო ცენტრში²¹⁶.

გ. ლემლეინის სტატიას თან ახლავს სარედაქციო კოლეგიის შენიშვნა, სადაც აღნიშნულია, რომ იგი არ იზიარებს ავტორის შეხედულებებს მძივებისა და მათი მასალის თიქმის მხოლოდ უცხოური წარმოშობის შესახებ²¹⁷.

ამ სტატიასთან დაკავშირებით საყურადღებოა აგრეთვე ვ. კრუპნოვის აზრი. მას წარმოუდგენლად მიაჩნია, რომ მცხეთა-არმაზის ოსტატები, რომლებიც ფლობდნენ გემების გამოჭრის საქმეს, ვერ შეძლებდნენ ქვის მძივების დამზადებას. იგი სავსებით შესაძლებლად მიიჩნევს იმპორტული ნედლეულისაგან მძივების ადგილობრივ წარმოებას²¹⁸.

ო. ტყეშელაშვილი ეთანხმება ე. კრუპნოვს და მიაჩნია, რომ ქვის მძივები, თუ ყველა არა, ნაწილი მაინც ადგილობრივადაა დამზადებული. რაც შეეხება მძივების ნედლეულს, იგი იმპორტულია, რაც მიუთითებს მცხეთის სავაჭრო კავშირზე სხვა ქვეყნებთან²¹⁹.

სარდიონის საბადოები, როგორც ცნობილია, საქართველოში არ მოიპოვება. მართალია, არსებობს ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა, რომ „საყალტუთნის დასავლით არს იაღლუჯის მთა, უტყეო უწყალო. იპოვების მგზავსი იამანის ქვისა დიდი და მცირე, მრავალფერნი“²²⁰,

²¹⁶ Г. Г. Лемлейн, Каменные бусы Самтаврского некрополя, с. 186—209.

²¹⁷ იქვე, გვ. 212.

²¹⁸ Е. Н. Крупнов, Отзыв о работе проф. Г. Г. Лемлейна «Каменные бусы Самтаврского некрополя», მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ნაკვ. 29, თბ., 1951, გვ. 233—235.

²¹⁹ О. В. Ткешелашвили, Автореферат кандидатской диссертации, გვ. 17.

²²⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 48.

რომელიც მაჩვენებელია იმისა, რომ იმ დროს ცნობილი იყო სარდიონის ადგილ-საპოვნელები. მაგრამ როგორი იყო ეს ქვა და რამდენად ზღებო-და მისი გამოყენება, ამ ცნობის მიხედვით არ ჩანს. აღნიშნული ცნო-ბა და ის გარემოება, რომ საქართველოს ძველ ზღვათა განამარხებულ ქვიშა-რიყეში და შავი ზღვის სანაპირო ქვიშებში დღესაც გვხვდება სარდიონის კენჭები²²¹, ძალიან მცირე საფუძველს გვაჩვენებს ვიფიქროთ, რომ სარდიონის მძივები ნაწილობრივ მაინც ადგილობრივი ნედლე-ულიდანაა დამზადებული. სარდიონის ნაწარმის ძირითადი ნაწილი უფრო იმპორტული უნდა იყოს, აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან სავაჭრო ურთიერთობის ვზით შემოსული.

სარდიონის მოპოვების ადგილზე და მათ გავრცელებაზე საყურა-დღებო ცნობებია დაკრული შუა საუკუნეთა მინერალოგიურ ტრაქტა-ტებში. ბირუნის „მინერალოგიის“ მიხედვით, სარდიონის საბადოები მოიპოვება მხოლოდ იემენსა და ინდოეთში. ამასთან იგი აღნიშნავს ინდურთან შედარებით იემენური სარდიონის ხარისხობრივ უპირატესო-ბას²²².

„პატიოსან თვალთათვის“ ცნობით, სარდიონი „გამოვალს ესე კერ-ძოთა შინა ბაბილონიისა და ლიდიისათა და უფრორე ქალაქსა შინა სარდიონიისათა, რომლისა გამო ეწოდა ქუას იმას სარდიონი“²²³.

„თულთაჲში“ სარდიონის მოპოვების ადგილად ოსოვრასტანია (ასუ-რეთი) მოხსენებული²²⁴.

მინერალოგიურ ტრაქტატში „ძვირფასი ქვები“, სარდიონის მოპო-ვების ადგილის შესახებ ნათქვამია: „აყიყი სამის თემისაგან გამოვა. პი-რველად იამანეთით, მეორე გუჯრათით, მესამე ქალბარგით. მაგრამ ქალბარგული კარგი ვერ არს, გუჯრათის თემისა ფერად კარგი არის, მაგრა იამანურისებრ არ არის და მას სხვა აყიყი ვერ ესწორების“²²⁵.

საინტერესოა აგრეთვე გ. ლემლეინის მითითება იმის შესახებ, რომ სარდიონი, უმთავრესად კი მისგან დამზადებული მძივები, წარმოად-გენდა ფართო ვატანის საგანს ინდოეთიდან, იემენიდან და ბასრიდან. ამ უკანასკნელში იბნ ალ-ფახიკის ცნობით სარდიონი შეჰქონდათ იემე-ნიდან²²⁶.

²²¹ გ. ლომთათიძე, სასამკაულო მინერალთა კულტურა ძველ საქართველო-ში, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 9, 1952, გვ. 24.

²²² Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 160—162.

²²³ პატიოსან თვალთათვის, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—406, გვ. 6.

²²⁴ თულთაჲ ეპიფანე კვპრელისა თქმული, შატბერდის კრებული, გამოსაცემად

მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 129.

²²⁵ ძვირფას ქვათა მოპოვების ისტორია, და მათი სამკურნალო თვისებები, ხელ-

ნაწერთა ინსტიტუტი, S—3722, გვ. 43.

²²⁶ Г. Г. Л е м л е й н, Минералогические сведения, сообщенные в трактате Бируни, с. 457.

ამრიგად, ძველი მინერალოგიური ტრაქტატების მიხედვით შუა საუკუნეებში სარდიონის მოპოვება-ექსპლოატაციას მისდევდნენ არაბეთსა და ინდოეთის ნახევარკუნძულებზე, გავრცელება კი ხდებოდა როგორც უშუალოდ აღმოჩენის ადგილებიდან, ისე სხვა სავაჭრო პუნქტების მეშვეობით (ბასრა).

საინტერესოა, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში სარდიონის აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინია ნახმარი, კერძოდ - აყიყი, სარდიონი და იმანი—სინონიმებია. აქედან სარდიონი ამ მინერალის უძველესი ბერძნული სახელწოდებაა — „იამანი ბერძნულზე არს სარდიონი“ (იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა). იგი გვხვდება ბერძნულ და ქართულ ბიბლიაში²²⁷. აყიყი და იამანი კი უფრო გვიანდელი ტერმინები ჩანან. აყიყი არაბულად გამოსახავს მის მნიშვნელობას. იამანი კი, ჩვენი აზრით, მისი მოპოვების ადგილიდან იემენიდან უნდა იყოს ნაწარმოები²²⁸; ამ ტერმინის დამკვიდრება ქართულ ენაში, ვფიქრობთ, უნდა მიუთითებდეს იემენური სარდიონის გავრცელებაზე ქართულ სამკაულებში. თუ როგორ ხდებოდა სარდიონის შემოზიდვა, ნედლეულის სახით თუ უკვე მზა ნაწარმის სახით, ამის შესახებ გადამწყვეტი საბუთები დღეისათვის არ გაგვაჩნია.

2. ქალცედონის მძივები

საქართველოს შუა ფეოდალური ხანის ძეგლებზე ქალცედონის მძივების მოპოვების შემთხვევები იშვიათია. საქართველოს ტერიტორიაზე ქალცედონის მძივები III ათასწლეულის დასაწყისიდანაა ცნობილი²²⁹. ამ დროიდან მოყოლებული ისინი მეტ-ნაკლები რაოდენობითაა აღმოჩენილი სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებზე; უნდა აღინიშნოს, რომ ადრეული ხანის ძეგლებზე, შუაფეოდალური პერიოდის მსგავსად, ქალცედონის მძივები, სხვა ქვის მძივებთან შედარებით, მცირე რაოდენობითაა მიკვლეული. ქალცედონი, გარდა მძივებისა, გამოიყენებოდა აგრეთვე გემებისათვის. საქართველოს ტერიტორიაზე ქალცედონის გემებიანი თვლები ახ. წ. I საუკუნიდან ჩნდება და ხმარებაში რჩება გვიანფეოდალურ დრომდე²³⁰.

XI—XIII სს. ქალცედონის მძივები მარტივი, სადა ფორმებით ხასიათდებიან. მძივებისათვის გამოყენებულია მოცისფრო, რძისებრ

²²⁷ ვ. ზუხბაია, ქვის კულტურა საქართველოში, თბ., 1965, გვ. 90.

²²⁸ საყურადღებოა, რომ სომხურადაც სარდიონის სინონიმი, კარნეოლთან ერთად, იამანია (იხ. ვ. ზუხბაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 90).

²²⁹ აღ. ჭავჭავაძე, ლ. ლლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41—42.

²³⁰ მარგარიტა ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, II, გვ. 16.

თეთრი და მოყვითალო ქალცედონი. განხილულ მასალებში შედის მხოლოდ ხუთი მძივი.

ს ა ხ ე 1. სფერული მძივები. კარგად დამუშავებულ-გაპრიალებული ზედაპირით. ორმხრივ გაბურღული არხი ერთ შემთხვევაში ფართოა, ხოლო მეორე ეგზემპლარზე-წვრილი. ერთი მძივი ცისფერი ქალცედონისაა (საფირინი), მეორე — რძისებრ თეთრი (2 ეგზ). ზომა — 9-10 მმ 15—15 მმ (ტაბ. XIV_{7,8}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²³¹, გუდარეხი²³².

ს ა ხ ე 2. ფართო, დაბლებული ბიკონუსის ფორმის მძივები, მკრთალად გამოხატული წიბოთი. მძივები დამზადებულია ცისფერი (საფირინი) და მოყვითალო (ცერახიტი) ქალცედონისაგან. ორივე მძივს აქვს ფართო, ორმხრივგაბურღული არხი. ერთი მათგანი არხთან საგანგებოდან ჩამოტეხილი, რაც მილაკიანი ბურღის გამოყენებაზე მიუთითებს. მძივები მსხვილია (2 ეგზ). ზომა: 7—35 მმ 26—41 (ტაბ. XIII_{7,8}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²³³.

ს ა ხ ე 3. მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობის მძივი. მილაკიანი ბურღით გახვრეტილი (1 ეგზ.). ზომა: 9-14 მმ.

აღმოჩენის ადგილი დმანისი²³⁴.

ქალცედონის მძივების გავრცელებასთან დაკავშირებით საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ვ. დეოპიკს. მისი დაკვირვებით ქალცედონის მძივების რიცხვი კლებულობს ძეგლებზე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. ინდო-ირანულ მასალებს შორის მათი აღმოჩენის შემთხვევები მრავალრიცხოვანია. ამის საფუძველზე, ქალცედონის მძივები მას აღმოსავლური (ირანული) იმპორტის საგნად მიაჩნია²³⁵.

ანალოგიური აზრი გამოთქვა ა. ფერსმანმა. იგი აღნიშნავდა, რომ მოლურჯო-ცისფერი ქალცედონი — საფირინი საბერძნეთში ძველი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებულ სასამკაულო მასალა იყო, სადაც იგი შეჰქონდათ მცირე აზიიდან²³⁶.

მართალია, საქართველოში მცირე რაოდენობით აღინიშნება ქალცედონის ადგილ-საპოვნელები, მაგრამ, იმის გამო, რომ ისინი შეუსწავლელია და წარსულში მათი გამოყენების შესახებ სათანადო ცნობები

²³¹ ს ს მ, ინვ. № 2521 ა.

²³² ს ს მ, ინვ. № 2—58:594.

²³³ ს ს მ, ინვ. № 1544, 2130.

²³⁴ ს ს მ, ინვ. № 1545.

²³⁵ В. В. Деопик, Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв., МИА, № 114, М.—Л., 1963, с. 140.

²³⁶ А. Е. Ферсман, Очерки по истории камня, I, М., 1954, с. 279.

არ არის შემონახული, ძნელია დადგენა იმისა, საქართველოში აღმოჩენილი ქალცედონის მძივები ადგილობრივი ნედლეულისაგანაა დამზადებული, თუ შემოტანილია ინდოეთ-ირანიდან, როგორც ამას ვ. დეოპიკი და ა. ფერსმანი ვარაუდობენ. საქართველოს შუაფეოდალური ხანის ძეგლებზე მათი მოპოვების იშვიათი შემთხვევები გვკარნახობს, რომ ისინი უფრო იმპორტულ ნაწარმად მივიჩნიოთ, ვიდრე ადგილობრივად.

3. მოჭიქული კვარცის მძივები

კვარცი, მთის ბროლითან ერთად, ერთ-ერთი იმ მასალათაგანია, რომლის მოჭიქვასაც ეგვიპტეში მისდევდნენ მინის წარმოების ჩასახვის პირველი ეტაპიდან საკმაოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე — წინადინასტიური პერიოდიდან XII დინასტიამდე²³⁷.

საქართველოში მიკვლეული უძველესი მოჭიქული მთის ბროლის მძივები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეორე ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება. გ. ლემლეინის ვარაუდით, ისინი ამიერკავკასიის სახელოსნოების ნაწარმია²³⁸. გარდა ამ უძველესი მონაპოვრებისა, გ. ლემლეინს აღნიშნული აქვს აგრეთვე მოჭიქული მთის ბროლის მძივები სამთავროს ელინისტურსა და რომაული ხანის სამარხებში²³⁹. მაგრამ კვარცის ჯგუფის მინერალებისაგან დამზადებული მოჭიქული მძივები საქართველოს ადრეული ხანის ძეგლებში მცირერიცხოვანია და მათი აღმოჩენა ეპიზოდურ ხასიათს ატარებს.

საქართველოს შუაფეოდალური პერიოდის ქვის მძივებს შორის მოჭიქული კვარცის მძივები და მძივსაკიდები მნიშვნელოვანი რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ისინი, მსგავსად ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის მძივებისა, შუაფეოდალური პერიოდის მატერიალური კულტურის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ელემენტად უნდა მივიჩნიოთ.

მძივები დამზადებულია დაბალხარისხოვანი, რძისებრ თეთრი კვარცისაგან²⁴⁰, რომელიც დაფარულია სხვადასხვა ფერის ჭიქურით, ჭიქუ-

²³⁷ Л. Лукас, Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, М., 1958, с. 252, 271.

²³⁸ Г. Г. Лемлейн, Каменные бусы Самтаврского некрополя, с. 187—188.

²³⁹ აქვე, გვ. 183.

²⁴⁰ ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ამგვარი მძივები სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება: გაღლობილი ქვიერი მასალა (საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 368), თეთრი პრიალა ფაიანსისებრი თუ ფაიფურისებრი პასტა (გ. ლომთათიძე, რუსთავში..., გვ. 194; ლ. კილაშვილი, რუსთავი, გვ. 139), თეთრი მასა (რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.).

რი უმთავრესად ცისფერ-ფირუზისფერია. შედარებით იშვიათად გვხვდება ლურჯად და ყვითლად მოჭიქულ მძივებს.

გ. ლემლეინის მიხედვით, თეთრი კვარცისა და მთის ბროლის მძივებს შუა საუკუნეების ხელოსნები ფერადი ჭიქურებით ფარავდნენ იმ მიზნით, რათა უბრალო კვარცის მძივებისათვის ძვირფასი ფერადი ქვების იერი მიეცათ. მაგალითად, ლურჯი და მწვანე ჭიქურით მიიღებოდა ლაქვარდის, საფირიონის, ზურმუხტისა და ფირუზის იმიტაცია²⁴¹.

ჩვენ მიერ განხილული მძივების უმრავლესობა მიკვლეულია რუსთავის შუაფეოდალური ხანის სამარხებში. განსაკუთრებით საყურადღებოა მათი აღმოჩენა № 15 სამარხის ყელსაბამში (№ 490—491), რომელიც შეიცავს აგრეთვე გიორგი III (1156—1184 წწ.) გახვრეტილ, სამკაულად გამოყენებულ მონეტებს. ამ მონეტების მიხედვით შესაძლებელი გახდა მძივების ზოგიერთი სახის დათარიღება²⁴². რუსთავს გარდა ცისფერჭიქურიანი სხვადასხვა მოყვანილობის კვარცის ასიმეტრიული მძივები გვხვდება სიონის შუაფეოდალური ხანის სამარხებში²⁴³; მაგრამ ამ ძეგლის მკვლევარი არ იძლევა მათ დახასიათებას და ამიტომ აღნიშნული მასალა ჩვენ ვერ გავითვალისწინეთ. კვარცის მძივები და მძივსაკიდები მცირე რაოდენობით ნაპოვნია აგრეთვე დმანისის XII—XIII სს. კულტურულ ფენებში.

კვარცის მძივები ხასიათდება ფორმების მრავალგვარობით. მათ შორის უმეტესობა მძივსაკიდებია.

სახე 1. სფერული მოყვანილობის მძივები. გლუვი, კარგად გაპრი-
ალებული ზედაპირით, წვრილი არხით, ფირუზისფრად მოჭიქული (2 ეგზ.). დიამეტრი — 18-20 მმ (ტაბ. XIII₁₆).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁴⁴ (XII—XIII სს.).

ანალოგიური ფორმის ცისფრად მოჭიქული მძივები მიკვლეულია დვინში²⁴⁵ და შეხრ-ისლამში²⁴⁶.

სახე 2. წახნაგოვანი მძივები. დაუდევარი, უხეში ნახელავი — არათანაბარი წახნაგებით. მწვანედ, ფირუზისფრად და ყვითლად მოჭიქული (14 ეგზ.). ზომა — 10-20 მმ (ტაბ. XIII₁₇).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁴⁷, რუსთავი²⁴⁸ (XII—XIII სს.).

²⁴¹ Г. Г. Лемлейн, Минералогические сведения Бируни, Бируни, под ред. С. П. Толстова, М.-Л., 1950, с. 122.

²⁴² გ. ლომთათიძე, რუსთავში... გვ. 183; ლ. კილაშვილი, რუსთავი, გვ. 140.

²⁴³ რ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

²⁴⁴ რმმ, ინვ. № 1370, 1846.

²⁴⁵ სსიშ, ინვ. № 1794/196, 247.

²⁴⁶ Е. Атагарьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 13, ტაბ. III, ნახ. 1.

²⁴⁷ სსშ, ინვ. № 1547, 6—61:42.

²⁴⁸ რმმ, ინვ. № 490—491 (9 ეგზ.) 498, 830, 1292, 1796.

ანალოგიური ფორმის მძივები, ცისფრად და ლურჯად მოჭიქული, გვხვდება სომხეთში — ანისში და დვინში²⁴⁹, აგრეთვე შუა აზიაში — შეხრ-ისლამში²⁵⁰.

სახე 3. წახნაგოვანი, გრძელი მძივი, ფაქიზად დამუშავებული, სიმეტრიული, ფიგურული წახნაგებით, ცისფრად მოჭიქული (1 ეგზ.). სიგრძე — 30 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁵¹ (XII—XIII სს.).

სახე 4. ბრტყელი, რომბული მოყვანილობის მძივსაკიდებელი. ზოგ მათგანზე საკიდი ოდნავ გამოიყოფა. ზედაპირი უმთავრესად არაა გლუვი. გვხვდება ცისფერი, ფირუზისფერი და ლურჯი ჭიქურით დაფარული ნიმუშები (19 ეგზ.). სიგრძე — 13—10 მმ (ტაბ. XIII₁₈).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁵², რუსთავი²⁵³ (XII ს.).

მსგავსი მძივსაკიდები გავრცელებული ჩანს შუა აზიაში — 5 ამგვარი საკიდი აფრასიაბიდან ექსპონირებულია სახელმწიფო ერმიტაჟში²⁵⁴. დაახლოებით ამ ტიპისაა კვარცის „კულონი“ კუვიდან, რომელიც, განსხვავებით ჩვენ მიერ განხილული მძივსაკიდებისაგან, არ არის გახვრეტილი და გარშემოვლებულია საკიდიანი ბრინჯაოს ბუდით (სარტყლით)²⁵⁵. ამავე ფორმისაა აგრეთვე ლურჯად მოჭიქული საკიდი შეხრ-ისლამიდან²⁵⁶.

სახე 5. ბრტყელი, სამკუთხა ფუძემომრგვალებული მოყვანილობის მძივსაკიდები (3 ეგზ.), რომელთა ზედაპირი არათანაბარია, მოჭიქულია ცისფრად და ფირუზისფრად. სიგრძე 15—17 მმ (ტაბ. XIII₂₀).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁵⁷ (XII ს.).

ანალოგიური საკიდი ცნობილია აფრასიაბიდან²⁵⁸.

სახე 6. ბრტყელი, ხუთკუთხა მოყვანილობის მძივსაკიდი, ცისფრად მოჭიქული (1 ეგზ.) სიგრძე — 16 მმ (ტაბ. XIII₂₁).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁵⁹ (XII ს.).

სახე 7. მძივსაკიდი დაბალი, განზიდული ტანითა და მრგვალი ვიწრო ყუნწით. ცისფრად მოჭიქული (1 ეგზ.). სიგრძე — 7 მმ, სიგანე — 18 მმ (ტაბ. XIII₂₂).

²⁴⁹ სსიპ, ინვ. № 123/931, 932, 937, 948, 839, 1917/258.

²⁵⁰ Е. Атагарьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 13, ტაბ. XXII₃, ნახ. 2.

²⁵¹ რმმ, ექსპოზიცია.

²⁵² სსიპ, ინვ. № 2—63:490.

²⁵³ რმმ, ინვ. № 490—491 (3 ეგზ.). 499, 1068, 1144, 1446 (11 ც.) 1890 (2 ც.).

²⁵⁴ სახელმწიფო ერმიტაჟი 14700 (ი. ვესელოვსკის კოლექცია).

²⁵⁵ И. Ахраров, З. Усманова, დასახ. ნაშრ., გვ. 90, სურ. 1₂₁.

²⁵⁶ Е. Атагарьев, დასახ. ნაშრ., გვ. 12, ტაბ. II, ნახ. 3.

²⁵⁷ რმმ, ინვ. № 490—491 (3 ც.).

²⁵⁸ სახელმწიფო ერმიტაჟი, 14700 (ი. ვესელოვსკის კოლექცია).

²⁵⁹ რმმ, ინვ. № 1890.

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁶⁰ (XII ს.).

სახე 8. მუშტის მოყვანილობის მძივსაკიდები. ერთ მათგანზე ცერი რელიეფურადაა გამოყოფილი. თითების მოხაზულობა და მაჯა გადმოცემულია ღარების საშუალებით. ნახვრეტი დატანილია მაჯასთან. მოჭიქულია ცისტრად და მწვანედ (5 ეგზ.). სიგრძე — 11—17 მმ (ტაბ. XI_{1,2}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁶¹, რუსთავი²⁶² (XII ს.).

ძალზე სქემატური, ცისტერჭიქურიანი მუშტისგამოსახულებიანი მძივსაკიდები ძიკვლეულია დვინში²⁶³. ისინი გვხვდებიან აგრეთვე ხორეზმში — ნაქალაქარ შახ-სენემში და კავატ-კალაში (XI—XII სს.)²⁶⁴.

ზემომოყვანილი ანალოგიური მასალა საფუძველს ვეძებდეს მოჭიქული კვარცის მძივების გავრცელების არე ამიერკავკასიაში და შუა აზიით შემოვფარგლოთ. სათანადო მასალების უქონლობის გამო ძნელია იმის დადგენა, ამგვარი მძივები ადგილობრივად მზადდებოდა, თუ იმპორტის საგანს წარმოადგენდა. გ. ლემლეინის ვარაუდით, ისინი რეის და შუა აზიის სახელოსნოების ნაწარმი უნდა იყოს²⁶⁵. ამიერკავკასიაში, განსაკუთრებით საქართველოსა და სომხეთში, მათი სიმრავლე გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია მათ დამზადებას ადგილობრივადაც მისდევდნენ.

4. ლაუვარდის მძივები

ლაუვარდს, როგორც სანახელავო ქვას, დაახლოებით 7000 წლის ისტორია აქვს. უძველესი დროიდან ლაუვარდისაგან მზადდებოდა როგორც მსხვილი ნაკეთობანი, ისე მცირე ზომის მძივები, ავგაროზები და სხვ²⁶⁶.

საქართველოში ლაუვარდის სამკაული გვხვდება ელინისტური ხანიდან. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია სხვადასხვა ფორმის მძივები²⁶⁷, გემები²⁶⁸, ლაუვარდისთვლიანი საყურეები და სამა-

²⁶⁰ რ მ მ, ინვ. № 1890.

²⁶¹ ს ს მ, ინვ. № 2010.

²⁶² რ მ მ, ინვ. № 490—491, 1789, 1890.

²⁶³ ს ს ი მ, ინვ. № 1744/352.

²⁶⁴ Ю. А. Рапопорт, Раскопки городища Шах-Семен, в 1952 г., с. 415.

²⁶⁵ Г. Г. Лемлейн, დასახ. ნაშრ., გვ. 380.

²⁶⁶ А. Е. Ферсман, Очерки по истории камня, т. I, М., 1954, გვ. 267—268.

²⁶⁷ О. Ткешелашвили, памятники, გვ. 16.

²⁶⁸ მ ა რ გ ა რ ი ტ ა ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, II, გვ. 106—107, 114, 119.

ჯურები²⁶⁹. ანტიკურსა და ადრეფეოდალური ხანის ქართულ სამკაულებში ლაქვარდისთვლიანი საკინძების ხმარება ამ ქვის ფართო გამოყენებაზე მიუთითებს.

საქართველოს შუაფეოდალური ხანის მასალებს შორის გვხვდება მხოლოდ ლაქვარდის მძივები, ისიც ძალზე მცირე რაოდენობით. დმანისში მოპოვებული ლაქვარდის მძივების 9 ნიმუშიდან 5 მძივი მთელია, 4 კი ფრაგმენტული და მათი ფორმა გაურკვეველია. ერთი ლაქვარდის მძივსაკიდი აღმოჩნდა აგრეთვე რუსთავში. აღნიშნული მძივები განსხვავებული ფორმის და ხასიათისაა — ორი მათგანი მძივია, ოთხი კი მძივსაკიდი.

სახე 1. ელიფსოიდური მოყვანილობის მძივი, მსხვილი ნახვრეტით (I ეგზ.). ზომა 6-8 მმ (ტაბ. XIII₁₂).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁷¹ (XI—XIII სს.).

სახე 2. ოთხწახნაგა, მოკლე მძივი, მსხვილი, ორმხრივი ნახვრეტით (I ეგზ.). ზომა — 5-6 მმ (XI—XIII სს.).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁷² (XI—XIII სს.).

სახე 3. ფიგურული მოყვანილობის საკიდი, ყუნწით ზედა შევიწროებულ ნაწილში (I ეგზ.). ზომა — 10-12 მმ (ტაბ. XIII₁₃).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁷³ (XIII ს.).

აღსანიშნავია ჩვენ მიერ განხილულ მასალაში მსგავსი ფორმის ფაიანსისა და მინის მძივსაკიდების არსებობა²⁷⁴.

სახე 4. ბრტყელი, ქვევით წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის, ირიბად წაკვეთილკიდიანი საკიდი. შევიწროვებულ ნაწილში დატანილი აქვს არხი (I ეგზ.). ზომა 10—12 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁷⁵ (XII—XIII სს.).

სახე 5. ფრინველის ფორმის საკიდი ზედაპირზე ამოჭრილი წვრილ-წვრილი მრგვალი ბუდეებით, რომლებშიც ინკრუსტაციის წესით ფერადი თვლები ან პასტა უნდა ყოფილიყო ჩასმული (I ეგზ.). ზომა — 10—12 მმ (ტაბ. XIII₁₄).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁷⁶ (XII—XIII სს.).

²⁶⁹ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, გვ. 190.

²⁷⁰ ო. ტყეშელაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან, გვ. 271.

²⁷¹ სსმ, ინვ. № 81—65:1068.

²⁷² სსმ, ინვ. № 1534.

²⁷³ სსმ, ინვ. № 81—65:1245.

²⁷³ სსმ, ინვ. № 81—65:1245.

²⁷⁴ სსმ, ინვ. № 81—65:1818, 81—65:1664.

²⁷⁵ სსმ, ინვ. № 1598.

²⁷⁶ სსმ, ინვ. № 81-65/1663.

სახე რ. ბრტყელი, ფიგურული საკიდი, შესქელებულ-მომრგვალებული ქვედა ტანით, ზედაპირზე ინკრუსტაციისათვის განკუთვნილი მცირე ზომის მრგვალი ბუდეებით (I ეგზ.). ზომა — 8-10 მმ (ტაბ. XIII₁₅).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁷⁷ (XII—XIII სს.).

ზემოგანხილულ მძივთა შორის განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ინკრუსტირებული მძივსაკიდები (სახე 5 და 6). მძივების ინკრუსტაციის ერთეული შემთხვევები დადასტურებულია საქართველოში იმ მინის მძივთა შორის, რომლებიც ქვის მძივების მინაბადთა ჯგუფს მიეკუთვნება²⁷⁸.

ინკრუსტირებული მინისა და ქვის მძივების საინტერესო ნიმუშები (10 ეგზ.), ზოგჯერ ბუდეებში შერჩენილი ფერადი პასტისა და თიხის თვლებით, მიკვლეულია სომხეთში, დვინის განვითარებული ფეოდალური ხანის მასალებს შორის²⁷⁹.

საყოველთაოდ ცნობილი ლაუვარდის საბადო ბადახშანშია (ჩრდილო-აღმოსავლეთი ავღანეთი). ბადახშანის საბადოს დამუშავებასა და ნედლეულის თუ მზა ნაწარმის გატანას უხსოვარი დროიდან მისდევენ. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ბადახშანური ლაუვარდის უძველესი ნაკეთობანი ძვ. წ. IV ათასწლეულს მიეკუთვნება²⁸⁰.

თეოფრასტესა და პლინიუსის ცნობებით, ლაუვარდი ბადახშანიდან სკვითების გავლით შედიოდა საბერძნეთის კოლონიებში და უფრო დასავლეთითაც. ნაწილი ამ ქვისა სომხეთის გზით სომეხი ვაჭრების საშუალებით გაჰქონდათ, რომლებიც დიდი ხნის განმავლობაში ამარასაშუალებით გაჰქონდათ, რომლებიც დიდი ხნის განმავლობაში ამარაგებდნენ ევროპას ლაუვარდით. სწორედ ამის გამო, ა. ფერსმანის აზრით, ლაუვარდს ზოგჯერ „სომხურ ქვასაც“ უწოდებენ, თუმცა გ. ლემლეინის მიხედვით, „სომხური ქვა“ ეს აზურიტია — სპილენძის ჰიდროკარბონატი, რომლითაც ძველად და შუა საუკუნეებში ხშირად ხდებოდა ლაუვარდის ფალსიფიკაცია²⁸¹.

საინტერესოა, რომ ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ გვხვდებით ცნობას ლაუვარდის მოპოვების შესახებ ლითონთან, რკინასთან და სპილენძთან ერთად სარკინეთში და დმანისის ხეობაში²⁸². როგორც ჩანს, აქაც მინერალი აზურიტი (იგი ხშირად გვხვდება სპილენძის მადნებში, როგორც მეორადი მინერალი) ლაუვარდად არის მიჩნეული.

ლაუვარდის ადგილ-საპოვნელებისა და მისი გავრცელების შესახებ

²⁷⁷ რ მ მ, ინვ. № 1794.

²⁷⁸ ს ს მ, ინვ. № 81—65/1245, 1524.

²⁷⁹ ს ს მ, ინვ. № 1913/153.

²⁸⁰ Г. Г. Лемлейн, დასახ. ნაშრ., გვ. 464.

²⁸¹ А. Е. Ферсман, დასახ. ნაშრ., გვ. 270.

²⁸² ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36, 39.

საინტერესო ცნობებს ვხვდებით ძველ მინერალოგიურ ტრაქტატებში. ბირუნის მიხედვით, ლაჟვარდი არაბეთში გაჰქონდათ სომხეთიდან, ხოლო ხორასანში და ერაყში — ბადახშანიდან. ბირუნი აღნიშნავს აგრეთვე ლაჟვარდის საბადოებს კარანის მთებში (ჩრდილო-დასავლეთი ავღანეთი) და ტუტ-ბუნაკში (სამხრეთი ავღანეთი)²⁸³.

„ძვირფას თვალთა მოპოვების ისტორიაში“ ლაჟვარდის ადგილსაპოვნელებად მოხსენიებულია მაღალი მთა ბადახშანი და ქაშანის მიდამოები. ამასთან აღნიშნულია, რომ ქაშანის ლაჟვარდი მდარე ხარისხისაა, მოშავო, სურმის ქვის მსგავსი. მას ხმარობენ არაბეთში, თურქეთში, ერაყსა და აზერბაიჯანში. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ამ ქვისაგან მიღებულ საღებავს იყენებენ ჭურჭლის მოსახატავად და მინის წარმოებაში²⁸⁴.

ამრიგად, შუა საუკუნეების მინერალოგიური ტრაქტატების ცნობებით დასტურდება, რომ საუკეთესო ხარისხის ლაჟვარდი მოიპოვებოდა ავღანეთში, სადაც ყველაზე დიდ და მნიშვნელოვან საბადოდ ბადახშანია მოხსენებული.

ჩვენ მიერ განხილული მძივები ნაკეთებია მაღალხარისხოვანი ლაჟვარდისაგან, რომელიც ოქროსფერი პირიტის წვრილი ჩანაწინწყლებით ხასიათდება და უდავოდ ბადახშანური წარმომავლობისაა.

5. ქარვის მძივები

ქარვის მძივები საქართველოს არქეოლოგიურ მასალებს შორის გვიანბრინჯაოს ხანაში გვხვდება²⁸⁵. ამ დროიდან მოყოლებული ქარვა ერთ-ერთი მეტად გავრცელებული მასალაა მძივებისათვის.

შუაფეოდალური ხანის ძეგლებზე ქარვის მძივები, ადრეული ხანის ძეგლებთან შედარებით, მცირე რაოდენობითაა მოპოვებული. მაგრამ განსხვავებით ადრეული პერიოდის მძივებისაგან, რომლებიც უმთავრესად ტლანქადაა ნაკეთები და ხშირად ბუნებრივი ფორმები აქვთ შენარჩუნებული, შუაფეოდალური პერიოდის ქარვის მძივები ფაქიზი ნახელავია და გეომეტრიული ფორმების სიმკვეთრით გამოირჩევა.

სახე 1. ელიფსოიდური ფორმის ნარინჯისფერი ქარვის მსხვილი მძივი (I ეგზ.). სიგრძე — 2 მმ, დიამეტრი — 15 მმ (ტაბ. XIV₃).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁸⁶ (XIII ს.).

სახე 2. ბრტყელი, ოვალური მოყვანილობის მძივი. დაზიანებული (I ეგზ.). სიგრძე — 10 მმ, დიამეტრი — 7 მმ (ტაბ. XIV₄).

²⁸³ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 182.

²⁸⁴ ძვირფას თვალთა მოპოვების ისტორია, გვ. 38.

²⁸⁵ გ. ლ. მ. თ. ა. ძ. ე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 69.

²⁸⁶ ს. ს. შ., ინვ. № 2—63:583.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁸⁷ (XIII ს.).

სახე 3. მრგვალ-ბრტყელი, არასწორი ფორმის ნაკლული მძივი (I ეგზ.) დიამეტრი — 10 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁸⁸ (XII—XIII სს.).

სახე 4. ბრტყელი მძივი ლეზნისებურად დაყოფილი ზედაპირით (I ეგზ.). დიამეტრი — 15 მმ (ტაბ. XIV₅).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁸⁹ (XII—XIII სს.).

სახე 5. ბრტყელი, ექვსწახნაგა მძივები (2 ეგზ.). სიგრძე — 4 მმ, დიამეტრი — 8-12 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁹⁰ (XII—XIII სს.).

სახე 6. ბრტყელი, ფიგურულად გამოჭრილი მძივი (I ეგზ.). სიგრძე — 6 მმ (ტაბ. XIV₆).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁹¹ (XII—XIII სს.).

სახე 7. საკიდის ფრაგმენტი, წარმოდგენილი სამკუთხედისებრი, ბრტყელი ყურით (I ეგზ.). სიგრძე — 7 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁹² XII ს.).

სახე 8. ლომისგამოსახულებიანი საკიდი. ზომა — 13×22 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი²⁹³ (XII—XIII სს.).

სახე 9. მუშტისგამოსახულებიანი მძივსაკიდები (2 ეგზ.).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი²⁹⁴ (XII ს.).

ქარვას, მისი დამუშავების სიმარტივის გამო, უძველესი დროიდან იყენებენ სამკაულებისა და ავეაროზების დასამზადებლად. ა. ფერსმანი აღნიშნავს, რომ „ქარვა ნეფრიტთან და კაუთან ერთად წარმოადგენს ერთ-ერთ პირველ ქვის მასალას, რომელსაც ყურადღება მიაქცია პირველყოფილმა ადამიანმა“²⁹⁵.

შუა საუკუნეებში დიდ როლს თამაშობდა ქარვის ავეაროზები და საკიდები. მათ სამკურნალო თვისებებს აწერდნენ. თითქოს ისინი იცავდნენ პატრონებს ავი თვალისაგან და სხვადასხვა ავადმყოფობისაგან²⁹⁶.

ძველი და შუა საუკუნეების ავტორების მიხედვით, ქარვა შორეული ჩრდილოეთის ქვეყნებიდან შემოჰქონდათ. ბირუნის ცნობით,

²⁸⁷ ს ს მ, ინვ. № 81—65:1245.

²⁸⁸ ს ს მ, ინვ. № 1551.

²⁸⁹ ს ს მ, ინვ. № 1560.

²⁹⁰ ს ს მ, ინვ. № 1529, 1531.

²⁹¹ რ მ მ, ინვ. № 1830.

²⁹² ს ს მ, ინვ. № 81—65:1245.

²⁹³ ს ს მ, ინვ. № 6—61:39.

²⁹⁴ რ მ მ, ინვ. № 1890, 1525.

²⁹⁵ А. Е. Ферсман, Очерки по истории камня, т. I, с. 295.

²⁹⁶ А. Е. Ферсман, Очерки по истории камня, т. II, М., 1961, с. 28—29.

ქარვა ძირითადად მოიპოვებოდა ცივ მხარეში საკალიბების (სლავების) ზღვაში²⁹⁷. გ. ლემლეინის აზრით, ბირუნის მხედველობაში ჰქონდა ბალტიის ზღვა. აქედან ქარვა ბოლგარების მეშვეობით ხვდებოდა ხორეზმში და ვრცელდებოდა მახლობელ აღმოსავლეთში არაბეთამდე²⁹⁸. ბირუნი აღნიშნავს რომ აღმოსავლეთში, ჩინურთან შედარებით, რემის ქარვას აძლევდნენ უპირატესობას. რემის ქარვაში შუა საუკუნეების ავტორები, როგორც ჩანს, გულისხმობენ ბიზანტიიდან აღმოსავლეთის ქვეყნებში გატანილ ქარვას, რომელიც თვით ბიზანტიაში ჩრდილოეთიდან — ბალტიისპირეთიდან შემოდიოდა. რაც შეეხება ჩინურ ქარვას, აქ იგულისხმება ნამარხი ფისი — ბირმიტი, რომელიც ბირმაში მოიპოვება უძველესი დროიდან²⁹⁹.

ა. ფერსმანის მიხედვით, ბალტიისპირეთის ქარვა უახლოეს მეზობლებს უკვე ნეოლითურ პერიოდში გაჰქონდათ. ბრინჯაოს პერიოდის დასაწყისიდან კი დაიწყო მისი მასიური გატანა სამხრეთით, სკვითების გავლით ვიდრე საბერძნეთამდე³⁰⁰.

გარდა ბალტიისპირეთისა, ქარვა მოიპოვება აგრეთვე სიცილიაში, პოლონეთში, უკრაინასა და რუმინეთში. მაგრამ მათი მოპოვება-დამუშავების შესახებ ადრეულ ხანაში არავითარი ცნობა არ არსებობს.

ქარვის მძივები, ზოგჯერ კი შესაძლებელია ნედლეული მასალა, საქართველოში, ისე როგორც მახლობელი აღმოსავლეთისა და სამხრეთ ევროპის სხვა ქვეყნებში, ბალტიისპირეთიდან შემოდიოდა.

6. გიშრის მძივები

გიშერი — სათი ქვანახშირის მკვრივი, ფისოვანი სახესხვაობა, არ მიეკუთვნება ძვირფასი ქვების რიცხვს, მაგრამ მოელვარე შავმა ფერმა, მცირე სიმკვრივემ და დამუშავების სიმარტივემ, როგორც ჩანს, განაპირობა გიშრის გამოყენება სასამკაულე მასალად.

გიშრის ნაკეთობანი, უმთავრესად სამკაული, საქართველოში უაბრინჯაოს დროიდანაა დამკვიდრებული³⁰¹. ამ დროიდან მოყოლებული გიშერს ფართოდ იყენებდნენ სამკაულისათვის. სხვადასხვა ფორმის მძივებთან ერთად, გიშრისაგან მზადდება ბეჭდებისა და სხვა სამკაულის მოსართავი ქვები. ანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში ვვაქვს აგრეთვე გემების აღმოჩენის არა ერთი შემთხვევა³⁰².

²⁹⁷ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 198.

²⁹⁸ Г. Г. Лемлейн, Примечания к переводу «Минералогия Бируни» с. 472.

²⁹⁹ Г. Г. Лемлейн, დასახ. ნაშრ., გვ. 470.

³⁰⁰ А. Е. Ферсман, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

³⁰¹ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 113, 118.

³⁰² მ ა რ გ ა რ ი ტ ა ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გეგმები, II, გვ. 16.

ადრეფეოდალურ ხანაში, ქვის მძივებს შორის, ყველაზე ფართოდ გიშრისაგან ნაკეთები მძივებია გავრცელებული³⁰³. XI—XIII სს. კი აღინიშნება მათი რიცხოვრები კლება. შუაფეოდალური ხანის საქართველოს ძეგლებზე გიშრის მძივები ძირითადად დმანისშია მიკვლეული. შედარებით იშვიათია მათი აღმოჩენის შემთხვევები რუსთავში. ამ პერიოდის მძივები უმთავრესად მინიატურულია, ფაქიზად დამუშავებული.

სახე 1. სფერული მოყვანილობის მძივი (I ეგზ.). (ტაბ. XIV₉).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³⁰⁴ (XII—XIII სს.).

სახე 2. ცილინდრული ფორმის წვრილი მძივები. ზოგს ცალი ბოლო ირიბად აქვს წაკვეთილი, 8 ეგზ. (ტაბ. XIV₁₂).

აღმოჩენის ადგილი დმანისი³⁰⁵ (XIII ს.).

სახე 3. ბრტყელი, სამკუთხედისებრი მძივების ნატეხები, წვერში განივი, წვრილი არხით, 7 ფრაგმენტი (ტაბ. XIV₁₁).

აღმოჩენის ადგილი დმანისი³⁰⁵ (XIII ს.).

სახე 4. ბიკონუსური, წვრილი მძივები, 8 ეგზ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³⁰⁷ (XII—XIII სს.).

სახე 5. რვაწახნაგა, ბიპირამიდული მძივები, კუთხეებში თითოს გამოტოვებით რომბულად ამოჭრილი, ფაქიზი, დახვეწილი ნახელავი 19 ეგზ. (ტაბ. XIV₁₄).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³⁰⁸ (XII—XIII სს.).

სახე 6. ფიგურულად (სხივურად) გამოჭრილი მძივი, I ეგზ. (ტაბ. XIV₁₃).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³⁰⁹ (XII—XIII სს.).

სახე 7. მრგვალ-ბრტყელი მძივები, 2 ეგზ., (ტაბ. XIV₁₀).

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი³¹⁰ (XI—XIII სს.).

სახე 8. ბრტყელი, რვაწახნაგა მძივი, I ეგზ.

აღმოჩენის ადგილი — რუსთავი³¹¹ (XI—XIII სს.).

საქართველოში უხსოვარი დროიდან მისდევდნენ გიშრის მოპოვებას და დამუშავებას. ამის დამადასტურებელია ტყიბულის რაი-

³⁰³ საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 336.

³⁰⁴ სსპ, ინვ. № 81—65:1704.

³⁰⁵ სსპ, ინვ. № 81—65:1243.

³⁰⁶ სსპ, ინვ. № 81—65:1243.

³⁰⁷ სსპ, ინვ. № 81—65:1661.

³⁰⁸ სსპ, ინვ. № 81—65:1661.

³⁰⁹ სსპ, ინვ. № 81—65:1815.

³¹⁰ რმპ, ინვ. № 1790.

³¹¹ რმპ, ინვ. № 1891.

ონის სოფ. ძიროვანის მახლობლად, ე. წ. „საგიშრეს“ საბადოს გათხრის დროს ძველი დამუშავების მანიშნებელი ფაქტები³¹². გიშრის მოპოვების და მისი დამუშავების უძველეს და მაღალ კულტურაზე საქართველოში მეტყველებს აგრეთვე მთელი რიგი ეთნოგრაფიული და ტერმინოლოგიური მონაცემებისა³¹³.

საქართველოში გიშრის საბადოები გავრცელებულია ძირითადად ოკრიბაში (ძიროვანის, ველათის, კურსების და ტყიბულის საბადოები) და კასპის რაიონში (მეტეხის საბადო). გარდა აღნიშნული საბადოებისა, არის ცნობები გორის, თიანეთის, გომბორისა და დუშეთის რაიონებში გიშრის გამოვლინების შესახებ³¹⁴. მართალია, საქართველოს გიშრის საბადოებს დღეისათვის სამრეწველო მნიშვნელობა არა აქვს, მაგრამ ისინი სავსებით აკმაყოფილებენ კუსტარული წესით სხვადასხვა მცირე საგნების დამზადება-წარმოების მოთხოვნებს. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გიშრის გამოვლინებები წარსულში სავსებით დააკმაყოფილებდა კუსტარულ ხელოსნურ წარმოებას.

ბირუნის მინერალოგიური ტრაქტატის ნიხედვით საუკეთესო ხარისხის გიშერი მოიპოვებოდა ქალაქ ტუსში (თანამედროვე ხორასანის მახლობლად). შუა საუკუნეების სხვა ავტორების მიხედვით, გიშრის მოპოვება ხდებოდა აგრეთვე ინდოეთში, სირიასა და ანდალუზიაში³¹⁵.

ბირუნის ცნობით, ხორასანის გიშრისაგან ამზადებდნენ სარკეებსა და ჭურჭელს, გიშრის ღეროებით იღებავდნენ წამწამებს შუა საუკუნეების დიდებულნი, ხოლო რაც შეეხება სამკაულს, გიშრისაგან დამზადებული მძივები იმ დროისათვის ყველაზე მდარეხარისხოვან სამკაულად მიაჩნდათ და ზოგჯერ შინაურ საქონელსაც ჰკიდებდნენ კისერზე, როგორც ავგაროზს³¹⁶. ასეთი უგულვებელმყოფელი დამოკიდებულება გიშრის მძივებისადმი შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში გვაფიქრებინებს, რომ გიშრის სამკაული საეჭვოა, ყოფილიყო ექსპორტის საგანი სხვა ქვეყნებში, კერძოდ საქართველოში, სადაც, როგორ აღვნიშნეთ, ადგილობრივი ნედლეულით სარგებლობა დასტურდება.

³¹² Г. А б и х, Ткибульские копи каменного угля, газ. «Кавказ», 1847, № 11.

³¹³ Б. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, გიშრის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX—B, თბ., 1959, გვ. 273—284; Б. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, ქართული გიშერი, ძეგლის მეგობარი, № 20, თბ., 1971, გვ. 21—25.

³¹⁴ А. А. Т в а л ч р е л и д з е, Природные ресурсы Грузинской ССР, т. II, М., 1959, с. 60.

³¹⁵ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 186.

³¹⁶ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 1867.

7. კირქვის მძივები

კირქვის მძივები აღმოჩენილი იქნა დმანისში 1963 წ. გათხრილი სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში. მძივები XII ს. ბოლოთი და XIII ს. დასაწყისით თარიღდება ამ ჯგუფის სამარხებში აღმოჩენილი თამარისა და რუსუდანის მონეტების მიხედვით.

აღნიშნული მძივები ერთ აცმას წარმოადგენს. გამოთლილია წვრილმარცვლოვანი კირქვისაგან, რომელიც რძისფერი კვარცის უწვრილეს ძარღვაკებს შეიცავს. მძივები უხეში ნახელავია. ცალკეული მძივი ერთმანეთის მსგავსია და ერთ ტიპს — მრგვალ-ბრტყელ მძივებს მიეკუთვნება. გვერდები მომრგვალებულია, იშვიათად უსწორმასწოროდ დაწახნაგებული. აქვს წვრილი არხი. მძივის ზედაპირზე მცირედ შეიმჩნევა ლურჯი საღებავის ნაშთები.

კირქვა არ წარმოადგენს სანახელავო ქვას და მისგან მდარე ხარისხის მძივების დამზადების ფაქტი, როგორც ჩანს, გაპირობებულია ლაევარდის იმიტაციით, რასაც მის ზედაპირზე შერჩენილი მუქი ლურჯი საღებავის კვალი ადასტურებს.

კირქვის ანალოგიური მრგვალ-ბრტყელი მძივები, წითელი საღებავის კვალით, აღმოჩენილი კუვაში (ფერგანა), XI—XII სს. თარიღდება³¹⁷.

ქართულ არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის ლაევარდის მძივების იმიტაცია, ნამზადის მუქი ლურჯი საღებავით დაფარვის საშუალებით, დასტურდება აგრეთვე კვარცის მძივებზე.

8. მარჯნის მძივები

მარჯანი — ძოწი, უძველესი დროიდან ფართოდაა გამოყენებული ქართულ სამკაულებში. საქართველოში მარჯნის მძივები ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში³¹⁸. აღმოსავლეთში, კერძოდ საქართველოში, მარჯანი ფართოდ ვრცელდება ელინისტურსა და რომაულ ხანაში³¹⁹.

აღრეფეოდალური ხანის საქართველოში მარჯნის მძივების გვერდით ხმარებაში შემოდის ბროწეულის ყვავილის ყაიდაზე გამოჭრილი მარჯნისთავიანი საკინძები³²⁰.

³¹⁷ И. А х р а р о в, З. Усманова, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

³¹⁸ ვ. ზ უ ზ ბ ა ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

³¹⁹ Г. Г. Лемлейн, Каменные бусы Самтаврского некрополя, с. 183, Лукас, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

³²⁰ თ. ტ ყ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, აღრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურა, გვ. 270.

მარჯნის მძივები საქართველოს შუაფეოდალური ხანის ძეგლებიდან მიკვლეულია დმანისის ნაქალაქარზე, უმთავრესად განძში (14 ეგზ.)³²¹. ერთი მარჯნის მძივი აღმოჩნდა აგრეთვე თბილისში, განჯისკარის სახელოსნოს ტერიტორიაზე³²².

შუაფეოდალური ხანის მარჯნის მძივები ყველა ბუნებრივი ფორმისაა — ცილინდრული, ცერცვისებრი, ორკაბა და სხვა (ტაბ. XIV_{18—20}). არხი ორმხრივია გაბურღული. მარჯანი ძლიერ გამოფიტულია, ღია ვარდისფერი შეფერილობის. ყურადღებას იპყრობს ნახევარფაბრიკატის აღმოჩენის ფაქტი — ერთი მძივის არხის გაბურღვა ბოლომდე არ არის მიყვანილი.

ბირუნის მიხედვით, მარჯანი ფრანკთა ზღვის მცენარეა, რომელიც გავრცელებულია რუმისა და სირიის ზღვებში, თანამედროვე ტუნისის სანაპიროებთან³²³. როგორც ჩანს, მარჯნის მაწარმოებელი ძირითადად ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები იყო და აღმოსავლეთში მარჯანი და მისი ნაკეთობანი იქიდან შემოჰქონდათ. საქართველოს ტერიტორიაზე მარჯნის ნაკეთობათა აღმოჩენის ფაქტი ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობის მანიშნებელია. მზა პროდუქციასთან ერთად, როგორც ჩანს, საქართველოში შემოჰქონდათ აგრეთვე ნედლეულიც, რაზედაც მიუთითებს დმანისში აღმოჩენილი მარჯნის მძივის ნახევარფაბრიკატი და მარჯნისთავიანი საკინძები, რომლებიც ადრეფეოდალური პერიოდის მატერიალური კულტურის დამახასიათებელ ადვილობრივ ნაწარმადაა მიჩნეული³²⁴.

9. სადაფის მძივები და ნიჟარები

ზღვისა და მდინარის ცხოველთა (მოლუსკების) ნიჟარებს ადამიანი თავისი განვითარების ადრეული ეტაპიდან ხმარობდა, როგორც სამკაულ-ავგაროზებს. ეს ნიჟარები ძირითადად ნახშირმჟავა კალციუმისაგან შედგება, ხოლო ზოგიერთი ტიპის ნიჟარების შიდა ზედაპირი დაფარულია ორგანული ნივთიერებით — სადაფით.

საქართველოში ჯერ კიდევ ქვის ხანაში იყენებდნენ მოლუსკების ნიჟარებს, უფრო გვიან კი — სადაფს.

საქართველოს შუაფეოდალური ხანის არქეოლოგიურ მასალებს შორის სადაფის მძივები იშვიათობას წარმოადგენს. დღეისათვის ისინი

³²¹ ს ს მ, ინვ. № 838, 2—63/579, 81—65/1244.

³²² ს ს მ, ინვ. № 1—54/2472.

³²³ Б и р у н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 178, 461.

³²⁴ О. Т к е ш е л а ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

ერთეულების სახით გვხვდება დმანისში (განძის შემადგენლობაში) და რუსთავში. ფორმის მიხედვით მათ შორის რამდენიმე სახე გამოიყოფა.

სახე I. ბრტყელი, ფიგურულად გამოჭრილი მძივგამყოფები. ორს წვრილი განივი არხი აქვს. ზედაპირი შემკულია ამოკვეთილი წერტილებით (3 ეგზ.) სიგრძე — 7 მმ (ტაბ. XIV_{16,22}).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³²⁵ (XII—XIII სს.).

აღსანიშნავია დმანისში ამ მძივებთან ერთად ორარხიანი მსგავსი ფორმის მძივების აღმოჩენის ფაქტი.

სახე 2. ბრტყელი, ოვალისებრი მძივები (4 ეგზ.). სიგრძე — 6 მმ. (ტაბ. XIV₂₁).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³²⁶, რუსთავი³²⁷ (XII—XIII სს.).

სახე 3. სამწახნაგა, პირამიდისებრი მძივი (1 ეგზ.). სიგრძე — 8 მმ. (ტაბ. XIV₁₅).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³²⁸ (XII—XIII სს.).

სადაფი მოიპოვება სპარსეთის ყურეში, წითელ ზღვაში, ინდოეთის ოკეანეში და წყნარი ოკეანის დასავლეთ ნაწილში³²⁹. საქართველოში იგი უფრო სპარსეთის ყურისა და მეწამული ზღვის სანაპიროებიდან უნდა იყოს მოხვედრილი.

შუაფეოდალური ხანის საქართველოში, ისევე როგორც ადრეულ პერიოდში, კვლავ გვხვდება ვახვრეტილი ნიჟარები „კაური“ და სხვა ნიჟარები (ტაბ. XIV_{17,24-26}, რომლებსაც მძივებთან ერთად ხმარობდნენ, შესაძლებელია ავგაროზებად. ისინი, ისევე როგორც სადაფი, თბილისი ზღვების სანაპირო ქვეყნებიდან არის შემოტანილი.

როგორც ვხედავთ, საქართველოს XI—XIII სს. ქვის მძივებს შორის მეტ-ნაკლებადაა გავრცელებული სარდიონის, მოჭიქული კვარცის, ქალცედონის, ლაჟვარდის, ქარვის, გიშრისა და კირქვის მძივები. ნიჟარებიდან გვხვდება — მარჯანი, სადაფი, ნიჟარა კაური და სხვ. მთის ბროლის, აქატის და საფირინის მძივები მხოლოდ თითო-ორთა ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. მასალის სიმცირის გამო ჩვენ მხოლოდ მათი დასახელებით ვკმაყოფილდებით.

XI—XIII სს. ქვის მძივები ფორმათა მრავალგვარობით გამოირჩევიან. მათ შორის ხშირად გვხვდება დახვეწილი გეომეტრიული ფორმები — პრიზმა, ბიპირამიდა, ელიფსოიდი და სხვა. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება მძივები, რომლებიც სტილიზებულ ფრინველს ან ცხო-

³²⁵ ს ს მ, ინვ. № 81—65:1245.

³²⁶ ი ქ ვ ე.

³²⁷ რ მ მ, ინვ. № 237, 931, 1798.

³²⁸ ს ს მ, ინვ. № 81—65:1245.

³²⁹ Б С Э, [Второе издание, слово перламутр, с. 505.

ველს გამოხატავენ. აღნიშნული ნიშნები ამ პერიოდის მძივების განმასხვავებელ და დამახასიათებელ თავისებურებად უნდა. მივიჩნიოთ.

როგორც მასალის დეტალური შესწავლის შედეგად ირკვევა, შუა საუკუნეების საქართველოში, ისევე როგორც წინარე ხანაში, ადგილობრივი ნედლეულის გვერდით ფართოდაა გამოყენებული მეზობელი თუ შორეული ქვეყნებიდან შემოსული ნედლეული. საკითხი იმის შესახებ, ნედლეულის თუ მზა ნაწარმის სახით შემოდიოდა საქართველოში აღნიშნული მასალა, ძნელი გადასაწყვეტია, რადგან საამისოდ სათანადო, ხელშესახები მასალა ჩვენ არ გაგვაჩნია. მხოლოდ ზოგადი დაკვირვებები — ზოგიერთი ფორმის თავისებურება, ერთ შემთხვევაში კი ნახევარფაბრიკატის აღმოჩენის ფაქტი, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ მძივების ნაწილი მაინც ადგილზეა დამზადებული უცხოეთიდან შემოტანილი ნედლეულისაგან.

IV. ჯგუფი. ძვლის მძივები და მძივსაკიდები

შუაფეოდალური პერიოდის მძივებს შორის გვხვდება ძვლისაგან დამზადებული მძივები და მძივსაკიდები³³⁰. მძივები განსხვავებული ფორმისაა. მძივსაკიდი კი სულ ორია, ამასთან ერთგვაროვანი.

მძივებს და მძივსაკიდებს ცალკე ტიპებად განვიხილავთ. მძივებს შორის, ფორმის მიხედვით, გამოყოფილი გვაქვს სახეები.

ტიპი I. მძივები.

სახე 1. წაკვეთილი კონუსის ფორმის მძივები. მათი ზედაპირი შწვანედაა შეღებილი. ძირი ოდნავ შეზნექილია, არხი წვრილი (2 ეგზ.). სიგრძე — 8 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — თბილისი, განჯისკარის სახელოსნო³³¹ (XII—XIII სს.).

ძვლის ნივთების შეღებვა-შეფერადება ძვლის მხატვრული დამუშავების ერთ-ერთი თავისებური და დამახასიათებელი ხერხი ჩანს განვითარებული ფეოდალური ხანის საქართველოში. ძვლის შეღებვა რთული პროცესია. იგი მოითხოვს ძვლის ზედაპირის განსაკუთრებულ გადამუშავებას — ორგანული სხეულის გაშიშვლებას და მის გაჟღენთვას საღებავის შთანთქმისუნარიანი ნივთიერებით³³².

XI—XIII სს. შეღებილი ძვლის ნაწარმი უმთავრესად წვრილი საგნებითაა წარმოდგენილი. მძივებს გარდა გვხვდება აგრეთვე სხვადა-

³³⁰ თ. კერესელიძე, IV—XIII სს. ძვლის ნაწარმი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XXVIII—B, თბ., 1969, გვ. 124, ტაბ. VI.

³³¹ სს შ, ინვ. № 1—54; 1276, 1—54; 2210.

³³² П. А. Федоров, Выделка роговых и костянных изделий, СПб., 1903, გვ. 31.

სხვა შეფერილობის — მწვანე, წითელი, მოვარდისფრო. კვირისტავის ფორმის ღილები³³³.

სახე 2. ბრტყელი, ექვსწახნაგა მძივი, მწვანედ შეღებილი მსხვილი არხით (I ეგზ.). ზომა 4×2 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — გუდარეხი³³⁴ (XIII ს.).

ამგვარი ფორმა გავრცელებულია ქვის მძივებს შორის და აღნიშნული მძივი მათი მიბაძვით ჩანს დამზადებული.

სახე 3. შეტყუებული სფერული მძივი, შემკული ამოღარული წრეებით (1 ეგზ.). სიგრძე — 15 მმ.

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³³⁵ (XI—XIII ს.).

როგორც ვხედავთ, აქ განხილული XI—XIII სს. ძვლის მძივების მცირერიცხოვანი ჯგუფი გამოირჩევა ფორმების მრავალგვარობით. მძივების ფორმა დახვეწილია, ზედაპირი ფაქიზად დამუშავებული და კარგად პოლირებულია. უმრავლესობა მწვანე შეფერილობით ხასიათდება.

ტიპი II. მძივსაკიდები.

სახე I. კვერცხისებური მოყვანილობის ბრტყელყუნწიანი მძივსაკიდების ყუნწი სამკუთხა და რომბული მოყვანილობისაა. საკიდების წვერი ერთ შემთხვევაში ღრუა, მეორე შემთხვევაში კი პატარა ბურთულით ბოლოვდება. მძივსაკიდები გამოთლილია ერთი მთლიანი ძვლისაგან (2 ეგზ.), სიგრძე — 18—21 მმ (ტაბ. XIV₂₇).

აღმოჩენის ადგილი — დმანისი³³⁶, გუდარეხი³³⁷ (XI—XIII ს.).

აღსანიშნავია, რომ ადრეული ხანის ძეგლებზე ძვლის ამგვარი მძივსაკიდები არ გვხვდება. მძივსაკიდების ეს ფორმა დამახასიათებელი ჩანს XI—XIII სს.

XI—XIII სს. მძივების შესწავლა, მისი ანალიზი და სხვა ქვეყნების ანალოგიურ მასალასთან დაპირისპირება საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ აღნიშნული ნაწარმი მთელი რიგი ნიშნებით, როგორიცაა დამზადების ტექნიკა, ზოგიერთი ფორმის ერთობლიობა და სხვა, ემსგავსება ამავე ხანის კავკასიის, სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ ევროპის, აგრეთვე მცირე აზიის ტერიტორიაზე გავრცელებულ მძივებს, რაც აღნიშნულ პერიოდში ამ ქვეყნებს შორის არსებულ კულტურულ კავშირზე და ურთიერთგავლენაზე, აგრეთვე სავაჭრო ურთიერთობაზე მიუთითებს.

333 თ. კერესელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

334 სსმ, ინვ. № 2—58:530.

335 სსმ, ინვ. № 2—65:254.

336 სსმ, ინვ. № 81—65:1098.

337 სსმ, ინვ. № 2—58:515.

როგორც აღინიშნა, ფილიგრანული ვარდულებით შემკული მძივი და მოგრძო მძივები, ე. წ. სტეკლიარუსი ვენეციური მინის სახე-
ლოსნოების ნაწარმია, ხელოვნური მარგალიტი, უფრო მინის მრავალ-
ნაწილიანი მძივები ვერცხლის შუასადებით, შესაძლოა, არაბულ სამყა-
როს უკავშირდება. სხვადასხვა მინერალებისაგან დამზადებული მძივე-
ბის გავრცელება XI—XIII სს. ქართულ სამკაულებს შორის აგრეთვე
იმის მაჩვენებელია, რომ ადგილობრივი ნედლეულის გვერდით (გიშერი,
კვარცი და სხვ.) ფართოდ იყო გამოყენებული მეზობელი თუ შორეუ-
ლი ქვეყნებიდან შემოტანილი ნედლეული თუ მზა პროდუქცია. იემენუ-
რი სარდიონის, ინდურ-ირანული ქალცედონის, ბადახშანის ლაქვარდის,
ბალტიისპირეთის ქარვის, ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნების მარჯნის, სპარსე-
თის ყურისა და მეწამული ზღვის სადაფის გავრცელება, ამ ქვეყნებთან
სავაჭრო ურთიერთობის დასტურია.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ГРУЗИИ

XI—XIII вв.

Резюме

Украшения представляют собой один из значительных и интересных источников для изучения истории материальной культуры. Они отображают стиль и моду отдельных эпох, материальный уровень и вкусы различных социальных слоев общества, являются важными источниками для исследования таких древних отраслей ремесленного производства, как златокузнечество, стеклоделание, обработка камня, кости и т. д. и наконец, украшения самый распространенный и бесспорный вещественный материал для установления торговых отношений и культурных связей между народами.

В работе изложены результаты изучения украшений XI—XIII вв. выявленных в Грузии археологическими раскопками. В отдельных главах рассмотрены дманисский клад (В. В. Джапаридзе, В. Г. Левкинадзе) и бусы, обнаруженные в Дманиси, Рустави, Тбилиси, Гударехи, Болниси и др.

ГЛАВА I

Дманисский клад

Дманисский клад был обнаружен в 1965 г. дманисской археологической экспедицией Гос. музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа под руководством В. В. Джапаридзе.

Клад состоит из пары золотых и десяти серебряных височных подвесок, серебряного головного убора типа диадемы и четырех серебряных розеток такого же убора, золотого кулона и десяти серебряных браслетов. Помимо этого сюда входят также стеклянные, фаянсовые, гагатовые, сердоликовые, каралловые и перламутровые бусы — всего 113 единиц, которые рассмотрены нами с другими бусами.

Ювелирные изделия дманисского клада заслуживают особого внимания, так как это первый и пока что единственный случай обнаружения комплекса золотых и серебряных украшений развитого средневековья.

Среди височных подвесок выделяются следующие группы: I. филигранные подвески в виде пирамидально расположенных шести арок (золотые и серебряные по одной паре), II. пирамидальная трехарочная подвеска, к которой припаян миниатюрный сосуд для благовоний — имитация вышеуказанных филигранных подвесок, III. фигурная подвеска и подвески в виде лунниц (четыре экземпляра), IV. подвески со скульптурными изображениями павлина (одна пара).

Золотые и серебряные филигранные височные подвески представляют собой шестiarочную пирамиду. Каждая арка изготовлена отдельно и имеет две фасадные стороны. Поверхности арок спаяны узкой пластинкой металла. Фасадные стороны украшены филигранным S-видным орнаментом. Подвески завершаются подвешанными на цепочку полыми или ажурными шариками (табл. I, II).

Особый интерес вызывает применение в художественном декоре филигранных подвесок архитектурной детали — арки. Прямые аналогии этих украшений нам неизвестны. Но по ряду признаков, таких как использование в художественном декоре арок, S-видного филигранного орнамента и др. они выявляют общие черты с византийскими и исламскими образцами, что должно быть обусловлено художественным стилем этой эпохи.

Следует отметить, что арка, как художественный элемент, являлась одним из декоративных украшений Грузии X — XIII вв. Она применялась в культовой архитектуре, стенной скульптуре, и живописи, рукописных книгах, миниатюре, чеканных иконах и различных памятниках материальной культуры (Сванетия). Широкое распространение арки в виде декоративного элемента позволяет считать, что их применение в ювелирном искусстве Грузии этого периода развивалось на местной основе и представляло собой закономерное явление.

Серебряные полые подвески — фигурная и в виде лунниц (табл. IV), изготовлены из тонких пластин и имеют вид узких коробок. Для орнаментации этих украшений использованы скань, зернь и полые полушария, которые на отдельных экземплярах представлены в разных композициях.

Верхняя часть подвесок повреждена. Лишь на одном экземпляре сохранилось круглое отверстие для вливания благовоний. Это обстоятельство позволяет предположить, что подвески такого типа употреблялись как бальзамарии. Примечательно, что на трехарочной подвеске такой же конструкции (имитация филигранных подвесок), из-за ажурности ее декора, миниатюрный сосуд для благовоний припаян с краю (табл. II₃).

Вышеуказанные подвески по своему назначению и полый конструкции напоминают колты. Но по технике изготовления, форме, художественному оформлению декора и другим признакам, они отличаются от весьма широко известных русских, византийских и персидских колтов.

Тонким искусством исполнения отличается пара серебряных подвесок со скульптурным изображением павлина. Глаза павлина переданы голубыми пастовыми вставками, которые вправлены в гнезда. Поверхность местами украшена розетками из мелкой зерни (табл. III). Эти височные подвески уникальны.

Диадема и золотая подвеска типа кулона, украшенная глазками из голубой пасты (табл. I), принадлежат к числу полихромных изделий. Диадема состоит из звездчатых фигур формы низких коробок, спаренных по четыре полых бусин и двух ниток коралла, которые все вместе нанизаны на четыре параллельные нити. Поверхность звездчатых фигур украшена зернью различной величины, сканью, и полушариями (табл. V).

Серебряные браслеты относятся к типу браслетов с незамкнутыми концами. Два витых браслета оканчиваются головками змей (табл. VI), вторая пара, с полым стержнем, характеризуется полусферическими головками (табл. VII), шесть браслетов, двух видов, изготовлены из плоских, широких пластин. Они богато украшены зернью разной величины, сканью и крупными тисненными полушариями (табл. VIII—X). Эти браслеты, как и другие украшения дманисского клада, не имеют аналогий.

Надо отметить, что украшения дманисского клада отличаются уровнем художественного исполнения. Большинство из них — височные подвески (за исключением имитации), диадема, браслеты с концами в форме змеиных головок и в виде полых полусфер, представляют собой ювелирные изделия высокого качества, золотой кулон и пластинчатые браслеты сравнительно низкосортны, а трехарочная подвеска, имитация филигранных подвесок, выполнена довольно небрежно, что указывает о различной квалификации мастеров — изготовителей украшений дманисского клада.

Ювелирные изделия дманисского клада, представленные различными видами украшений, характеризуются художественно законченными формами и своеобразным орнаментальным убором.

Часть височных подвесок и серебряные детали диадемы по технике исполнения однородные. Они спаяны из тонких платин металла. Их объединяет также единый декоративный замысел, подчиненный общему принципу, который в каждом случае выявляется своеобразно.

В первую очередь это форма указанных изделий — полая коробочка. Такое конструктивное решение подвесок обусловлено созданием двух фасадных сторон, что дает мастеру возможность украсить обе стороны изделия, творчески решить декор нижней и боковых частей, и тем самым усилить декоративное убранство, придать изделию художественно завершенный вид. Конструкция серебряных деталей диадемы также обуславливается декоративным принципом. Их поверхность, которая носит всю орнаментальную нагрузку, при коробчатой конструкции способствует

рельефно выделить орнамент и форму изделия. Подобное конструктивное решение особенно характерно для ряда грузинских ювелирных изделий X—XIII вв.

Декор каждого украшения художественно осмыслен и имеет законченный вид. Широко применяется скань, зернь различной величины и полые полушария, сравнительно редко — цветные вставки.

Скань является одним из основных украшений декора. Ею окаймлен контур и выполнены детали орнамента некоторых изделий. Особо следует отметить новые художественные приемы — украшение зерни ободком скани, применение крупной зерни, в том числе зерни в виде шляпки гвоздя, а также помещение крупных треугольников из зерни и полушарий в гнездообразные перегородки. Вышеуказанные художественные приемы применяются наряду с традиционными, выполненными из мелкой зерни розетками, треугольниками, пирамидами и другими фигурами. Полихромные украшения по подбору и соотношению цветов носят своеобразный характер в отличие от полихромных изделий позднеантичного времени.

Таким образом, эти украшения отличаются от ювелирных изделий более ранних эпох новыми формами, различными приемами художественного украшения и более богатым орнаментальным декором, что вполне соответствует общей тенденции развития грузинского ювелирного искусства развитого средневековья.

Дата заковки клада, по стратиграфическим данным, не должна быть позже первой половины XIII в. Но при датировке самого материала необходимо учесть его сохранность. Среди украшений клада нет ни одного хорошо сохранившегося образца — они повреждены и изношены, а часть представлена лишь в виде фрагментов. Видимо, до заковки клада, эти украшения длительное время, возможно в течении столетий, находились в употреблении. Поэтому их следует датировать суммарно XI в. — первой половиной XIII в.

Украшения дманисского клада явно несут черты ювелирного искусства указанного периода и являются его органической частью. Они вошли в сокровищницу грузинского ювелирного искусства и заполнили многовековую цепь развития грузинского художественного ремесла интересными образцами XI—XIII вв.

ГЛАВА II

Бусы

По археологическим данным для изготовления бус в XI—XIII вв. применялись как искусственный материал — стекло, фаянс, так и естественное сырье — минералы, горные породы, янтарь, раковины и кость.

Стеклянные бусы (табл. XII) на памятниках XI—XIII вв. встречаются в большом количестве и характеризуются разнообразием форм и орнаментаций. Они изготовлялись тремя способами: способом накручивания на стержень расплавленной стеклянной массы, обработкой затвердевшего стекла и вытягиванием стеклянной трубочки с дальнейшим формованием. По способу изготовления и художественному оформлению исследуемые нами стеклянные бусы могут быть отнесены к трем подгруппам, которые делятся на типы и виды.

Первая подгруппа — бусы, изготовленные способом накручивания, являлись наиболее распространенными. Среди них выделяются два типа.

Первый тип — гладкие бусы, представлены по форме несколькими видами: сферические, кольцеобразные, короткоцилиндрические и сдвоенные. Большинство этих бус среднего или мелкого размера. Они изготовлены главным образом из цветного стекла светлых тонов. Часто встречаются бусы из голубого заглушенного стекла. Бусы из черного и синего стекла встречены лишь в небольшом количестве.

Второй тип — орнаментированные бусы — делятся на два вида: инкрустированные и украшенные продольными бороздками. Первый вид отличается богатством форм и разнообразием орнамента. Темный фон сферических, цилиндрических и другой формы бусин, эффективно украшен белыми, желтыми, коричневыми и красными глазками и звездчатыми фигурами различного очертания. Некоторые из них включены в ободки или в соприкасающиеся между собой овалы из нитей белого стекла. Встречаются также бусы с тонкими, цветными разводами. Поверхность бусин обычно гладкая, лишь в единичных случаях отмечаются находки бус с выступающими на поверхности бусин глазками.

Второй вид — бороздчатые бусы — встречены плоско-выпуклой и цилиндрической формы. Количество и распределение рифлений на бусинах неравномерное.

Среди орнаментированных бус, в исследованных нами образцах, особое внимание привлекает сферондная стеклянная бусина зеленого цвета из Дманиси, украшенная филигранными розетками из молочно-белой нити и кругами позолоты. Известно, что прием художественной обработки стекла филигранью и позолотой — наиболее значительное достижение венецианского средневекового стеклоделания. Технология филигранного искусства в течение столетий являлась тайной венецианских мастеров. Украшение дманисской бусины отмеченными художественными приемами позволяет отнести ее к продукции венецианского стекольного производства.

Бусы второй подгруппы, изготовленные обработкой затвердевшей стеклянной массы, повторяют формы каменных бус. Среди них встречаются два типа: многогранники и плоские, фигурно

вырезанные. Многогранные бусы представлены различными видами: с треугольными и пятиугольными гранями, шестигранными призмами, восьмигранными пирамидами и др.

В XI — XIII вв. граненные бусы, кроме Грузии, были распространены в Армении и в Средней Азии, однако, несмотря на общее типологическое сходство, они различаются формой и окраской стекла, что дает основание отнести обнаруженные в Грузии образцы к местному центру производства.

Среди плоских фигурных бус второго типа встречаются как гладкие, так и инкрустированные экземпляры. Инкрустация выполняется холодным способом: симметрично вырезанные гнезда заполнены цветной стеклянной пастой. Аналогичные бусы обнаружены в Армении, при раскопках Двина. Следует отметить, что в Грузии и Армении этим же способом инкрустировались и каменные бусы.

Бусы, изготовленные из твердого, застывшего стекла, по ряду признаков — технике изготовления, форме, способу художественного украшения, инкрустацией, выявляют сходство с каменными бусами и представляют собой их имитацию. Бусы желтого стекла, с различными оттенками, напоминают сердолик и янтарь, из бесцветного, прозрачного стекла — горный хрусталь, голубые пастовые — бирюзу, непрозрачно-зеленые — яшму, а прозрачно-зеленые — изумруд.

Бусы третьей подгруппы, изготовленные из тянутых стеклянных трубок, в грузинских материалах XI — XIII вв. весьма редки. Среди них отмечаются два типа: простые, трубчатые бусины т. н. стеклярус и многочастные серебрёные пронизки.

Стеклярус, наряду с бисером, является одним из распространенных видов стекольного производства средневековой Венеции.

Многочастные серебрёные бусы — имитация жемчуга — по происхождению связаны с Ближним Востоком. Интересно отметить, что в средневековом минералогическом трактате Бируни упоминается один из видов искусственного жемчуга — «махшалаба», изготовленный аналогично описываемым бусинам из серебрёного стекла. По форме они схожи с многочастным, зубчатым жемчугом — мударрас, музаннар. Предупреждение Бируни о том, что при покупке жемчуга следует быть особо внимательным, чтоб не обмануться, указывает на широкое распространение имитации жемчуга в средние века. Определение Бируни: «Махшалаба стекло, которым бедуинки покрывают серебро», дает основание предположить, что один из центров производства искусственного жемчуга был расположен на Аравийском полуострове. Это предположение подкрепляется наблюдениями М. В. Фехнером о том, что область распространения бус этого типа и арабских дирхемов одна и та же.

Таким образом, основная часть стеклянных бус Грузии XI — XIII вв. изготовлялась примитивным способом — накручиванием

стеклянной массы на стержень и представляла собой продукцию местных стеклоделов. Следует отметить общее обилие бус, изготовленных этим способом, в отмеченном периоде, на территории всего Кавказа и Восточной Европы.

Бусы Грузии, имитирующие каменные, характеризуются своеобразными формами и техническим приемом украшения — инкрустацией. Эти специфические особенности позволяют отнести их к продукции закавказских, в частности грузинских мастеров.

Среди изученных нами бус, лишь незначительная часть является импортной. Они условно отнесены нами к продукции стеклянных мастерских Ближнего Востока и средневековой Венеции.

Фаянсовые бусы и подвески, а также подвески типа медальонов с одним или двумя ушками, бытуют в Грузии в XII—XIII вв. Они характеризуются большим разнообразием форм и орнаментаций (табл. XII).

По форме бусин исследованные нами фаянсовые бусы включают значительное число типов: цилиндрические, боченкообразные, кольцевидные, многогранные, формы усеченного конуса, кулака и др. Среди них встречаются гладкие и орнаментированные бусы. Орнамент выполнен способом гравировки. Бусины украшены как простым — бороздчатым и точечным, так и сравнительно сложным, графическим орнаментом — взаимоперекрещивающимися линиями, составляющими рельефные ромбические пояса и другой подобный рисунок. Следует отметить, что бусы одной и той же формы часто характеризуются и схожим орнаментом.

Фаянсовые украшения изучаемой эпохи изготовлены главным образом из белой, сероватой, в единичных случаях желтоватой, крупнозернистой и пористой глины. По шкале Мооса твердость 15-ти образцов таких бус колеблется в пределах 2—3, большинство этих бусин покрыты голубой или бирюзовой глазурью, но встречаются так же и отдельные образцы с применением бесцветной, прозрачной глазури.

Ареал распространения фаянсовых украшений охватывает Кавказ, южную Россию, нижнее и среднее Поволжье, Среднюю Азию и Византию.

Исследованные нами фаянсовые бусы из археологических материалов Грузии, по ряду признаков — своеобразные формы бусин, применение бесцветной глазури, а также исключительная идентичность с местной фаянсовой посудой того же периода, дает основание считать их продуктом производства грузинских мастеров.

Каменные бусы средневековой Грузии изготавливались из минералов и реже горных пород. В XI—XIII вв. так же как и в предшествующем периоде, наряду с местными материалами

(гагат, кварц, известняк), для изготовления бус широко использовалось сырье, завезенное из соседних и дальних стран. Вопрос о том, в виде сырья или готовой продукции поступал в Грузию отмеченный материал, выяснить трудно и лишь общие соображения — своеобразность некоторых форм и единичные случаи обнаружения полуфабрикатов — дают основание предположить, что часть бус была изготовлена местными мастерами из зарубежного сырья.

Интересные сведения о распространении минералов, их добыче и свойствах даются в таких средневековых минералогических трактатах как «Минералогия» Бируни, переводные грузинские рукописи — «Благородные камни», «Драгоценные камни», «Твалтаи», а также в грузинских книгах «Калмасоба» Ионна царевича и «География» Вахушти Багратиони. Согласно приведенным источникам наилучшего качества лазурит добывался в Бадахшане, янтарь — в Прибалтике, сердолик — на Аравийском полуострове и в Индии. Причем в них неоднократно упоминается превосходство немецкого сердолика над индийским. Среди грузинских украшений о широком применении немецкого сердолика, на наш взгляд, указывает образование в грузинском языке и наряду с сердоликом и акком синонима намани. Распространение подделочных минералов для бус происходило как непосредственно с места добычи, так и через некоторые торговые пункты.

Среди каменных бус, распространенных в Грузии в XI—XIII вв. встречаются бусы из сердолика, халцедона, глазурованного кварца, лазурита, гагата и известняка. Сравнительно редки бусы, изготовленные из янтаря, перламутра, коралла и кости, а также ракушки (табл. XIII—XIV).

Особый интерес заслуживают бусы имитирующие драгоценные камни — кварцевые и известковые, обычно покрытые цветной краской или глазурью. Покрытием цветной — бирюзово-голубой, синей и желтой глазурью бусы из дешевого молочно-белого кварца, имитировались бирюза, лазурит и по-видимому янтарь. Покрытые синей краской бусы из известняка имитировали лазурит.

Глазурованные кварцевые бусы и подвески представляют собой характерный элемент материальной культуры Грузии XII—XIII вв. В этот период область их распространения охватывала главным образом Закавказье и Среднюю Азию.

Каменные бусы XI—XIII вв. характеризуются многообразием форм. Среди них часто отмечаются строго геометрические формы: призмы, бипирамиды, эллипсоиды и др. Встречаются также бусы, изображающие птиц и зверей. Отмеченные признаки являются отличительной и характерной особенностью каменных бус Грузии того времени.

შემოკლებათა განმარტება

ენიკის მოამბე — აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და

მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის მოამბე

სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

რმმ — რუსთავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი

სსიშ — სომხეთის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი

აიშ — აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმი

ПАИ — Полевые археологические исследования

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

СА — Советская археология

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры

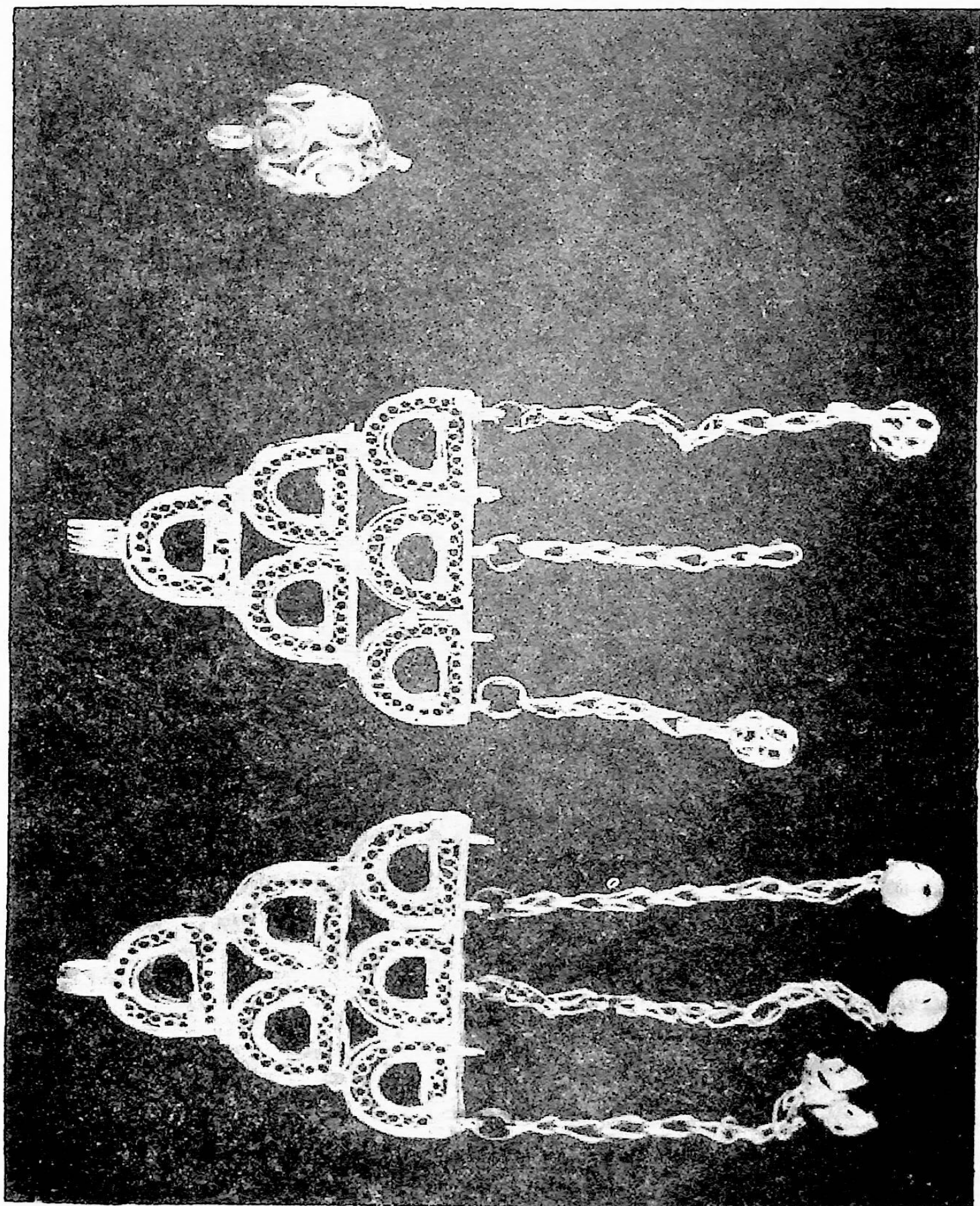
БСЭ — Большая советская энциклопедия

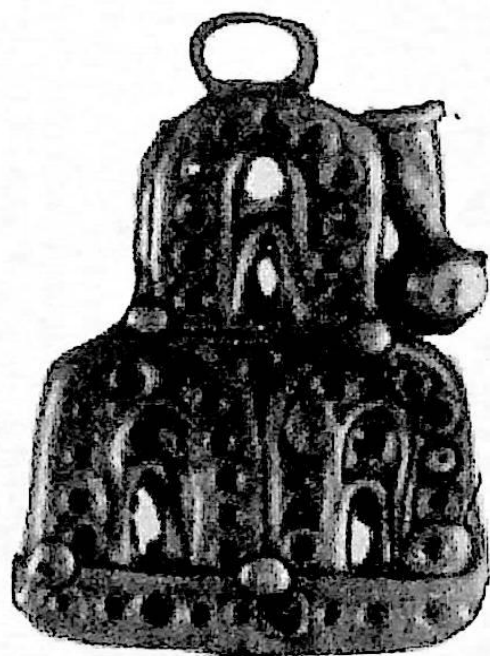
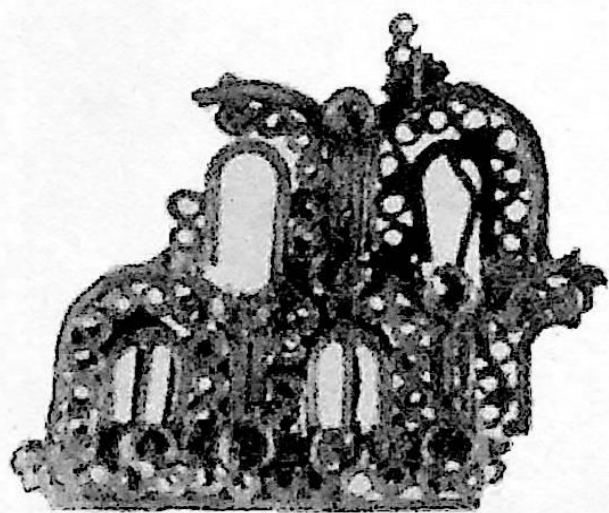
РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук

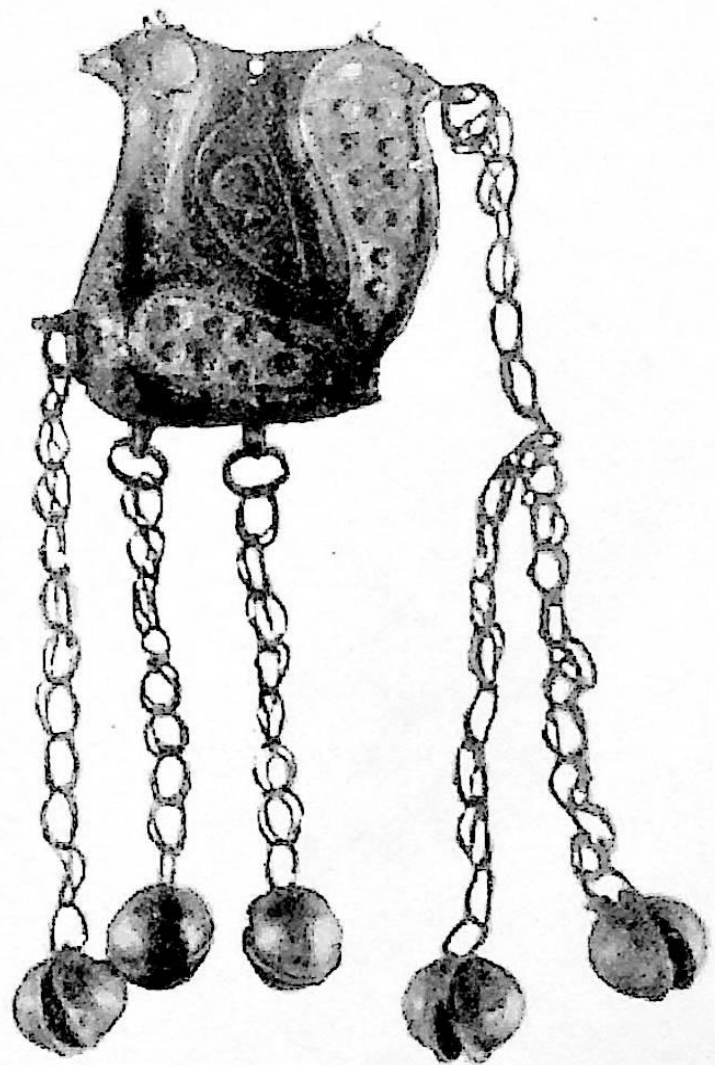
ЮТАКЭ — Южно-туркменская археологическая комплексная экспедиция

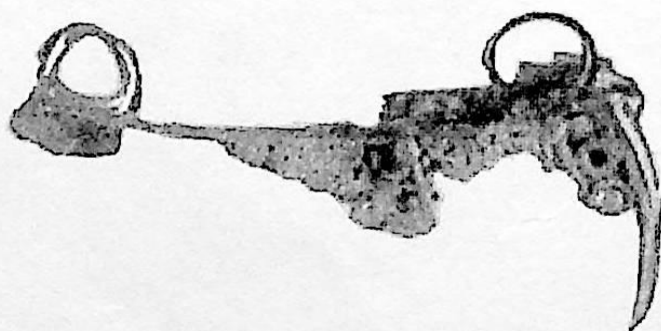
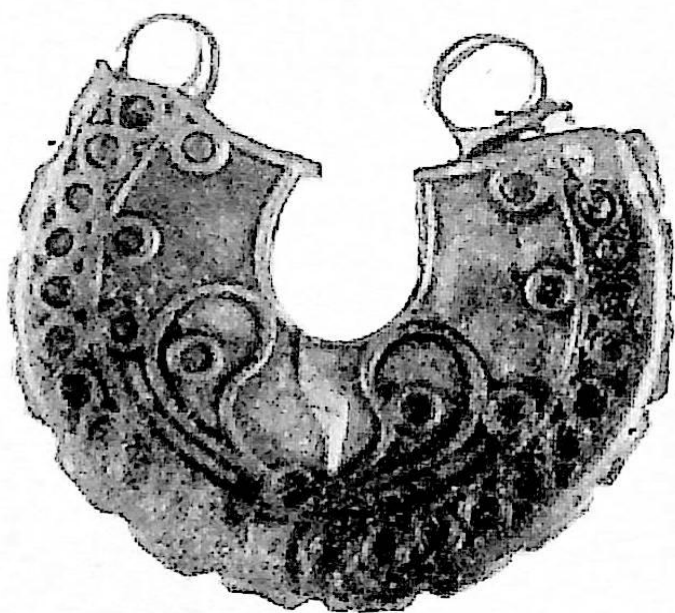
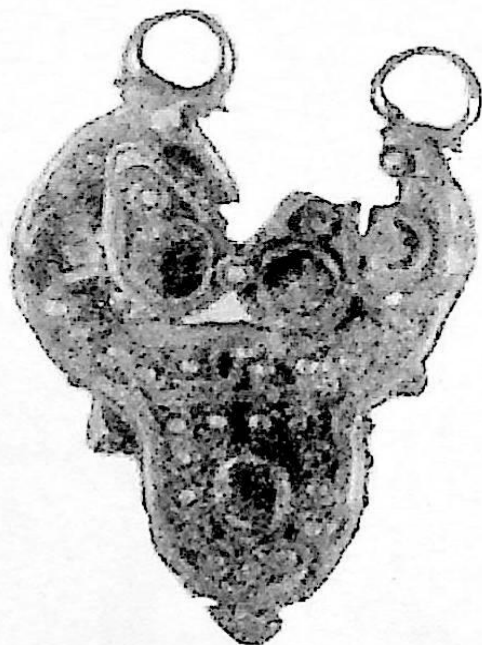
ილუსტრაციების სია

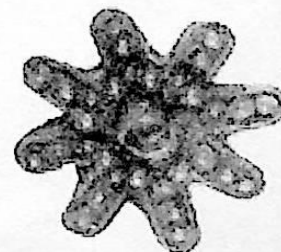
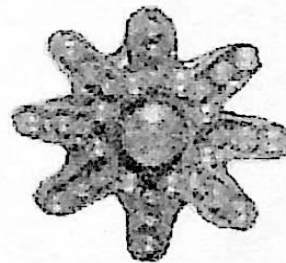
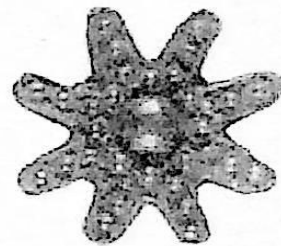
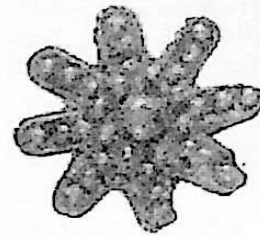
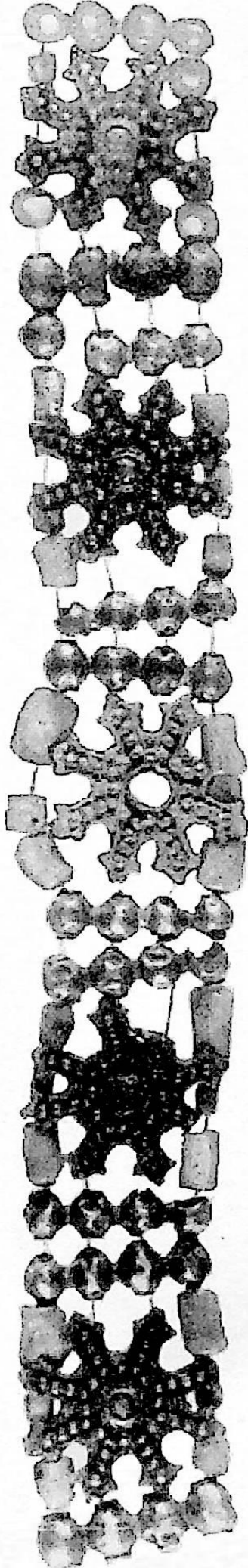
- ტაბ. I. სასაფეთქლეები, ოქროსი, კულონი ოქროსი. დმანისის განძი.
- ტაბ. II. სასაფეთქლეები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. III. სასაფეთქლეები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. IV. სასაფეთქლეები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. V. დიადემა — ვერცხლი, მარჯანი. დიადემის ფრაგმენტები ვერცხლის, დმანისის განძი.
- ტაბ. VI. სამაჯურები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. VII. სამაჯურები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. VIII. სამაჯურები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. IX. სამაჯურები ვერცხლის. დმანისის განძი.
- ტაბ. X. სამაჯურები ვერცხლის. (თავეები). დმანისის განძი.
- ტაბ. XI. მძივები, მინის, საქართველოს შუა საუკუნეების ნაქალაქარებიდან.
- ტაბ. XII. მძივები, ფაიანსის, საქართველოს შუა საუკუნეების ნაქალაქარებიდან.
- ტაბ. XIII. მძივები, ქვის, საქართველოს შუა საუკუნეების ნაქალაქარებიდან.
- ტაბ. XIV. მძივები, ქარვის (1—6), ქალცედონის (7, 8), გიშრის (9—14), საღათის (15, 6, 21—23), ძვლის (27) და ნიჟარები (17, 24—26) საქართველოს შუა საუკუნეების ნაქალაქარებიდან.

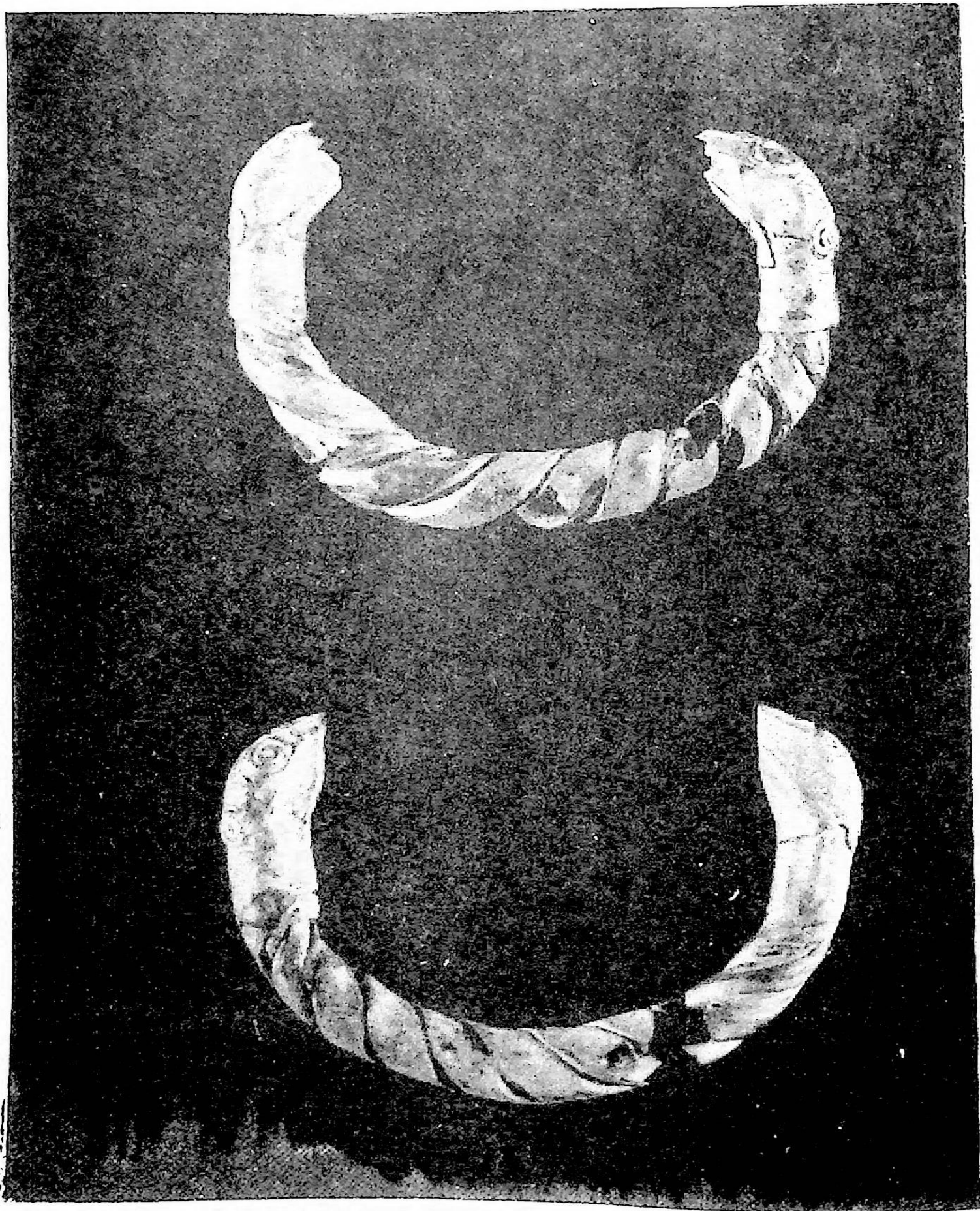

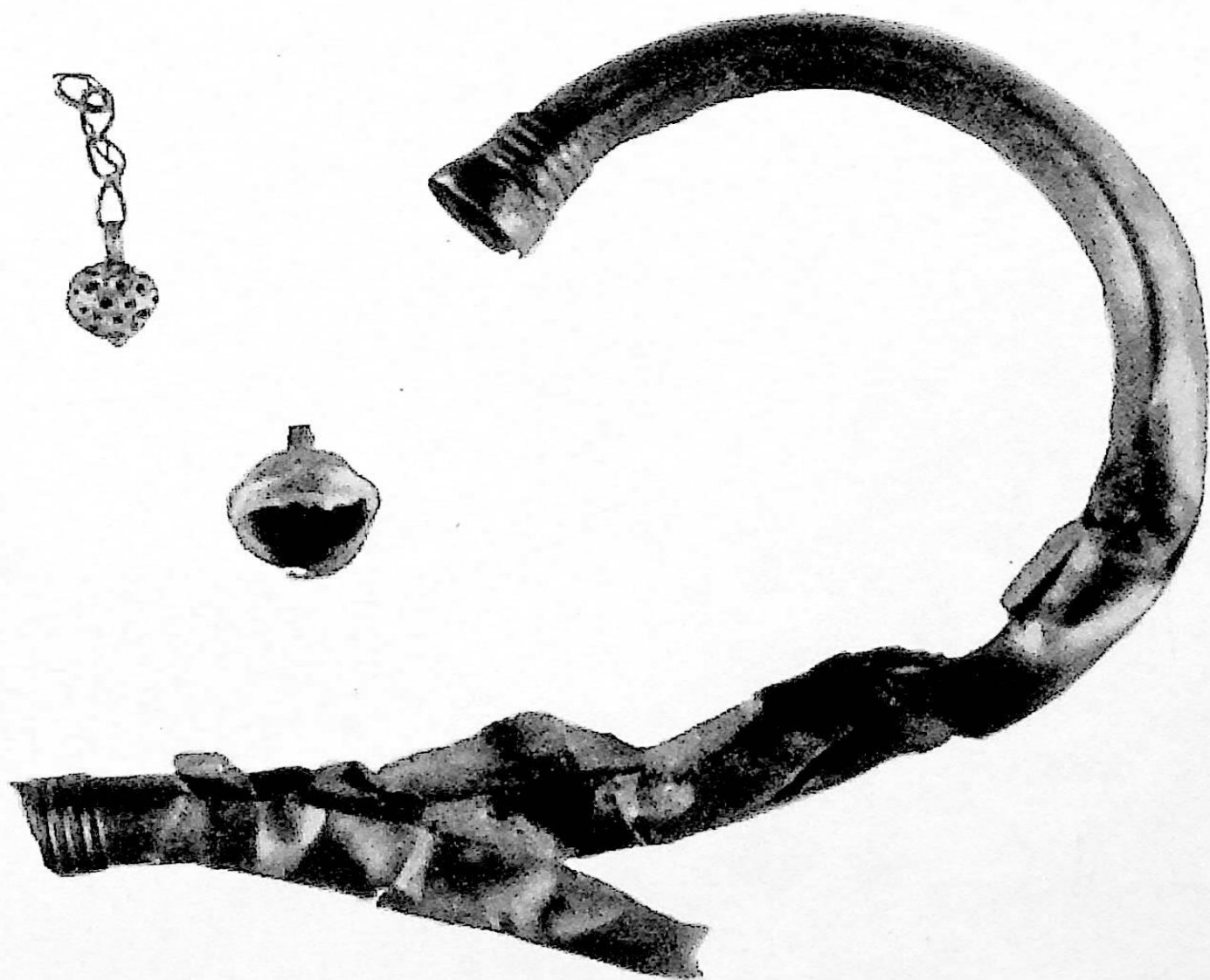

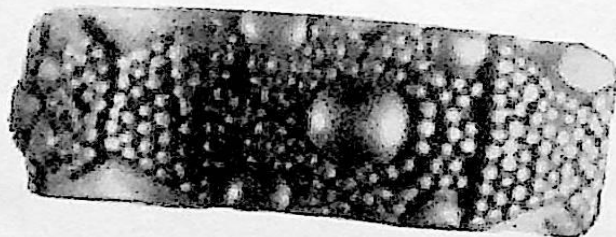
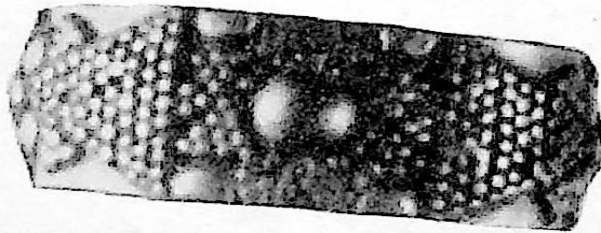
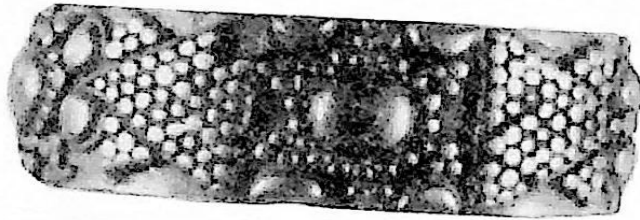

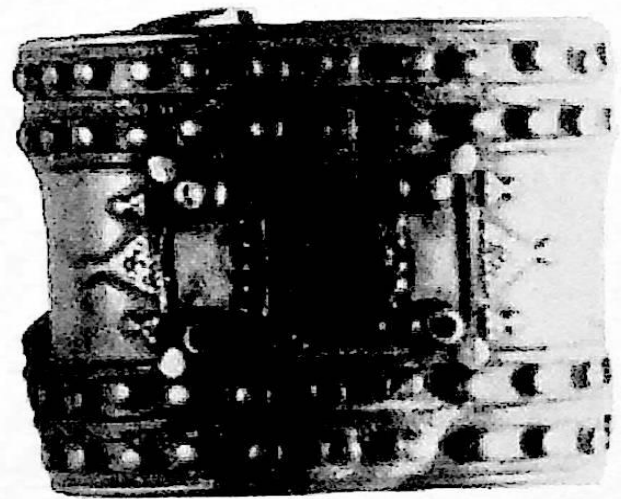
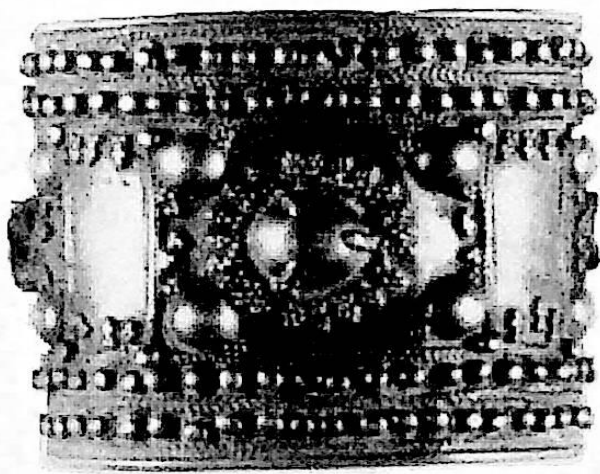

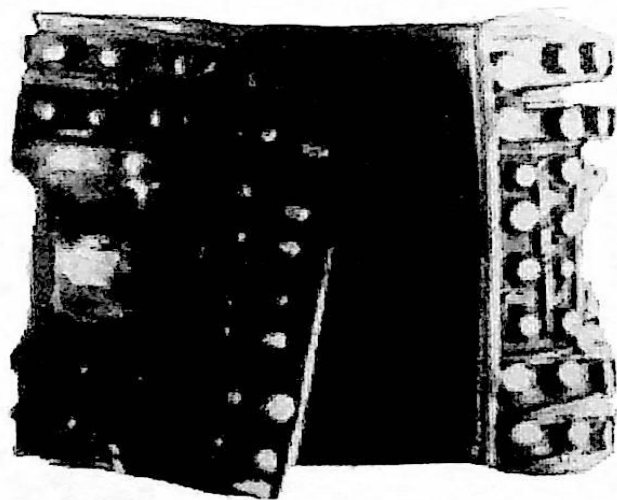
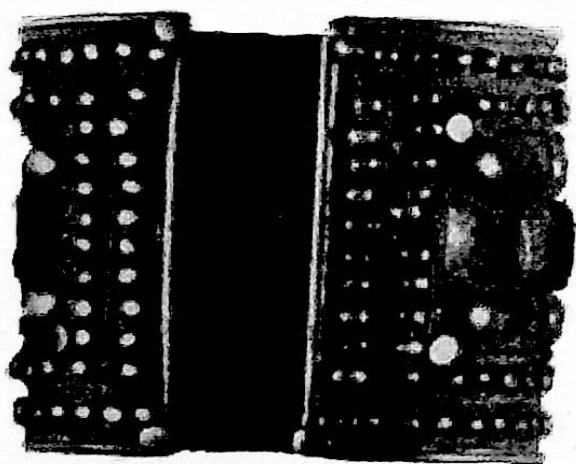
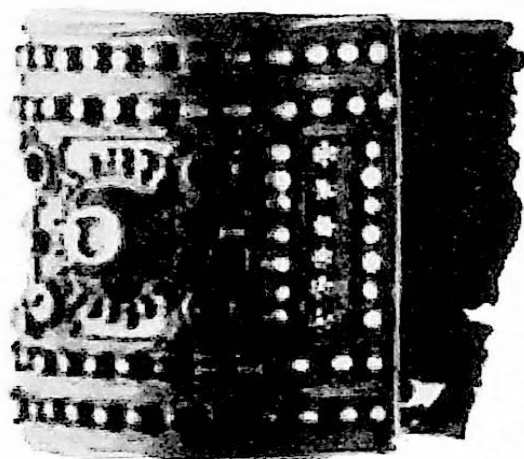

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

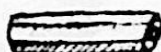
20

21

22

23

24

25

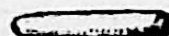
26

27

28

29

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

22

13

14

15

16

17

25

18

19

23

20

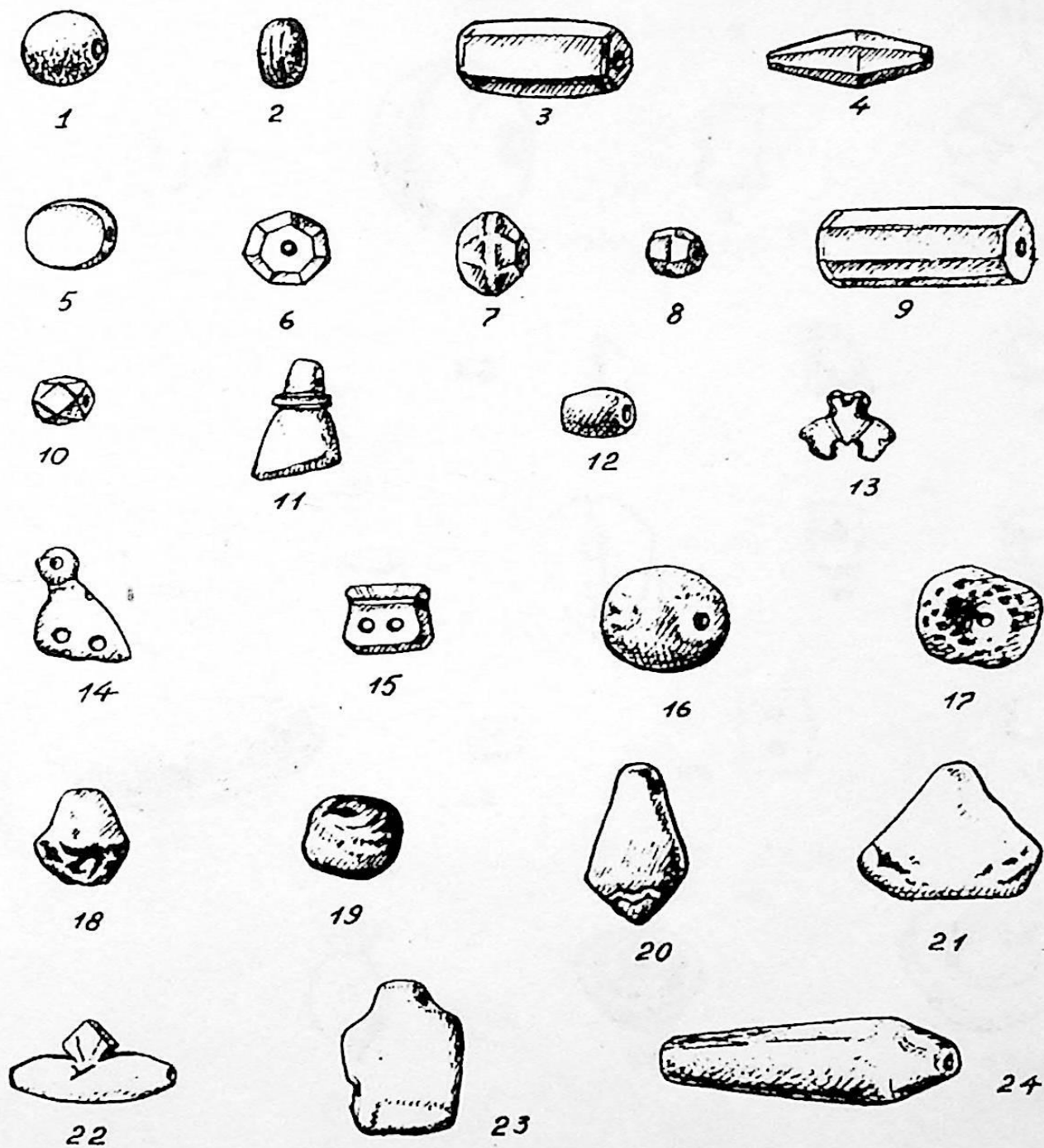
24

21

26

1

2

3

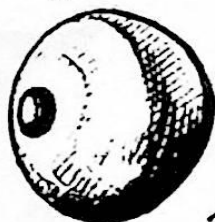
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

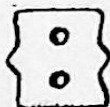
19

20

21

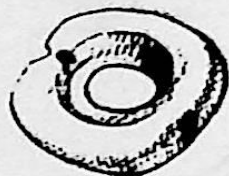
22

23

24

25

26

27

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი	3
თ ა ვ ი I. დ მ ა ნ ის ის გ ა ნ ძ ი	6
თ ა ვ ი II. მ ძ ი ე ვ ე ბ ი	45
Материальная культура Грузии XI—XIII вв. (резюме) .	99
შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა თ ა გ ა ნ მ ა რ ტ ე ბ ა	107
ი ლ უ ს ტ რ ა ც ი ე ბ ის ს ი ა	108
ი ლ უ ს ტ რ ა ც ი ე ბ ი	109

Русудан Михайловна Долаберидзе

ПАМЯТНИКИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

ГРУЗИИ XI—XIII вв.

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»

1985

დაბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები — ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები: ნ. ქანთარია,
მ. სინაურიძე

სბ 2543

გამომცემლობის რედაქტორი ც. თოდუა
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ც. დედეაშვილი

გამოცემის წარმოებას 16.2.84: ხელმოწერა დასაბეჭდად 19.9.85 წ.

ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;

გარსიტურა ვენური: პირობითი საბეჭდო თაბახი 7,8; პირობითი საღებავ-გატარება 8,0;
საღრიცხო-საგამომცემლო თაბახი 7,1;

უი 05359: ტრაფი 1300; შეკვეთა № 2398.

ფასი 1 მან. 10 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19